

Оксана Терпиш

ТЕРПИШТА
ШАДХОМ

Oksana Chernysh

Through the thorny Path

(M e m o i r s)

JULIAN SEREDIK, PUBLISHER

BUENOS AIRES - 1979

Оксана Черниш

Тернистим Шляхом

С п о г а д и .

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1979

Обкладинка у виконанні графіка Володимира Каплуна.

© Copyright 1979 by the Author.

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Imprenta "DORREGO", Avenida Dorrego 1102, Buenos Aires

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ
ДОРОГОГО НЕЗАБУТНЬОГО БАТЬКА,
СТАРШИНИ АРМІЇ УНР —

ДОНЬКА

П Е Р Е Д М О В А

Тема спогадів надрукованих в збірці «Тернистим шляхом» не нова. В еміграційній літературі є багато спогадів написаних втікачами з большевицької в'язниці народів. Спогади, які хоч і належать до минулого, завжди є живі і болючі, а тема їх і тепер актуальна, бо український народ і сьогодні йде тим тернистим шляхом, яким ішли дієві особи названої вище збірки.

Авторка спогадів, опинившись на волі, вважала своїм обов'язком вшанувати цими спогадами пам'ять тих, що впали на тернистому шляху страшної підсоветської дійсності — замучених голодом, розстріляних, замордованих, засланих, як також показати знущання московсько-большевицького окупанта над українським народом в щоденному житті — голод, холод, нужду й злидні, вічний страх перед арештом і т.д., отже всі ті «блага», які переживала авторка разом зі своєю родиною.

Всі події описані в збірці «Тернистим шляхом» є правдиві й створюють вражіння документального фільму з життя в Україні під чоботом окупанта.

Основна риса творчості авторки — правдивість подій — прикрашена природнім українським гумором, а місцями гострою сатирою під адресою «старшого брата», його язівської «культури» та «опіки» над українським народом. Тому події й характеристика персонажів подані в коротких, дотепних виразах є живими й реальними і такими вони й проходять перед очима читача.

Збірка спогадів «Тернистим шляхом» напевно ви-

кличе в кожного національно-свідомого українця глибоке співчуття до свого многострадального народу, як також і почуття справедливого гніву проти московського окупанта. І в тому полягає вартість тих спогадів. Для більшої ідентичности типів — дієвих осіб — авторка подає їхню мову без змін (за що видавництво не відповідає). Стиль і мова авторки також залишаються без змін.

Видавцеві, п. Ю. Середякові, належиться подяка як за дбайливе оформлення цієї збірки, так і за невтомну редакторську працю для української справи на еміграції.

Інж. Антін Кущинський

ПРОВИДІННЯ

...«Згідно з наказом Українського Військового Командування, 2-ий Український полк, з якого складається залога міста Чернігова, ПЕРЕІМЕНУВАТИ на 3-ій Український полк».

Так звучав витяг з наказу, що його одержав сотник 2-го полку, комендант залоги Чернігова.

Саме в той час сотник збирався в дорогу, бо дістав телеграму, що захворіла його дружина. Отже дістав відпустку, передав командування залогою своєму заступникові, а потім ще взяв в канцелярії полку посвідку про те, що він є дійсно старшиною вже 3-го (а не 2-гого) Українського полку і вирушив у тяжку й небезпечну дорогу.

Боротьба українців за свою незалежну державу була тоді саме в розпалі.

Большевицькі орди хмарою сунули з півночі, царські генерали-єдинонеділимці натискали з боків, і молада українська армія рвалася на всі боки, стікаючи кров'ю в запеклих боях, а українські села й міста весь час переходили з одних рук до других. І горе було там, де з'являлися большевики — п'яні москалі гасали по вулицях, вдиралися до приватних мешкань, грабували й били людей, а кожного, хто викликав найменше підозріння, тягнули до військового трибуналу, звідки була тільки одна дорога — на розстріл.

Доїхавши без особливих перешкод до станції Козелець, сотник, мимо усіх своїх старань, не міг вирушити далі. Недалеко від Козельця українські частини саме зводили бій з большевиками й залізничне сполучення було перерване. Прийшлося взяти кімнату в малому готелі й терпеливо чекати. Бій тривав від полудня до вечора, а вночі червоні обійшли містечко і вдерлися в Козелець з протилежного боку.

І не встигло зійти сонце, як «рабоче-крестьянская» армія почала робити «порядки» — затріщали двері в крамницях місцевих жидів, річкою полилась горілка, а на вулицях залунали п'яні вигуки, постріли та зойки переслідуваних жінок.

Слідом за військом прибув і військовий трибунал. Розмістився в одному будинку в центрі містечка й негайно вислав окрему частину, яка взялася робити серед населення «перевірку та чистку від контрреволюційних елементів».

Кілька напівп'яних москалів вдерлися й до готелю, де перебував сотник. Побачивши перед собою старшину в українській уніформі, вони зразу його схопили й зараз же повели під посиленою вартою до військового трибуналу.

Сотник добре розумів у чії руки він потрапив і що його чекає. Знав, що з такими як він, розмова в большевиків коротка. Проте, на всякий випадок, ідучи, складав собі в думці плян — як і що відповідати на допиті. Маючи в кишені посвідку про свою приналежність до 3-го Українського полку, вирішив не згадувати про 2-ий полк, так ніби він про нього нічого й не знає.

Тим часом прийшли до будинку, де містився трибунал. Чорне авто з заслоненими вікнами, яким возили засуджених на розстріл, вже стояло коло дверей.

Сотника ввели до будинку й зупинилися на коритарі біля дверей, де стояв вартовий. За яких чверть години вартовий відчинив двері й наказав сотникові йти до кімнати.

У кімнаті за столом сиділо двоє у військових мундурах. Один з них — рудий, мав широке, вилицювате лице, розплесканий ніс і трохи скісні очі, з яких дивилась така тупа, бездушна жорстокість, що він з першого погляду робив враження фахового ката. Зате другий — чорнявий, з карими очима й досить лагідними рисами обличчя, був цілковитою протилежністю першому.

Сотник зупинився біля столу. Дві пари ворожих очей вп'ялися в нього й зміряли від голови до п'ят.

— Документи! — хрипким басом сказав рудий.

Сотник, не маючи ніяких інших документів, поклав перед ним посвідку про свою приналежність до 3-го Українського полку.

— Садіться, — сказав чорнявий і показав рукою на стілець.

Сотник сів. Рудий перечитав посвідку й глянув на сотника. Його монгольські очі звузились ще більше і в них блиснув такий вогник який буває в очах kota, який тримає в лапах мишу.

— Вот как,* — процідив він крізь зуби й посунув по столі посвідку до чорнявого. Той перебіг її очима.

— Да-а, — протягнув чорнявий і теж подивився на сотника. Але сотник не зауважив в його очах якоїсь зненависти.

— Ну, що ж, тут все ясно, нема чого довго балакати, — обізвався рудий і багатозначним поглядом подивився на свого товариша.

«Аж тепер мені кінець», — промайнуло в голові сотника, — «і то від кого...»

— Куди ідете? — різким тоном раптом запитав рудий.

— Додому. Дістав телеграму, що дружина захворіла, — відповів сотник.

— Так ви маєте рідню? — спитав чорнявий.

— Маю. Дружину й маленьку доню.

Щось тепле промайнуло в очах чорнявого при останніх словах сотника. Може й він має, десь там, вдома, маленьку доню?

Присунувши ближче до себе посвідку сотника, чорнявий перечитав її ще раз.

— Як довго ви служите в цьому 3-му полку?

Сотник глянув на большевика й відчув у душі якби почуття обережності чи перестороги, мовляв, добре думай і не говори багато!

— Фактично я в тому полку ще й не служив, — почав сотник. — Я довго лежав у шпиталі в Києві, бо

* В оповіданнях у цій збірці, хоч москалі говорили своєю мовою, щоб не робити перекладів, подаватимемо діалоги з ними по-українському.

був поранений ще на фронті, під Ригою. Зі шпиталю вийшов тиждень тому і зараз же дістав наказ їхати до Чернігова, бо там має організуватись 3-ій полк. Два дні тому дістав телеграму, що захворіла дружина, і оце їду додому.

— Так ви що, не воювали, не виступали проти червоних? — з явним недовір'ям озвався рудий.

— Ні, не виступав, — відповів сотник. — Не мав коли виступати, бо тиждень тому я ще лежав у шпиталі. А 3-ій полк зараз знаходиться тільки в стадії організації.

Спокійний тон, чіткі відповіді й військова постава сотника, здавалося, вплинули додатньо на чорнявого.

— Ну, що ж, якщо так, я думаю, що його можна відпустити, — звернувся він до рудого.

— Як це так, відпустити?! — блиснули вогнем монгольські очі. — Чому відпустити?!

«От катюга», — подумав сотник.

— Зовсім просто, — спокійним, впевненим голосом відповів чорнявий, — ми — военний трибунал і судимо за военні злочини. А цей чоловік проти нас не воював, значить, злочину не зробив, отже ж, за що будемо його судити? В даний момент нам немає його за що судити, зрозумів? І тому його можна звільнити, хай іде собі. — І він глянув на рудого так, як учитель дивиться на тупого школяра.

Сотник з дива аж забув на мить про небезпеку, в якій знаходився. Як то? Большевик, член військового трибуналу, смертельний ворог, каже, щоб його випустити? Хто він, цей загадковий большевик? Може... українець?

Тим часом рудий сидів мовчки, заскочений такими логічними аргументами чорнявого і сотник зрозумів, що своїм розумом і взагалі загальним розвитком, він стояв багато нижче від свого колеги. Але так скоро рудий теж не хотів піддатися. Він запалив цигарку, затягнувся димом, присунув до себе посвідку сотника й знову почав її читати.

Проминула хвилина, яка здалася сотникові вічністю. І раптом рудий підвів голову і запитав:

— Так який це ваш полк, ви сказали 3-ій?

— Так, третій, — відповів сотник.

— Нам відомо, що в Чернігові був 2-ий Український полк, який становив залогу міста. Де є зараз цей полк?

— Його кудись перевели, — спокійно сказав сотник, — але куди, я не знаю, бо я того полку в Чернігові вже не застав.

— А може вам відомо, як прізвище коменданта того гарнізону, або може ви знаєте де він зараз перебуває? — і колючі очі монгола двома цвяхами вп'ялися в обличчя сотника.

Сотник скам'янів. Запитання було настільки незвичайне і несподіване, і на нього подіلالо так, ніби хтось вдарив його чимсь тяжким по голові. Але зараз же в мізку блискавкою промайнула свідомість того, що його життя чи смерть залежать від його панування над собою в тій хвилині. І за мить — сотник — всередині напружені, як драти, нерви, зовні — спокійне, мов кам'яне обличчя, байдужим голосом відповів:

— Ні, його прізвища я ніколи не чув. І де він зараз знаходиться, я також не знаю. Коли я прибув до Чернігова, ані того коменданта, ані 2-го полку там вже не було.

— Шкода, — їдким голосом протягнув рудий. — От, як би ми ту сволоч спіймали, ми розправились би з ним, як належить! Це ж він зі своїм 2-им полком цілу зиму не підпускав нас до Чернігова, — і повертаючись до чорнявого: — А недавно, розбив наші частини під Бахмачем. Як би не він, ми ще восени були б у Чернігові.

«Одначе, він добре про мене поінформований», — подумав сотник.

— Як би він попався мені в руки, — стукнув рудий кулаком по столі, — я з нього живого шкіру здерби! — і очі москаля блиснули диким, звірячим вогнем.

Сотник сидів нерухомо, мов кам'яна статуя. Ні один м'яз не здригнувся на його обличчі.

— Ну, звичайно, звичайно, — охоче відповів чорнявий, — ми його живим не пустили б, розуміється, це безперечно ворог. Ну, але цей, він же проти нас не воював, тож його можна відпустити...

Але рудому, очевидно, не так легко було когонебудь «отпустіть».

Насупивши свої рідкі брови, він пильно дивився на посвідку сотника, що все ще лежала перед ним на столі. Чому дивився? Може його нюх, нюх мисливського пса, що звук полювати на людські душі, підказував йому, що тут щось не так?

Чорнявий дивився на нього й терпляче чекав відповіді. В кімнаті запанувала тиша, яка важким каменем налягла сотникові на груди. Він розумів, що перше слово по цій мовчанці, це буде вирок.

Рудий вперто мовчав. Життя сотника зависло на волоску.

І раптом стук у двері перервав гнітючу тишу. В кімнату увійшов озброєний «красноармеец» і відрапортував:

— П'ятдесят людей підозрілого елемента доставлено на перевірку!

— Гаразд, підждіть хвилину, — відповів чорнявий. І повернувшись до рудого, рішучим тоном сказав: — Ну, кінчаймо, досить з ним наговорились, відпускай його, хай йде, у нас ще багато роботи сьогодні!

Повільно, знехотя, немов би чужою рукою, посунув рудий по столі посвідку до сотника. Вузькі очі ще раз вп'ялися важким, ворожим поглядом в сотникове обличчя.

— Ви вільні, — сказав чорнявий.

Сотник взяв посвідку, повернувся й рівним, військовим кроком пішов з кімнати. Перейшов коритар і вийшов на вулицю.

Чорне авто з заслоненими вікнами стояло, як звичайно, наготові коло дверей будинку. Шофер, побачивши сотника на порозі, швидким рухом відчинив дверцята авта. А сотник тільки посміхнувся й повільною ходою пішов по вулиці. Здивований вкрай таким небувалим явищем шофер, ще довго дивився йому вслід.

Сотник ішов до готелю, а в голові вихорем крутилися думки — чи це був сон? — питав він сам себе. — Ні, це напевно не був сон. В такому разі як це

сталося, що вони мене пустили живим? Що мене врятувало? Чи посвідка з 3-го полку? Чи той дивний чорнявий большевик, що просив того ката за мене? Хто він може бути й чому хотів щоб мене пустили? Що саме врятувало мене?

І десь далеко, з глибини серця, той голос, що підказував сотникові як він має відповідати на допиті, тихо відповів: ПРОВИДІННЯ...

Того ж вечора сотник стояв на хіднику коло готелю й прислухався до стрілянини, намагаючись встановити, на якій, приблизно, віддалі від містечка знаходиться фронт, отже, коли можна сподіватися в Козельці українських частин. В тому часі переходив мимо сотника якийсь військовий. Сотник глянув на нього й пізнав — то був чорнявий з большевицького військового трибуналу. І він теж пізнав сотника.

Порівнявшись із ним, він затримав крок і тихо промовив українською мовою: «Не бійтесь мене, я також українець»... Прискорив крок і зник за рогом будинку.

В душі сотника ворухнулось прикре почуття: «Колити ти українець, то чого ж пішов на службу до такого лютого ворога?» — подумав він. — «А, зрештою, очевидно, така була воля Провидіння післати мені його в таку небезпечну хвилину. Як би не він, той московський кат мене живим не пустив би».

І сотник глибоко зітхнув, відчуваючи в серці безмірну вдячність Провидінню за такий чудесний поратунок.

День пізніше українські частини вигнали большевиків з Козельця. Залізничне сполучення було знову відновлене й сотник поїхав додому.

«ВОЮЄМ ЗА РАЄЮ»...

То був 1918-ий рік.

Скривавлений, спалений пожежами, в хмарах диму, в гуркоті гармат проходив він українською землею. Україна, після майже трьох століть московської неволі, зірвалась на ноги й вхопилась за зброю.

— За самостійну й соборну! — покотився голосний клич степами й лісами, відбився в Карпатах і зупинився над Доном.

І почалася одчайдушна боротьба. Гриміли гармати, стрільна рвали груди рідної землі, а кращі сини напували її своєю кров'ю. З півночі сунула дика орда новітніх монголів, сп'яніла від крові, сповнена звірячою жадобою знову загарбати країну золотих пшениць і синього неба в свої криваві руки. І вхопили сини України в руки зброю й своїми грудьми загородили ворогові дорогу. Вояки українських полків — богданівці, полуботківці, дорошенківці, цвіт українського війська Січові Стрільці, всі, в кого в грудях билось українське серце, стали на боротьбу з одвічним ворогом — москалем.

Одного разу українська частина під команду сотника Дишканта несподівано наскочила на село, де були большевики. Заскочені москалі не мали коли боронитися — п'яні вибігали з хат і попадали просто під кулі українських вояків.

Сотник саме гнався конем вздовж села за втікачами, як нараз почув з одного двору страшний жіночий крик. Підвівся на стременах, заглянув через паркан і — лють спалахнула в його серці. Два п'яні москалі тягнули з хати молоду жінку; довга коса розплетена, а жінка з розпачливим криком одчайдушно борсається в руках бандитів. А збоку стара мати — сиве волосся вибилося з-під очіпка — заступає москалям

дорогу, падає під ноги, просить: ...що робите, нелюди, пустіть її, пустіть!

Ніби вихор влетів сотник на подвір'я й кинувся до напасників.

— Стій! — гукнув він, — пустіть її, бо стрілятиму!

— Сину, рятуй! — побачивши українського старшину, кинулась до нього мати, — рятуй її, сину!

Заскочені москалі лишили жінку і метнулись до перелазу, за яким ріс густий садок, але в тій хвилині дихнула вогнем пістоля сотника й один із них упав коло перелазу в передсмертних корчах, а другий спритно перемахнув через пліт у садок.

— Спасибі тобі, сину, — заридала сльозами вдячності стара мати й припала сивою головою до плеча сотника, — спасибі...

В ту мить з-за плоту бухнув постріл і тіло старої жінки обважніло й посунулось донизу, лишаючи на мундурі сотника червону пляму. Врятована сотником донька кинулась до матері, вибіг з хати старий, побитий москалями батько, й сотник, віддавши їм на руки поранену, кинувся через перелаз за москалем. Але той уже втікав через садок, відстрілюючись з-поза дерев.

— Підждіть, хахли прокляті, ми ще до вас повернемось! — гукав він. — Ми ще вам затягнем петлю на шиї, почекайте! Ми ще повернемось! — вигукнув він ще раз і щез у гущавині.

Сотник послав йому вслід кілька пострілів і вернувся назад до хати. Ішов замислившись. Перед очима стояло лице москаля — широке, азійського типу, з пухкими, лютими очима, а у вухах лунали слова: «ми ще повернемось, ще затягнемо вам петлю на шиї»...

Сотник поміг занести поранену матір до хати, а коли відходив, старенька глянула на нього пригасливими очима, перехрестила й тихо прошепотіла: «Нехай Господь буде з тобою й береже тебе від ворожої кулі».

— — — — —

З того часу минуло майже два роки.

Україна все ще горіла в пекельному вогні, захи-

щаючи свою незалежність. Лилася кров, падали в боротьбі її сини-оборонці й ціла завзята, але нерівна боротьба українського народу йшла до свого трагічного кінця.

Незчисленні орди большевиків, царські генерали-єдїнонеділимці, своя, сповнена жадобою влади й наживи, голота, всі разом стискали смертельне коло, в якому мала задушитись молода українська держава. А коли на поміч тим ворогам прийшла ще й люта зима й принесла зі собою тиф, коли смерть почала класти свої покоси в лавах української армії, тоді побачили бійці за волю України, що вони — на цей раз — переможені. Перейшли Збруч і склали чужій владі свою зброю. Але не всі. На Україні зістались поодинокі відділи українського війська з тим, щоб бити ворога на своїй землі до останньої можливості. Серед них був і відділ сотника Дишканта. Багато важких боїв перейшов за той час сотник, багато його бойових друзів полягли й не один раз смерть уже віяла своїм холодним крилом над головою сотника. Але, мабуть, молитва тієї української матері, якій сотник врятував доньку, таки дійшла до Бога, бо з кожного бою, з кожної небезпеки сотник виходив щасливо.

Трапилось так, що одного разу відділ сотника звів бій з большевицьким загonom, вибив його з хутора, де він був розташований і захопив кілька большевиків у полон.

Після бою сотник наказав привести полонених до себе.

Вартові привели першого — молодого, чорнявого хлопця. Темні очі зі страхом дивились на сотника, з-під мундура виглядала брудна вишита сорочка.

— Ти звідки? — спитав сотник.

— З Лохвиці, — пролунала відповідь м'якою полтавською говіркою.

— Чого пішов з большевиками?

— Та... я й сам не знаю... — похнюпився хлопець, — отак товариші йшли та й мене підмовили... Батько й мати не пускали, а я не послухав та й пішов...

«Отже — жертва пропаганди скомунізованої голо-ти, — подумав сотник. — Що з ним зробити? Розстріляти? Защо? Хіба за те, що дурний? Шкода, молодий він та й українець, може ще набереться розуму та й нам пригодиться».

— Ось що, — сказав сотник, — за те, що пішов з ворогами проти своїх, зараз дістанеш 25 нагаїв і з місця забирайся додому. Та гляди, більше не попадай мені в руки, бо на другий раз живим не випущу. Зрозумів?

— Зрозумів, — радісно блиснули очі полоненого, який з острахом чекав присуду смерти.

Перед сотником став другий полонений — широке лице, плескатий ніс і вовчий погляд вузьких, глибоко схованих очей.

— Звідки ти? — спитав сотник.

— Тульській, — процідив той крізь зуби, — із города Тули...

— Із города Тули, — механічно проказав за ним сотник, пильно дивлячись на москаля, а в самого напружено працювала думка — де я його бачив? Ці самі широкі вилиці обличчя, ці звірячі очі, де я їх уже бачив?

В пам'яті сотника пересувались бої, походи, села й міста, полонені, поранені, військові та цивільні й нараз перед очима стала картина — селянське подвір'я, два москалі тягнуть жінку, сива стара мати, постріл з-за плоту і москаль з вовчими очима втікає в гущавину саду... «Ми ще повернемося, ще затягнемо вам петлю на шиї, хахли прокляті»... — виринули десь з глибини пам'яті слова, що їх кинув, утікаючи, москаль. «Так ось де я тебе бачив, — подумав сотник, — Тула — місто в глибині Московщини, відоме своїм виробництвом самоварів. Чого ж він тут, чого йому тут треба цьому косоокому самоварникові?» — раптом закипіло в грудях сотника.

— Так ти аж з Тули? — звернувся він до поло-

неного, — а чого ж ти прийшов на Україну, що тут робиш?

— Воюем за Расею, — дивлячись з-під лоба на сотника, відповів москаль.

— Ось як, — спалахнув сотник, — то ти прийшов аж з Тули, щоб тут, на Україні, воювати за Расею? Ти прийшов затягати нам петлю на шиї?! То ж не дїждеш! Гей, хлопці! — й сотник махнув рукою.

За якийсь час в ліску за хутором сполохав тишу короткий постріл.

«МИ ПРИЙШЛИ СКАЗАТИ ПРАВДУ»...

Комендант чернігівської залоги сотник Дишкант стояв коло вікна в своїй канцелярії, що містилась в одній з касарень, в яких перебувала залога. Касарні знаходились на віддалі одного кілометра від Чернігова й були обведені гарним густим лісом.

Сотник Дишкант був перенесений до Чернігова недавно — всього три тижні тому. Перед ним комендантом залоги був москаль Свинцов, якого відкликано в розпорядження московського генерала Оберучева, колишнього командуючого Київською Військовою Округою, що перебував у Києві, а на місце Свинцова Український Військовий Секретаріат призначив сотника Дишканта. Чернігівська залога складалася переважно з українців, бо невелика частина москалів, яка в ній була, подалася вслід за Свинцовим, не схотівши залишатися під командуванням «мазепинця».

Перебравши командування залогою, сотник довідався, що в одному з військових складів знаходиться велика кількість доброго військового сукна. З огляду на непевне становище (большевики натискали на Чернігів), боячись, щоб те майно українського війська не потрапило до рук ворогів, сотник вирішив розділити його між вояками. Тепер він стояв коло вікна й дивився, як задоволені вояки виносили з магазину свій приділ сукна.

Сотник посміхнувся.

«Задоволені мої хлопці, — подумав. — Справді, нехай краще вони скористають, ніж сукно має потрапити в руки москалям».

Минув тиждень. Сотник саме повернувся з лісу, де провадив з вояками військове навчання, як до канцелярії увійшов вартовий і зголосив, що прибули якісь два військовики.

— Впусти їх, — наказав сотник.

За хвилину до кімнати увійшли два підстаршини в уніформах російської царської армії.

«Ов, а це чого кацапня тут шукає», — подумав сотник.

Між іншим, сотник Дишкант належав до тих безкомпромісових українських самостійників, які вважали, що для здобуття незалежної держави є тільки один спосіб — створити власну сильну армію й бити москалів підряд, незалежно від їх кольору та гнати їх без милосердя з України. Він був гарячим прихильником Міхновського, а москалів ненавидів цілим своїм еством (сотник Дишкант, м. ін., по лінії своєї матері, був нащадком січового козака-запорожця).

Військові підійшли ближче й привітались. Один з них був старший, з сивиною на скронях, другий молодий, з балухатими очима. Сотник відповів на привітання й запросив сідати.

— Ми приїхали з Києва по такій справі, — почав старший, — тут у вас на складі знаходиться військово сукно. По приказу генерала Оберучева ми повинні те сукно взяти й одвезти його в Київ.

Сотник мовчки вислухав москаля й нараз його очі весело блиснули — він побачив, що посадив москалів з тим сукном на лід, знав, як дуже вони обуряться й посміхнувся від задоволення.

— Дуже мені прикро, — відповів він, — але наказу вашого генерала виконати не можу, бо того сукна вже нема. Тиждень тому я роздав його воякам.

— Как?! — підскачили обидва москалі, ніби одночасно вколені шилом. — Ви роздали сукно воякам? Це військово добро, як ви сміли?

— Власне, тому, що це було військово майно, я й віддав його воякам, я собі його не взяв, — сказав сотник.

— Так, але це сукно повинен був взяти зі собою капітан Свинцов, який був тут перед вами комендантом, тому, що це він купив сукно для війська, а не ви.

— Не знаю, — сказав з іронією сотник, — може у вашому війську так водиться, що командир військової

частини, діставши перенесення до іншого місця, забирася зі собою майно тієї частини. Зрештою, хай би був брав, а йому не боронив, але він покинув те сукно в Чернігові, а тому я, ставши тут господарем, зробив з ним те, що вважав за потрібне.

Якусь хвилю москалі сиділи мовчки, не знаючи, що на те відповідати.

— А все ж таки це безобразіє! — скрикнув старший москаль. — Ви роздали військове майно без дозволу вищого командування і ви будете за це відповідати!

— Добре, добре, — махнув рукою сотник, — як прийдеться, то й буду відповідати. А ви можете сказати вашому вищому командуванню, що сукна нема, бо я роздав його моїм хлопцям на штани. Оце і все.

Москалі схопилися з місця, ледве торкнулися пальцями дашків своїх військових кашкетів і швидко пішли з кімнати.

Зіставшись сам, сотник вдоволено засміявся — спіймала кацапня облизня! Будемо своїх ворогів в українське сукно вбирати, аякже!

Після візиту москалів минуло яких два або три тижні. Час був неспокійний і непевний. Большевицькі зграї, надтягаючи з півночі, намагалися зайняти станцію Бахмач, з якої вони мали б відкриту дорогу на Чернігів. Тому сотник Дишкант пильно тримав Бахмач на оці й при кожному нападі червоних поспішав зі своїм куренем на оборону тієї важливої вузлової станції. За тими клопотами сотник забув про москалів, звісток з Києва не було ніяких і, здавалося, москалі забули й про сотника.

Аж одного хмарного дня (то був листопад 1917 р.), вартовий знову зголосив сотникові, що прибули три російські офіцери в якійсь дуже пильній справі.

Увійшли до канцелярії. На обличчях строгі міни, привіталися з нехиттю й відразу приступили до справи.

— Ми приїхали з Києва, — почав один з них, — з наказом від генерала Оберучева, згідно з яким ваша військова частина має бути обеззброєна. Всі вояки мають зараз же скласти зброю. Я є тут назначений ко-

мендантом, і ви маєте передати мені командування залогою та очікувати дальших заряджень генерала Оберучева.

Те, що сказав москаль було таке несподіване, а до того ще й таке безглузде, що сотник якусь хвилю сидів мовчки, нічого не розуміючи, тільки думки в голові переганяли одна одну: «В такий гарячий, небезпечний час розбрюювати залогу? Як, чому? І яке діло москалеві Оберучеву до української залогі?»

Та сотник мав велику здібність — швидко орієнтуватись в несподіваних ситуаціях та ще й знаходити з них вихід. «Та це ж пімста за сукно! — раптом промайнуло йому в голові, — кацап не може забути сукна, що втекло йому з під носа! І через те я мав би обеззброїти залогу? Еге, "братіки", ми це ще побачимо!»

І за мить в голові сотника вже було тверде рішення, а на устах готова відповідь:

— Виконувати наказу вашого генерала я не буду, бо я йому не підлягаю. Він мене сюди не призначав, отже не може мені наказувати йти звідціль геть. Роззброювати залогу також не буду, бо в теперішній час це було б найбільшим безглуздом.

Лиця москалів витягнулись, перетворились в один суцільний знак запитання і в кімнаті пролунало нараз потрійне «как»?!

— А отак, — сказав сотник, — я є старшина української армії й підлягаю українському військовому командуванню, яке призначило мене сюди комендантом залогі і залишити це місце я можу тільки з його наказу. До чого тут генерал Оберучев я взагалі не знаю. Ніколи не повірю, щоб українське військове командування погодилося з тим, щоб роззброювати власне військо під час війни. Отже роззброювати залогі я не буду й без наказу мого командування свого посту коменданта вам не передам. Це моя відповідь і ви можете передати її тому, хто вас сюди прислав, — закінчив сотник.

Москалі якусь хвилину мовчали, перетравлюючи в своїх мізках таку гостру й несподівану відповідь

«хахла» коменданта. Нараз один з них, найстарший рангою, злісно блиснув очима.

— Ми вас обеззброїмо насильно, — вигукнув він, — краще віддайте зброю добровільно, інакше я не відповідаю за наслідки.

В тій хвилині від дверей почулося голосне «кахи». Москалі, що сиділи до дверей плечима, повернули, мов на команду, голови. Глянув і сотник та й здивувався — на порозі стояв з невинною міною вартовий, а за ним з півдесятка вояків з рушницями в руках, а також один старшина з пістолем. Як виявилось пізніше, прибулі типи видались вартовому, що стояв біля канцелярії, підозрілими, тому він покликав «собі до товариства» кількох озброєних вояків і всі вони прислухались крізь нещільно причинені двері до розмови, що велася в канцелярії. Почувши вигук москаля «роззброїмо силою», вони вирішили, що настав слушний момент зголосити свою присутність, що вартовий і зробив, за допомогою голосного «кахи», ставши на порозі кімнати з рушницею напоготові.

Москалі збентежено переглянулись між собою. Сотник не витримав і засміявся.

— Хочете роззброїти нас силою? Спробуйте! Я маю тут сімсот вояків, сімсот добрих, завзятих хлопців. Хочете їх бачити? Я їх зараз покличу, за пару хвилин вони всі будуть тут. Поговоріть з ними, може вони й справді віддадуть вам зброю добровільно, — іронічно посміхнувся сотник.

Від такої пропозиції очі в москалів стали зовсім круглими, а обличчя сірими. Перспектива опинитися серед сімох соток озброєних «завзятих хлопців» з їхнім таким же завзятим комендантом на чолі, видалася їм, очевидно, дуже непривабливою.

— Це зовсім непотрібно, — заговорили всі три разом, — це зовсім лишне, ми з вами не збираємось битись, наше діло виконати наказ...

Москалі повставали з місць. Той, що збирався бути комендантом на місці сотника, щоб замаскувати почуття страху й втримати свій престиж, прибрав бундючну міну й підозріло оглянувшись на двері, сказав:

— Ми зараз від'їжджаємо до Києва, але ви, — він показав пальцем на сотника, — ви, за невиконання наказу генерала Оберучева станете перед військовим судом, прийміть це до відома!

В сотника раптом увірвався терпець і він спалахнув гнівом:

— Я не знаю хто такий генерал Оберучев і не хочу знати, — металевою струною задзвенів його твердий голос в кімнаті, — я підлягаю українському командуванню, а не московському, й ваших погроз не боюся. Коли треба буде стати перед військовим судом, то стану перед своїм, українським, а не перед вашим! Це все, розмова скінчена! Гей, вартовий, відчини панам офіцерам двері!

Москалі на мить зацікавилися — як то, цей мазепинець, цей хахол, показав їм, старшинам бувшої, його царського величества армії, на двері?! Нечуване! Ганьба! Безобразіє! Обличчя москалів почервоніли, а наймолодший з них відрухово сягнув рукою по пістолю. Але в ту ж мить від дверей почулося голосне клацання кількох рушничних замків, і це зразу охолодило запал ревного сина єдиної-неделімої. Не прощаючись із сотником, москалі швидко пішли з кімнати. Вартовий широко відчинив двері, відскочив на бік і став на струнку, зробивши підкреслено поважну міну.

Зіставшись сам, сотник почав ходити по кімнаті. Був злий, зденерований, голову розпирали думки й пекучі питання — як сміє якийсь московський генерал роззброювати українське військо? Чому український уряд не вижене того Оберучева з Києва до дідька? Взагалі, чому не виганяє з України московське військо, а навпаки — ще дає йому військове постачання, в той час, як постачання українського війська не завжди достатнє? Большевики нас тиснуть, москалі нас роззброюють, чому ж наш уряд на те все дивиться крізь пальці? І чим це все скінчиться?

Всі ті питання вогнем пекли мозок і серце коменданта чернігівської залоги сотника Дишканта, але знайти на них відповіді він не міг.

І знову минув якийсь час, яких два, може, три тижні. Сотник пильнував Бахмача, провадив з вояками військовий вишкіл, політичне навчання і тримав у курені тверду дисципліну, бо большевицька агітація просякала в українські військові частини, збаламучувала більш легковірних, руйнуючи в такий спосіб українське військо.

Одного дня під вечір, до воріт касарень підійшли три юнаки й просили вартового допустити їх до коменданта в дуже пильній і невідкладній справі.

Коли увійшли до канцелярії, сотник побачив по їх одностроях, що це юнаки Київської Військової Школи, тієї самої, яку сотник закінчив ще в 1914 році.

— Ну, що ж вас пригнало до мене, хлопці, — лагідно посміхаючись запитав сотник, пригадуючи собі ті часи, коли й він був у тій самій школі та носив такий самий однострій.

Один з юнаків, високий, кремезний, трохи старший від своїх обох товаришів, відкашлявся й помалу, ніби підшукуючи слова, почав говорити:

— Ми, пане коменданте, прийшли до вас в дуже важливій справі... Ми прийшли, щоб... щоб сказати вам правду... й просимо нас вислухати — нас тут є не три, а ціла сотня, ми приїхали з Києва. Тиждень тому мене було покликано до будинку Центральної Ради, де я дістав завдання — взяти сотню хлопців з нашої школи, озброїти їх, поїхати до Чернігова й тут силою роззброїти місцеву залoгу, комендантом якої є сотник Дишкант. Нам було сказано, що вояки залoги це пияки й бандити, що вони грабують довколишнє населення, яке не має від них спокою. Ми мусіли виконати наказ і поїхати до Чернігова. Але в мене чомусь з'явився сумнів і недовір'я до тієї цілої справи. Якось мені не вірилось, щоб регулярна військова частина, під командуванням українського старшини, пиячила і грабувала населення. Я поділився своїми думками з товаришами й ми, ідучи сюди пароплавом, обговорили цілу справу й вирішили зробити трохи інакше, ніж нам було сказано в Києві. Ми вирішили, що ми самі, отут на місці,

перевіримо, як живуть і чим займаються вояки місцевої залози.

Приїхавши, ми розташувалися в сусідньому селі й почали розпитувати людей, як поводять себе ваші вояки. Те, що ми тут почули, було цілком протилежне тому, що нам казали в Києві. Люди казали, що не терплять від вояків жодної кривди, ми не почули ні від кого жодної скарги. А сьогодні вдосвіта ми прийшли до лісу, що оточує ваші касарні й заховалися в корчах, щоб побачити на власні очі, як проходить день вояків вашого куреня. Найперше ми почули звуки сурми, яка будила вояків, далі ми бачили, як по сніданню вояки вийшли на площу й ви провадили з ними навчання до 12-ої години. Дві години пізніше — після обіду й відпочинку — ми бачили, як окремі групи вояків взялися до праці — рубали дрова, чистили подвір'я, тощо. Ми були здивовані — у такий бурхливий военний час, коли большевицька пропаганда на кожному кроці роз'їдає душі наших вояків і так тяжко втримати послух у військових частинах, у вашому курені такий порядок і дисципліна. І ми мали би його роззброїти? А хто ж буде воювати з нашими ворогами, як ми самі будемо нищити своє військо? Ні, ми ніколи того не зробимо. Там же в лісі, ми вирішили негайно вертатись до Києва, потиху, так як і приїхали сюди. Але всім нам було якось дуже прикро, бо ми побачили, що нас в Києві обдурили, що ми стали знаряддям якоїсь інтриги, причини якої нам невідомі. І ми прийшли до вас, щоб розказати вам правду, щоб ви знали, що ми не зробили того, що було незгідне з нашим сумлінням.

Юнак замовк. Всі три дивилися пильно на сотника, чекаючи, що він на те все скаже.

А сотник від здивовання не міг вимовити й слова. «Що це робиться? — питав сам себе. — Чи то можливе, щоб український уряд роззброював власне військо в самому розгарі війни? Хто це все робить?»

— А хто вам дав те завдання, хто говорив з вами в будинку Центральної Ради? — спитав сотник.

— Коли я увійшов до кімнати, за столом сидів ге-

нерал Оберучев з двома старшинами, всі розмовляли по-московському. Мені сказали зачекати. За якийсь час увійшов Винниченко й удвох з Оберучевим почали пояснювати мені завдання, яке я мав виконати в Чернігові.

— Винниченко?! — аж підскочив сотник, — Винниченко на спілку з Оберучевим послали вас мене роззброювати? Як то може бути? Може то не він? Чи ви його добре знаєте? Як він виглядав?

— Так, — твердо відповів юнак, — я його добре знаю, він має бліде обличчя й чорну гостру борідку. Мені приходить часто бувати в будинку Центральної Ради з різними дорученнями від нашої школи, тому я знаю Винниченка, Грушевського, Петлюру та й інших. Знаю і Оберучева. Це Винниченко казав мені, що ваші вояки грабують людей.

Сотник сидів мов скам'янілий. Обурення, гнів, здивування, жаль, все перемішалось разом і пекучою отрутою наповнило серце.

«Бліде лице й чорна гостра борідка, так, це він, Винниченко, — думав сотник. — Так ось хто зробив мене й моїх вояків бандитами й розбишаками, в той час, як ми тут з останніх сил боронимо Бахмач і Чернігів. Ось хто, мов Каїн, посилає брата на брата, одних українців на других, проливати братню кров замість ворожої. Це він, на спілку з москалями дезорганізує наше військо, замість бити й гнати кацапів з України. Чим же скінчиться наша боротьба за незалежність, коли ми маємо таких Каїнів в уряді?»

Юнаки сиділи тихо, мов школярі, мабуть, догадуючись, що діялося в душі сотника.

«А ці хлопці, — думав далі сотник, — ці чесні й чисті молоді душі, ризикуючи бути покараними за невиконання «завдання», пішли за голосом свого сумління й зробили так, як личить справжнім патріотам і чесним синам своєї батьківщини. Ці не будуть топити в московському багні українські змагання за свою незалежність, як то робить Винниченко, ні!»

Сотник встав, підійшов до юнаків і кожному з них потиснув руку.

— Дякую вам, хлопці, — сказав зворушеним голосом, — дякую за те, що поступили розумно й чесно та не підняли руку на своїх братів — українських во-
яків. Завдання дане вам в Києві це дійсно інтрига, яка не вдалася завдяки вашій чесності й патріотизмові. Тримайтеся цих засад і надалі й робіть так, щоб завжди мати чисте сумління, так, як ви маєте його тепер. А зараз — беріть свою сотню і йдіть до їдальні вечеряти. Переночуйте у нас, бо вже вечір, а завтра рано — з Богом в дорогу, назад до Києва. А Винниченкові скажіть, що як він буде роззброювати українське військо, то йому дуже скоро прийдеється втікати з Києва. Бувайте здорові, хлопці!

СМЕРТЬ БРАТА

Був квітень 1919 року.

Молода українська держава догоряла в нерівній боротьбі за свою незалежність.

Червона московська орда заливала наші міста й села, а місцева скомунізована голота зустрічала її дуже радо. А українська армія, оточена ворогами, без будь-якої допомоги з зовні, десяткована тифом, поволі здавала свої позиції — одні пішли за Збруч і там склали зброю, інші залишились на рідних землях і били ворога, створивши партизанські загони.

Сотник української армії Микола Дишкант, перебуваючи зі своєю частиною в одному селі недалеко Шепетівки, захворів на тиф. Довго лежав напівпритомний у великій гарячці. Здавалося, що з того вже не вийде. Але молодий, сильний організм переборов хворобу; сотник щасливо перебув кризу й поволі почав повертати до здоров'я. І тоді довідався, що під час його хвороби його частина пішла далі на захід — за Збруч, а з ним залишився один єдиний вояк — його рідний брат, Володимир. Він був на кілька років молодший від Миколи, був студентом медицини в Київському університеті, але в 1918 році залишив студії та пішов до українського війська, щоб разом з братом Миколою воювати за Україну. З того часу вони скрізь були разом — бої, походи, поразки й перемоги, все переходили разом, разом були і в Корпусі Коновальця. Брат ніде не залишав сотника, не залишив його й тепер, коли їхня частина пішла на захід і вони залишились в чужому селі вдвох у ворожому оточенні.

Зорієнтувавшись в якому вони небезпечному становищі, сотник сразу ж вирішив їхати додому — на Уманщину. До Збруча було багато ближче і найлегше було піти вслід за своїми частинами на захід. Але там,

на Уманщині, чекали на сотника його молода дружина і маленька донечка. І сумління й серце сотника не дозволили йому покинути їх назавжди.

Володимир знайшов підводу (якийсь селянин за плату погодився їх везти), постелив на віз соломи і з допомогою візника поклав на віз Миколу, який був настільки ослаблений хворобою, що мусів на возі лежати.

Перед самим від'їздом сотник спитав брата:

— Чи ти маєш які документи, якісь посвідки хто ти, де ти перебував, чи був у війську і т. д. Якщо маєш, зараз же мусиш усе знищити, щоб не було коло тебе ніякого папірця про те, хто ти. Пам'ятай, ми — селяни, їдемо до свого села, а були на роботі в іншому селі, то все. Я всі свої документи знищив. Які там в сільського дядька документи? Чи ти свої знищив?

— Та знищив, знищив, — відповів Володимир, — не бійся за мене!.. — і тон його голосу видався сотникові якимсь ніби легковажним, ніби не таким, як би мусів бути. Але він не питав більш нічого — знищив, то знищив!

Переодягнувшись в цивільний одяг, який поміг їм роздобути той же візник, раннім ранком 30-квітня вирушили брати на Уманщину. Тому, що дорога була дуже далека, вони мали в пляні заїхати найперше до своєї сестри, що жила в околиці Погребища, перебути в неї якийсь час, поки Микола одужає після хвороби, а потім вже їхати додому.

Вони їхали цілий день. Їхали полями, переїздили через села. І чим довше їхали, тим ясніше, з болем в душі відчували, що боротьба за свою державу програє, що вони переможені, що зокрема тепер вони знаходяться у великій небезпеці — цілі загони большевицької голоти гасали від села до села, приглядаючись до кожного, хто йшов чи їхав, і безоглядно нищили всіх, хто видавався їм «врагами пролетарської революції».

Заходило сонце, як наші подорожні приїхали до одного села.

Сотник лежав на возі й був більше подібний до

трупа, ніж до живої людини — кости обтягнені по-жовклою шкірою, пересохлі уста, заплющені очі, безсилий, як мала дитина. Тому Володимир вирішив попроситися до якоїсь хати на ніч, може хтось дасть хворому щось теплого з'їсти. Тільки що хотів зіскочити з воза на землю, як раптом з бічної сільської вулички вилетів невеликий большевицький загін і відразу оточив їх підводу.

— Стой! Кто такіе? Куда едете? — посипались запитання.

Володимир глянув на них. Всі на конях, з рушницями, задрипані шинелі й червоні стрічки на грудях, неголені обличчя й жорстокі погляди з колючих очей.

Відповів їм, що вони селяни, ідуть додому з такого то села, що він везе свого сусіда, який захворів на тиф.

Командир банди пильно дивився на Володимира. Що видалось йому підозрілим в того молодого чоловіка, що сидів поруч отого напів трупа, що лежав на возі? Чи інтелігентне обличчя? Чи делікатні руки, зовсім не такі, як в сільського дядька?

Большевик зіскочив з коня й підійшов до воза.

— Документи, — гаркнув, — давай документи!

Володимир відповів, що ніяких документів у нього немає. Тоді москаль кинувся обшукувати його — мацав по кишенях старої, чужої куртки, що її мав на собі Володимир, засував руку під сорочку на спину й з боків, нарешті почав мняти в пальцях рукави куртки. І здавалося, що його пильний обшук піде на марне, як нараз його очі звузились — він щось відчув під пальцями. В рукаві куртки було щось зашите.

Вмить здер з Володимира куртку, розірвав рукав і витягнув з нього невеликий папірець, де чорним по білому було написано, що пред'явник цього документу (ім'я й прізвище) є дійсно вояком Корпусу Українських Січових Стрільців.

Большевик позеленів з люті.

— Ах, ти ж сволоч самостійницкая! Так вот який ти селянин! Злізай, сволочь, ми тобі покажем Український Корпус!..

— Расстрелять, расстрелять на місці, як собаку! — заревіли всі бандити в один голос.

Володимир ніби скам'янів. Тільки тепер він зрозумів, що він наробив — замість знищити всі документи, як йому наказував брат Микола, він зашив у рукав куртки посвідку про те, що він належав до Корпусу Коновальця. Шкода було молодому воякові-патріотові так безоглядно нищити всі сліди за собою; він вірив і сподівався, що та посвідка йому буде ще потрібна. Тому й не знищив. А вона допровадила до трагедії...

І фінал трагедії відбувся дуже швидко. Червоні бандити стягнули Володимира з воза, здерли з нього одержу й взуття, і поставили босого і в самій білизні в болото при дорозі. Заклацали замки рушниць і в тій хвилині хтось з них гукнув — давайте сюда і того другого, то, мабуть, така сама петлюровська сволочь, треба їх разом розстріляти.

А сотник, лежачи на возі з напівзаплющеними очима, все бачив і все чув. Відразу зрозумів, що його братові прийшов кінець, і запекло його в грудях пекельним вогнем — лютий ворог убиває його улюбленого брата, а він лежить як труп і не може його рятувати. А коли почув вигук — «расстрелять і того, другого», зрозумів, що мова про нього. В грудях заперло дух і спинилось на мить серце — «то це й мені кінець сьогодні» — подумав собі і вмить перед ним промайнуло все його життя, і вкінці, перед очима його душі стала його дружина й маленька донечка, така подібна з обличчя до нього.

І нараз сотник побачив крізь напівзаплющені очі, що над ним нахилилось вороже, неголене обличчя.

«Кінець», — промайнуло в мозку й повіяло холодом. То смерть стала в головах сотника. Та в тій хвили, невидимо для людських очей, Мати Божа прикрила сотника своїм Святим Покровом. І большевик, що приглядався сотникові, несподівано сказав:

— Цього шкода стріляти, він сам скоро подохне... Шкода амуніції... Він уже здихає... — і пішов геть від воза.

— Поезжай! — закричали раптом бандити до візника, — гони отсюда!

Переляканий візник вдарив батоном коня, віз рушив з місця, і в тій хвилині до вух сотника долетів, повний розпуки, голос Володимира:

— Ти вже їдеш, брате?!

І той голос гострим ножем вривався в серце сотника й залишився там до кінця його життя.

В тій же хвилині гримнули відразу три постріли.

Селяни повибігали з хат і переляканими очима дивилися на те, що сталося.

Сідаючи на коня, командир большевицьких душогубів звернувся до людей, показуючи рукою на вбитого — щоб ніхто не смів забрати його звідсіля, хай цю петлюровську сволочь розірвуть собаки, ми кожного розстріляєм, хто його захоче поховати!

З тим большевицька банда поїхала геть із села.

А візник, що віз сотника, від'їхавши трохи далі, раптом спинив коня й сказав:

— Я не хочу везти вас далі. Я боюся, може й ви такий, як ваш брат і я буду мати через вас клопіт. Я не хочу, злазьте з воза і йдіть собі куди хочете!

Це було ще одним додатком до тих терпінь, які прийшлося пережити сотникові в останніх хвилинах. Але — не було що робити. Ледве рухаючись від слабости, з тяжкою бідою зліз він з воза і напружуючи останні сили, з трудом доволікся до найближчої хати й сів під плотом. І тут заломився. Не витримало людське серце того всього, що так раптово на нього впало — нагла смерть брата, власна безпомічність і безвихідне становище у ворожому оточенні. І тяжке ридання вирвалося з грудей такого загартованого в боях вояка, який не раз відважно дивився в очі смерті.

Надворі вже смеркло, вечір був холодний. Сотник перемерзлий, ослаблений фізично й духого до краю, сидів під плотом, а недалеко, при дорозі, білів у болоті труп його брата. Здавалося, що вже всьому кінець, що нема виходу з того становища.

Але якийсь господар змилосердився, взяв сотника на ніч до хати й дав йому їсти. Сотник децю з'їв, обі-

грівся, а з голови не сходила думка — як би поховати тіло Володимира? Нарешті придумав: зняв з пальця свій шлюбний перстень і звернувся до господаря:

— Візьміть собі оцей перстень, а за те поховайте мого брата, що лежить он там при дорозі.

Господар завагався. Він чув наказ червоних — ніхто не сміє забрати й закопати того петлюрівця! Але... перстень був золотий, масивний, і дядькові дуже сподобався. Подумавши, згодився.

— Добре, я з моїми синами вийдемо пізно вночі, заберемо його звідси й десь закопаємо, — сказав він.

Довго не міг заснути сотник тієї ночі. Аж перед світанком перевтома взяла верх і він заснув. А вранці, коли прокинувся, сказав йому господар:

— Ми закопали його у нас за хлівом. Втоптали землю і присипали гноєм, щоб не було нічого помітно, ніякого сліду, бо ви знаєте, що нам за це було б, якби хтось...

Пекучий жаль ворухнувся в серці сотника й на очі навернулися сльози — ось як скінчив його улюблений брат: спочатку три ворожих кулі, а потім... закопаний за хлівом і присипаний гноєм! І за що? Тільки за те, що воював за волю для свого народу! І блискавкою спалахнув гнів в душі сотника — я вам того ніколи не забуду!..

Трохи заспокоївшись, подякував господареві й по волі рушив у дальшу дорогу.

Одягнений як жебрак, в дрантиву кожушину, старі чоботи, що йому хтось дав, перев'язані дротом, щоб не розсипались, з палицею в руках, брудний, неголений ішов від села до села, просився до людей на ніч, харчувався тим, що добрі люди дали йому з'їсти. І так дійшов до села, де жила його сестра. І аж там обмився, передягнувся й міг відпочити. А в селі вже були большевики, які весь час нишпорили по хатах, вишукуючи «контрреволюції». Так до сестри сотника раз причепилися два червоні голодранці, допитуючись, що то за тип перебуває в неї в хаті? Вона відповіла, що то її брат, який несподівано захворів на тиф, приїхавши

до неї в гості. І зараз же наказала сотникові лізти на піч і вдавати тяжко хворого.

Повернувшись до здоров'я, сотник Микола Дишкант ніяк не хотів погодитися з тим, що він вже мусять скласти зброю. Горів ненавистю до окупанта, а в серці носив тяжкий жаль за так марно втраченим братом. Тому зорганізував партизанський загін і бив «товарищай» скільки було сили й можливости, до кінця 1919 року. А на початку 1920 року потрапив знову большевикам до рук, і знову прямо чудом врятувався від розстрілу. І тоді сказав: «А тепер досить, бо третій раз такого чуда напевно вже не станеться».

Змучений і пригноблений, повернувся сотник додому, до своєї родини.

Нехай цей болючий спогад про останні хвилини життя молодого вояка Корпусу Українських Січових Стрільців (Корпусу Коновальця), буде нев'янучою квіткою на його незнану могилу від маленької донечки його брата Миколи, якій він не раз співав колискових пісень і яка тоді, в 1919 році разом зі своєю мамою чекала на поворот їх обох — свого тата і його додому.

Б Р А Т И

То був тривожний 1918-ий рік.

В просторій хаті за столом сидів батько, а навпроти нього — його два сини. Старший Андрій — петлюривець і молодший Петро — большевик. По довгій відсутности обидва заскочили додому відвідати батьків і зустрілися в рідній хаті зовсім несподівано. Радости батьків не було меж, але брати, стримано й холодно привітавшись, відвернулись один від одного. Обидва відчули, що між ними лежить прірва, яку їм не сила переступити. І ось тепер, сидячи біля столу, перекидались між собою колючими, мов гострі цвяхи, словами:

— Так які, кажеш, ті гасла, що ти за них воюєш? — дивлячись на брата з посмішкою питав Андрій.

— Наші гасла це — земля селянам, фабрики робітникам, а вся влада радам, — ніби вивчене завдання проказав за одним духом Петро, — і ці гасла цілком відповідають вимогам широких мас, які ми мусимо привернути на свій бік, щоб створити пролетарську державу... Ці гасла дав нам сам Ленін, — гордо додав Петро і поправив на грудях червону кокарду.

— Але це ще не всі ваші гасла, — іронічно зауважив Андрій. — Як відомо, ваш Ленін дав вам ще одне гасло, на яке він покладає найбільші надії, а саме: грабуй, бери, все твоє! Очевидно, те грабіжницьке гасло має відограти найголовнішу ролю в створенні вашої пролетарської держави, бо тільки завдяки йому пощастило Ленінові привернути до себе всю голоту, яку він називає своїм «революційним авангардом».

— Ти за Леніна не журись, — задиркувато кинув Петро, — його голова не рівня нашим з тобою, він знає, що робить!

— Та вже видно, що знає, — вмішався в розмову батько, — торік прийшли, кажуть — давай на прод-

разв'орстку та й забрали увесь хліб. В цьому році тільки що закінчили жнива, знову прийшли — давай на военний комунізм та й знов увесь хліб забрали. Чи ти, Петре, не міг би спитати того свого Леніна — як довго він ще буде по наших коморах та засіках лазити?

— Ох, тату, — нетерпляче скрикнув Петро, — ну, чому ви не можете стати вище своїх індивідуальних інтересів і зрозуміти, що советська влада саме тепер знаходиться в боротьбі зі своїми лютими ворогами й потребує від населення допомоги, а найперше хліба. Ви мусите нарешті зрозуміти, що ми воюємо за соціалістичну державу, а Ленін сказав «боротьба за хліб, це боротьба за соціалізм». Зрозуміли тепер?

— Еге ж, — відповів батько, — зрозумів, що як та держава, за яку ти воюєш та буде завжди їсти так багато хліба, та вона дуже швидко проковтне не тільки наш хліб, але й нас самих.

— Цікаво, чому ж то наш український уряд у Києві не їсть так багато хліба? А ворогів має аж забагато і з ними також воює, — озвався Андрій.

— Не знаю, то не мое діло, — буркнув Петро.

— Не знаєш? — густі брови Андрія зішлись до купи, а в розумних очах блиснув гнів, — не знаєш, то знай — твій Ленін москаль і забирає наш хліб щоб годувати москалів! Він лізе зі шкіри, щоб знову накинути нам на шию московське ярмо, бо самостійна Україна то для Москви смерть! І ти належиш до тих, що помагають йому накладати те ярмо нам усім — нашому батькові й цілому нашому народові й сором мені за такого брата! — обурений Андрій встав і почав ходити по хаті.

— Неправда! — аж підскочив на лавці Петро, — то все петлюрівська агітація, ніякого ярма бути не може, бо гасло Леніна це свобода й рівність для всіх народів, незалежно від їх національності!

— Те гасло Ленін видумав навмисно для таких дурнів, як ти, — відрізав Андрій, — і то для того, щоб їхніми руками затягати петлю на шиї їхнього народу! Я бачу, що большевицька пропаганда загнала тобі розум з голови аж у п'яти! Запам'ятай раз на завжди:

ніколи москаль не буде рахуватись з українцем і якщо ми їх не виженем, то вони будуть плондрувати наш край і мордувати народ як і досі, бо нема більше жорстокого сотворіння, як москаль. Чи ти знаєш, як вони знуцаються над нашими полоненими? Прибивають цвяхами до плечей пагони, живцем здирають пасами шкіру... А ти, мій брат і ти з ними!

— То брехня, то не може бути, — непевним голо-
сом боронився Петро, спустивши очі додолу. — Руські
такі ж люди як і ми... такі ж самі...

— Що?! Такі ж самі як і ми, кажеш? — спалах-
нув гнівом Андрій, — а чи ти хоч раз бачив, щоб ук-
раїнський вояк дер живцем шкіру, хоч би навіть і з
москаля? Напевно не бачив! Найвища кара у нас це
розстріл, бо війна є війна, і вона має свої закони, але
катування безборонного полоненого, це вже не війна,
це кримінальний злочин, на який здатний тільки зви-
роднілий садист!

Петро мовчав, похиливши голову. В хаті на хви-
лю запанувала тиша.

— Опам'ятайся, Петре, — знову заговорив Андрій,
— ти молодий і вороги звели тебе на манівці з прав-
дивого шляху. Але ще не пізно, ходи зі мною й бу-
демо разом воювати за волю нашої батьківщини.

— Що? — зірвався на ноги Петро, — щоб я пристав
до тих зрадників, тих буржуйських поплентачів-пет-
люрівців? Ніколи того не буде, чуєш, ніколи! — і він
вибіг з хати, люто гримнувши за собою дверима.

— Пропав хлопець, — промовив Андрій, сумно
дивлячись на батька, — нема вже в нас нашого Петра...
Сива батькова голова похилилась низько на груди.

Недовго були брати в рідній хаті. На другий день
з першими проміннями сонця вже сідали на коней.
Чайкою квилела припадаючи до них мати, а батько-
ва сльоза скотившись з ока, зависла перлиною на кін-
ці сивого вуса. А брати виїхали за ворота й не попро-
щавшись один з одним, поїхали в протилежні сторо-
ни, кожний своїм шляхом.

— — — — —

Настав 1919 рік.

Дикі орди москалів заливали наш край вогнем і кров'ю. Горіли села й міста, і тяжко кривавилась Україна в нерівній боротьбі з ворогом. Українська армія зле озброєна, голодна, знесилена тифом, не маючи ні від кого допомоги, стікала кров'ю в запеклих боях. Наші міста й села раз-у-раз переходили з рук до рук, і москалі жорстоко розправлялися з українцями за те, що вони повстали за свою незалежність.

Большевицький загін, до якого належав Петро, розташувався в одному селі на Київщині. А в сусідньому містечку, яких 3-4 км від села, саме стояв полк петлюрівців. Командир того полку вислав двох своїх вояків у розвідку, щоб довідатись про сили большевиків у селі. Навколо села ріс невеликий ліс і петлюрівці, не дивлячись на всю свою обережність, потрапили в засідку, що її зробили в лісі большевики.

Українських вояків привели до командира большевицького загону — рязанського москаля, відомого зі своєї жорстокости. І цим разом, як і завжди, жакливої лайки, биття полонених і плювання їм в обличчя, йому було замало. Тому наказав зігнати людей з усього села на майдан, привести туди петлюрівців і зробити над ними суд.

Петро з другим «красноармейцем»-москалем був саме в хаті, як прибіг посланець від командира, що зганяв усіх на майдан.

— Гей, хто там в хаті, всі виходіть на площу, але чимскоріш!

— А що там на площаді? — запитав москаль.

— Наші спіймали петлюрівських розвідників, будуть судити на площі... — кинув той і побіг з хати.

— Вот как, — зрадів москаль, — пішли, Петька, — звернувся він до Петра, натягаючи шинелю. — Ух, і потіха буде, уже наші їм покажуть, будь певний!

— Ти йди, я зараз прийду... — якимсь непевним голосом сказав Петро.

Москаль пішов з хати, а Петро ніби скам'янів, сидячи на лавці. При словах москаля: «спіймали петлюрівську розвідку» якась дивна тривога важким каме-

нем лягла йому на серце. І взагалі, від часу його останнього побуту вдома, якийсь сумнів, мов злодій, закрався в його душу і заховався там в найдальшому куточку. Остання розмова з братом залишила в його серці глибокий слід. Перебуваючи в большевицькому війську разом з москалями, він, дійсно, не один раз мав нагоду переконатися в їхній зненависти до всього українського. Особливо ж не міг він зносити тієї дикої, звірячої жорстокости, яку виявляли москалі до полонених і навіть до безборонного цивільного населення. І тому все частіше згадував большевик Петро свого брата — петлюрівця Андрія. І все частіше озивався сумнів, і мов хробак, точив йому серце. Сумнів у тому, чи знаходиться він дійсно на своєму місці, чи справді бореться за те, що треба. Ось і зараз, — думав Петро, — піймали петлюрівську розвідку, це ж напевно, будуть мордувати. Чому, для чого? Хіба без того не можна обійтися? І чому йому наказують йти дивитися на людські муки?

«Йти чи не йти?» — завагався Петро.

І якесь підсвідоме почуття підказало йому: іди! зараз! негайно!

З тяжким серцем вийшов Петро з хати і пішов на майдан. Там уже зібралось ціле село. Селяни стояли з сумними обличчями, жінки плакали. Полонені стояли посеред майдану оточені натовпом.

Петро протиснувся крізь юрбу, глянув на полонених і... кров захолола йому в жилах, земля захиталась під ногами — на майдані разом з іншим петлюрівцем стояв... Андрій! Закривавлене лице, роздерта сорочка, руки скручені дозаду, без шапки...

— Андрію!.. — дикий розпачливий зойк рванувся Петрові з грудей і застряг у горлі. І враз, та страшна правда Андрієвих слів, яким він не вірив тоді, вдома, стала йому перед очима. Божевільна ненависть до большевиків пекельною хвилию залила йому серце. «Рятувати!» — майнуло йому в голові. — «Рятувати, але як?!»

В тій хвилі повітря прорізав жахливий нелюдський крик. Два москалі почали обрізувати товаришеві

Андрія шкіру на руці, намагаючись стягнути її ніби рукавицю...

Петрові почорніло в очах. «Рятунку!» — кричало його серце, але... звідки? Щоб їх врятувати треба загін війська, а де ж його взяти?

І раптом, мов блискавка, думка: там, в містечку, стоять петлюрівці!

За кілька хвилин Петро вже гнав конем найкоротшим шляхом, через городи, понад річку, до містечка. Подорозі зірвав з голови шапку з червоною зіркою й кинув у річку. Свідомість своєї страшної провини перед Андрієм і перед своєю батьківщиною, божевільним вогнем пекла йому серце. Його очі дико блукали навкола, а уста безупинно шепотіли: «Господи, коли б тільки встигнути, тільки щоб не було запізно...» І залізні остроги без милосердя били в боки коня.

Ось і містечко. Передова сторожа.

— Стій! — і міцна рука вхопила за уздечку змиленого коня. — Хто ти?!

— Хлопці, — закричав Петро диким голосом, — де ваш командир? Вашу розвідку зловили большевики, там, в отому селі, — показав рукою, — ріжуть, мордують, рятуйте!

За пару хвилин Петро вже стояв перед командиром — блідий, розхристаний, очі палали вогнем. — Рятуйте, вашу розвідку піймали большевики, б'ють, здають з рук шкіру... Там мій брат, Андрій Дорошенко... рятуйте!

— Андрій Дорошенко?! — кинувся командир, — один з моїх найкращих вояків! Зловили й мордують?! Гей, хлопці, на коні!

Бурею, смертоносним гураганом налетіли петлюрівці на москалів, які захоплені своїм кривавим ділом, того зовсім не сподівалися. Блискавкою замиготіли шаблі, затріщали постріли й заскочені большевики, не маючи коли оборонятися, кинулися врозтіч. Та не багатьом пощастило втекти — мало не цілий большевицький загін поляг під кулями й шаблями українських месників. І не встигли замовкнути на майдані

останні постріли, як петлюрівці, ховаючи в піхви шаблї, кинулись до тих двох та вони вже були закатовані...

Петро прибіг перший, глянув і знову кров йому стала в жилах льодом. Один петлюрівець лежав на землі з розбитою головою, а руки виглядали ніби в червоних рукавицях — з них була здерта шкіра. А другий...

— Андрію! — кинувся перед ним на коліна Петро, — Андрійку! — й замовк... Петлюрівські погони Андрія були прибиті просто до його голих рамен великими іржавими цвяхами...

Андрій був ще живий. Він повернув до Петра своє страшно спотворене, закривавлене обличчя й пізнав брата. Якусь мить дивився мовчки на нього очима повними тяжкого докору.

— Бачиш? — простогнав ледве чутно, — вже віриш мені тепер?..

За хвилину очі Андрія згасли навіки.

Петро, не пам'ятаючи себе, припав до тіла брата, ридав і плакав, як поранений звір.

— Прости мені, Андрійку, прости, — благав, рвучи на голові волосся скорченими пальцями, — прости мені...

Хтось торкнув Петра рукою. Він підвів голову — перед ним стояв петлюрівець з загону Андрія й дивився на нього поглядом повним зневаги.

— Чого ж ти квилиш, нещасний, — сказав він, — то ж зробили твої товариші, ті самі, яким ти помагав воювати проти нас, проти твого брата. Це ота рівність усіх народів, що її пообіцяв вам Ленін, — показав рукою на трупи замордованих.

Тієї ночі Петро лежав у клуні на соломі. Не спав. Лежав і дивився в темряву. Перед його очима невідступно стояли, повні німого докору, очі Андрія, а в голові муляло мозок важке питання — що робити? Де мені подітися? З червоними вже скінчено, але чи приймуть мене свої? Чи не відштовхнуть як зрадника? Ось товариші Андрія відвертаються від мене, як від злочинця... де ж мені тепер подітися?..

Так плутаючись у власних думках, Петро нарешті

заснув. І приснилось йому, що він вдома, сидить в хаті біля столу, а навпроти нього Андрій.

— Що я маю робити тепер, де мені подітися? — питає Петро.

— Ти маєш бути там, де я був, — глухим голосом каже Андрій і пильно дивиться йому в вічі.

— Прости мені! — Петро не може витримати того, повного муки, погляду, — я знаю, я винен перед тобою, винен! — голосно кричить Петро й прокидається.

Важко дишучи, з холодним потом на чолі, він підвівся й сів, вдивляючись в темряву. Сон виразно стояв йому перед очима.

«То Андрій сказав мені, що я маю робити, — подумав Петро. — Сказав: маєш бути там, де я був...» — Так, — прошепотів він сам до себе, — я маю бути там, де ти був, тому я йду, Андрійку. Я не пішов з тобою тоді, але йду тепер.

Петро вступив до одного з відділів армії УНР. Він відзначався в боях з большевиками одчайдушною відвагою, відплачуючись ворогам за мученицьку смерть брата. І в одному з запеклих боїв з москалями загинув смертю героя.

Минули роки.

Закінчилась війна, замовкли гармати й кулемети, й давно заросло травою те місце, де поховано Андрія. Зрівнялась з землею й могила Петра, а старенький батько, спираючись на ціпок, щодня виходить за село, стає на перехресті тих шляхів, якими поїхали його сини й пильно вдивляється в далечінь.

І чекає.

І не знає старенький того, що його сини вже давно помирилися й пішли одним шляхом.

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

На дворі стояв теплий, соняшний вересень.

У величезному парку колишнього графа Потоцького, що називався Софіївським, або, просто, Софіївкою, білили проти сонця мури старовинного будинку — високої садівничої школи.

Була саме перерва між лекціями й ціла школа гу-діла, мов величезний вулик.

Оксана Черниш стояла коло вікна й дивилася в парк. По доріжках парку тихесенько ходила осінь. Вона розвішувала на деревах срібні нитки бабиного літа й невидимим пензликом розмальовувала листя різними фарбами — жовтою, червоною, золотистою.

В парку було тихо, як у церкві. Гарно.

Нараз чиясь рука торкнула Оксанине плече.

Оглянулась — перед нею стояв Кость Павлюк, студент, активний комсомолец. На обличчі поважна міна.

— Маю тобі щось сказати, — промовив.

«Що може сказати мені комсомолец? — подумала вона, — я ж не комсомолка й не маю з ними нічого спільного... може... може вони щось про мене довідались?..»

Від тієї думки Оксані заперло в грудях віддих. Мовчки стояла перед Павлюком і чекала, як віл обуха.

— Ти знаєш, що у вересні є свято — міжнародній юнацький день, — почав Павлюк, — тому вчора було засідання нашого комсомольського осередку й ми вирішили, з нагоди того свята, зробити комсомолові такий подарунок — передати йому в члени кілька студентів. Ми визначили трьох, між ними й тебе. Звичайно, до комсомолу приймають в першій черзі дітей робітників і селян. Але ми визначили тебе, бо ти добре вчишся і ти серйозна дівчина, а те, що твій батько якийсь там службовець, а не робітник, нам не шко-

дить. Отже — ти тепер кандидат до комсомолу, — урочистим тоном закінчив Павлюк.

Від несподіванки Оксана перетворилась в соляний стовп, як жінка біблійного Лота. Лише за якусь хвилю слова Павлюка цілком дійшли до її свідомості й нараз думки закрутились вихорем в її голові.

«Передати до комсомолу?! Як то "передати"? Ніби якусь бездушну річ, чи що? Та я з комсомолом не хочу мати ніякого діла! Бо він не для мене, а я не для нього! Бо вступ до комсомолу потягне за собою розслідування — хто мій батько. А як дошукаються хто він, тоді й він пропав, і ми, його родина, пропали».

І в стривоженій уяві Оксани попливли, мов на фільмовій стрічці, одна за одною, жахливі картини — НКВД довідалось хто її тато... ніч... коло їхньої хати стоїть чорне авто... енкаведисти виводять тата, садять до авта, від'їздять... тато загинув... і вони — мама й діти гинуть також... І те все може статись тільки тому, що тим большевицьким запродавцям схотілося зробити з неї комсомолові «подарунок»!

— Ти що, невдоволена? — почувся голос Павлюка, що пильно дивився на Оксану, — чому ти мовчиш?

Це питання, ніби відро холодної води, враз повернуло Оксану до дійсності. «Та ж я мушу радіти, — блискавкою майнуло їй в голові, — маскуйся, Оксано, скоро, бо буде біда!»

В ту ж мить її уста скривилися в «радісну» усмішку, лице «засяяло від щастя» й вона подивилась Павлюкові просто в очі.

— Знаєш, Костю, я від несподіванки просто не можу говорити, — видушила Оксана зі себе тремтячим від «щастя» голосом, — я ніколи не сподівалась, що... мене можна передати до комсомолу, не сподівалася такої... (такої халепи — мало не злетіло їй з язика) такої чести...

Слова Оксани вцілили якраз там, де треба — Павлюкові уста розтяглися в приязній усмішці аж до вух.

— Так, це дійсно честь, бо не кожного комсомол приймає в свої лави, — з гордістю сказав він. — Ну, то добре, завтра ми тобі скажемо, що маєш робити далі.

В тій хвилині задзвонив дзвінок. Перерва скінчилася.

Разом з іншими студентами пішла Оксана на лекцію до ботанічного кабінету, несучи в душі невидимий, але величезний, страшний тягар.

**
*

Додому зі школи Оксана завжди йшла з Ольгою, своєю товаришкою, що мешкала недалеко від неї. Вже третій рік ходили вони разом до школи, сиділи в одній лавці, однаково добре вчилися й мали однакову біду — і одна і друга належали, за соціальним походженням, до т. зв. «клясово-ворожих елементів». Оксана була, за большевицькою термінологією, «петлюрівське охвістя», бо її батько, в свій час був петлюрівцем, а Ольга була охвістям «буржуазно-капіталістичним», бо її мати, колись, ще за царя Миколи, мала дерев'яну будку на базарі, де вона продавала м'ясо й сало. Дівчата позамітали як тільки могли, за собою сліди свого «злочинного» походження, замаскувалися й ходили до советської школи, де сиділи на одних лавках з «чистокровним пролетаріатом» і цілком неправно (як на советські умови), здобували разом з ним фахову освіту — вчилися на агрономів. І ніхто не знав про те, що кожна з них цілий час тремтіла в душі від страху; одного гарного дня той пролетаріат викриє чиї вони діти, викине їх з великим гуком зі школи й вони залишаться назавжди недоуками, бо тоді їх ніде не прийняли б учитися.

Тому їх кожний день у школі це був самий страх і непевність, серед якої ледве блимав несміливий вогник надії — а, може, якось таки вдасться ту школу закінчити?..

То ж не диво, що в таких обставинах і Оксана і Ольга мусіли жити подвійним життям. В школі прибирали вигляду щасливої советської молоді, але зате, коли їх ніхто не чув, давали волю своїм язикам і тоді — бідна була советська влада! Але бідні були б і вони, якби хто почув, що вони про неї говорили. Дівчата ма-

ли здібність поєднувати злу сатиру з гумором і, слухаючи їх розмов, можна було разом сміятись і плакати.

Але того дня, коли Оксана довідалась, що її вирішено «подарувати» комсомолові, йшли вони додому обидві зажурені й мовчазні. Кожна мала свій великий клопіт. Оксана через той комсомол, що був їй потрібний, як псові п'ята нога, а Ольга через що інше. Річ у тому, що тоді саме йшла підготовка міста до виборів міської ради. Підготовка полягала в тому, що міська управа складала списки «трудящих», які мали виборче право, і списки «нетрудящого елемента», який того права був позбавлений. До «нетрудящого елемента» советська влада зараховувала колишніх власників підприємств, купців, промисловців, торговців, а також священників, дяків і паламарів, які називалися тепер служителями релігійного культу й були спеціально переслідуювані. Всі ті нещасні то були рештки колись порядних і колись заможних людей, яких большевицька влада ще не встигла знищити цілком. Вони ніколи не могли дістати постійної праці, звідусіль їх гонили витикаючи їм очі їхнім минулим. Тому ті бідолахи займалися хто чим міг, аби заробити на шматочок хліба. Так один священник робив з паперу рямці для знімок і продавав їх на базарі, другий ходив різати жидам дрова, ще інший продавав липкий папір для нищення мух і т. д. Тих людей большевики називали — «всякая сволоч».

День виборів був уже близько, тож міська управа, як і завжди, вивісила в центрі міста величезний список тих всіх, що були позбавлені виборчих прав, тобто «нетрудящого елемента», чи то, пак, «всякої сволочи». А між ними було й прізвище мами Ольги. Бо її мати, за той бідний рундучок з м'ясом, що вона його мала ще до большевицької революції, потрапила тепер до «нетрудящого елемента»...

От і причина, чому Ольга сумна. Дітям того «елемента» відібрано право вчитися в школах і Ольга вчилася тільки тому, що ніхто в школі не знав, що її мати позбавлена виборчих прав. Тепер же список висить

на головній вулиці, якою майже всі студенти ходять до школи. Вистачить якомусь комсомольцеві поцікавитись тим списком, і Ольгу того ж дня викинуть зі школи. А до закінчення школи осталося ще тільки шість місяців.

Оксана добре розуміла, що переживала Ольга, дивлячись на той список. Але Оксана мала свій клопіт, що важким каменем лежав у неї на душі.

Як тільки її батько прийшов додому з роботи, вона зараз же розповіла йому, яка біда до неї вчепилася.

— Ну, й що мені тепер робити? — спитала вона вкінці, — той комсомол може наробити нам біди!

Черниш сидів біля столу похиливши голову й мовчав.

Оксана дивилась на його, ще молоде, але вже вкрите зморшками лице, на посивілі скроні й пекучий жаль тиснув їй серце. Вона знала як мучиться, в якому пеклі живе день і ніч її батько. Бо він — колишній петлюрівець, який затаїв перед большевиками своє минуле. Сотник армії УНР Черниш (капітан ще з царської російської армії), з запалом кинувся в 1917 році у вир боротьби за незалежність України й дуже боляче переживав її поразку. Не пішов разом з іншими за Збруч, а повернувся до своєї родини й залишився на східній Україні. До большевиків палав зненавистю, не мав до них найменшого довір'я й твердо постановив захвати перед ними своє минуле, добре знаючи при тому, що його чекало, якби його викрили. Черниш здобув підроблені документи, які свідчили про те, що він взагалі ніколи не був у війську, а через цілу революцію був учителем в сільській школі. Відповідно до тих «документів» він спрепарував собі автобіографію (яку большевики вимагали на кожному кроці), й пішов до тяжкої фізичної праці, намагаючись бути якнайбільш непомітним.

І потягнулись один за одним роки животіння під советською владою. Роки нужди, злиднів, голоду й моральних тортур, які мусів терпіти Черниш, а з ним — і його родина. Багато було людей в місті, які знали, яке минуле він мав за собою. Бувши людиною щирої, доб-

рої вдачі, Черниш, хоч і не мав ворогів, але в підсвідомості ніколи не можна бути певним, що одного гарного дня хтось не зробить доносу до НКВД. Тому над родиною Чернишів вічно висів Дамоклів меч, який кожної хвили міг упасти їй на голову. Нераз вночі, коли вулицями їхнього передмістя переїздило чорне авто НКВД, Черниш зривався з ліжка й кидався до вікна, слідкуючи з запертим віддыхом — промигне авто його хату, чи може стане... коло воріт...

І так цілий час. Місяць за місяцем, рік за роком.

Між іншим, большевики кілька разів оголошували т. зв. амнецією для військовиків колишньої царської армії, обіцяючи, що подарують їм їх «провину» й закликаючи реєструватися у військових комісаріатах. Знайшлися такі, що пішли на той гачок, призналися, що служили в царській армії й зареєструвалися. До них належав і шкільний товариш Черниша, вчитель Тодось Демидюк.

— Не йди реєструватися, не вір їм, то голода, побачиш, що з того буде біда, — говорив йому Черниш.

— Я не хочу жити день і ніч у страху й вічно ховатись, як ти, — відповів Демидюк. — Я хочу жити легально, спокійно й мати добру працю. Тому піду й зареєструюся. Раджу й тобі зробити те саме.

— Хіба я здурів, щоб сам пішов до своїх катів та й сказав їм, хто я, щоб вони могли мене скорше знищити? — засміявся Черниш. — Як вже вони самі мене викриють, знайдуть і заарештують, ну, то нема ради, значить, так мені судилося. Але сам я не піду до них ніколи.

На тому й стало. Проходили місяці й роки, а становище Чернишів було все те саме — нужда, злидні й постійний обух над головою. Лягаючи увечері спати, Черниш не знав де його застане ранок, а йдучи до праці (він працював возним у міському суді), не був певний, що повернеться увечері додому. Змарнів, передчасно посивів і став дуже нервовий.

І ось тепер він сидів біля столу — пожовкле, змучене лице, під очима великі, темні кола. Сидів мовчки,

замислившись. Нарешті підвів голову й подивився на доньку своїми великими, сумними очима.

— Ти мусиш зробити якось так, щоб не подавати заяви до комсомолу, розумієш? Але як те зробити, я не знаю. То ж роби якось сама, щоб було все добре... Роби, як сама знаєш, — втомленим голосом закінчив Черниш.

Від такої відповіді Оксану огорнув розпач.

«Отже, навіть тато, якого його ситуація навчила маневрувати й обходити небезпечні місця, не може мені нічого порадити, — думала вона, — бо — не подай заяви — стягнеш на себе підозріння й буде біда, подай заяву — друга біда. І роби, що хочеш».

Тієї ночі Оксана довго не могла заснути. Лежала, дивилась у темряву широко розплющеними очима й думала про той клопіт, що так несподівано впав їй на голову. І чим більше вона над тим думала, тим яскравіше відчувала, що в її душі росте почуття опору, як протидія тому насильству, яке над нею хочять вчинити.

«Так, — думала вона, — наді мною чинять насильство, мене хочуть впхати, проти мого бажання, до банди молодих комуністів, яких я ненавиджу цілою душею. Крім того, що заява до комсомолу може погубити мені тата, а з ним і нас усіх, я, ставши комсомолкою, мусіла б помагати комуністам грабувати нещасних людей, що й так ледве животіють під їхнім пануванням. Ні, я відчуваю, що ніколи не змогла би бути комсомолкою, бо не могла б робити того, що вони роблять. І не буду! Еге, легко сказати "не буду". Але як то здійснити? Сказати їм чесно, що не хочу до їхнього комсомолу належати й не піду? Неможливо. Бо це означало б виявити себе, як їхнього ворога, а зі своїми ворогами большевики не панькаються. Отже, що? Подати заяву до комсомолу? Ні, це виключене! Отже — що?»

Ще довго переверталась Оксана з боку на бік, безліч разів передумуючи ті питання. І нарешті прийшла їй до голови думка: коли я не можу подавати заяви до комсомолу, а відмовитись від нього не можу також, то

чи не можна було б тут застосувати ще іншу можливість, скажімо, від вступу до комсомолу не відмовлятися, а заяви не подавати? Робити вигляд, що комсомолом дуже зацікавлена, але... припустімо, тепер ще не підготовлена політично?.. Так! Я мушу хитрувати й маскуватися! — вхопилася за ту думку Оксана, — я робитиму вигляд, що дуже хочу належати до комсомолу, але на дорозі стоять мені перешкоди... А про ті перешкоди я вже якось буду старатися. До закінчення школи ще тільки півроку. Може якраз мені пощастить?

Та думка здавалася Оксані єдиним рятунком і вона вхопилася за неї, як потопаючий за соломинку.

На другий день пішла вона до школи відносно задоволено, хоч зовсім не знала, чи з її плянів що вийде.

День у школі пройшов спокійно. Ніхто нічого Оксані не сказав, тільки комсомольці почали якось дуже симпатично до неї посміхатися. А Оксана почала пробувати свої артистичні здібності й... посміхалася до них також. Як виявилось, два інші кандидати до комсомолу, це також студентки з того відділу, що й Оксана — Ліда Боровик і Надія Тимошенко. Обидві доньки «чистокровних пролетарів» — робітників. При вступі до комсомолу їм належить перше місце. За більшевицькими поняттями вони мусіли бути там вже давно, ще від коліски.

На протязі цілого дня приглядалась Оксана до тих дівчат — як вони реагують на таку «велику честь» — бути переданим до комсомолу. І з подивом ствердила, що вони аж ніяк не виявляють з того приводу якоїсь особливої радості. Обидві говорять на ту тему мало і якось неохоче. І Оксана відчула, що в них серце так лежить до комсомолу, як і в неї.

Два дні пізніше підійшов до Оксани, під час перерви між лекціями, секретар комсомольського осередку школи, Федько Бас.

Федько — студент того ж відділу, що й Оксана, син бідної вдови, отже стовідсотковий пролетарій, відданий цілою своєю шкірою і з тим, що в шкірі, советській владі, активний комсомолец. І тому він, як і на-

лежиться таким правовірним яничарам, займає пост секретаря комсомолу в Уманській садово-городній школі.

Федько став перед Оксаною й витягнув з кишені дві газети.

— Ось маєш, Оксано, — сказав він, — оце «Правда», тут надрукована доповідь товариша Сталіна, а оце «Ізвестія», тут маєш доповідь товариша Кагановича. Ти мусиш увесь цей матеріял дуже уважно проробити й знати на пам'ять.

Федько з дуже поважною міною розгорнув перед Оксаною одну газету, потім другу й раптом вона відчула, як їй робиться холодно в шлунку — кожна газета це чотири величезних плахти дрібно друкваного паперу, пересипані масою чисел і вона має те все «проробити» та ще й знати на пам'ять?!

— Це ще не все, — ніби їй на потіху каже Федько, — як проробиш цей матеріял, я принесу тобі другий. Я буду поступово приносити тобі газети, бо матеріял дуже великий, а вступ до комсомолу вимагає доброї підготовки. Тобі прийдеться переходити кілька комісій і загальні збори, де ти мусиш показати, як ти політично підкована.

В Оксани нараз з'явилось почуття, ніби хтось почепив їй на шию тяжке, величезне ярмо, яке її душить і гне до землі, яке їй хочеться зірвати зі себе й гримнути ним об якийсь мур так, щоб воно розлетілось на порох, щоб вона могла вільно дихати.

Але за хвилину Оксана пригадала собі свою роль, яку вона мусіла грати. З веселою усмішкою взяла вона від Федька газети й поклала до своєї течки з книжками.

— Я буду старатися проробити цей матеріял як найскорше, — з несамовитою серйозністю запевнила Оксана Федька.

— Добре, Оксано, — зухвало ляпнув він їй по плечі й пішов шукати Ліду й Надійку, щоб їм також дати «матеріял для проробки».

—**—

Від того часу невидимий тягар, що завжди лежав

на серці в Оксани, став ще тяжчий, попросту незносний. Не дивлячись на хоробру постанову — не датися втягнути до комсомолу й боронитися від того лиха хитрістю й маскуванням, — десь глибоко в душі дівчини притаївся, мов маленька гадючка, сумнів, і не давав їй спокою.

«А що ти робитимеш, як тобі не вдасться їх довго дурити? — сичала гадючка, — що ти зробиш, як тобі Федько скаже завтра принести заяву, що ти зробиш, що?» — безжалісно шипіла гадючка, наповнюючи отрутою страху й зневіри і без того змучене серце Оксани.

Від таких думок голова в неї йшла обертом, їй здавалось, що вона стоїть над глибокою чорною прірвою, в яку її одного дня зіпхне Федько, кажучи принести заяву про прийняття до комсомолу.

І тоді Оксана вдавалась до свого старого способу. Вона йшла до спальні, де в кутку за дверима, високо на стіні, була прибита поличка, на яку колись складалося все, що не сміло потрапити дітям до рук. Пізніше там були складені старі книжки, з яких вчилися ще тато й мама Оксани та які були заборонені большевиками: катехизм, історія Старого Завіту, Євангеліє, молитовник. А між тими книжками лежали перев'язані шнурочком дві ікони, якими дід і бабця Оксани благословили на шлюб її батька і матір. Бо при тому страшному переслідуванні релігії советською владою було абсолютно неможливо мати ікони в хаті на стінах, особливо там, де були діти-школярі. Тому мама Оксани зняла ті ікони зі стін, загорнула в папір, перев'язала шнурком і заховала на поличці між старими книжками. І в тяжкі хвилини свого життя йшла Оксана до спальні, ставала перед поличкою, дивилась на зв'язаний мотузочком пакунок і з цілого серця просила:

— Господи, поможи мені! Господи, не гнівайся на мене. Нас вчать у школі, що Тебе нема, але я вірю, що Ти напевно є на небі і бачиш мене і знаєш, яка мені біда. То ж будь милосердний до мене грішної й поможи мені, бо крім Тебе ніхто не допоможе.

Після такого вступу Оксана проказувала «Отче наш», потім просила опіки й помочі в Матері Божої.

І дивне — після такої щирої молитви, на душі в Оксани ставало якось легше й звідкись приходив маленький промінчик надії — а, може, якраз все буде добре?..

Час від часу, вечорами, розгортала Оксана Федьковій газети, дивилася на вусату пику Сталіна з мавп'ячим чолом, на брехливу писанину, яка займала всі чотири сторінки газети й відчувала, як зростає в неї в душі нехоть і разом з тим впертість — «таки не буду, — думала вона, — проробляти оцього проклятого "матеріялу", оцього глуму над нами, гнаними й голодними, де написано, що нам так добре живеться, що ми багаті й щасливі»...

Оксана згортала газети, клала назад до малої книжкової шафки на полицку й на тому її підготовка до комсомолу кінчалася. Вона сідала готувати шкільні завдання. Як правило, в Советському Союзі політика і пропаганда займали в навчальних програмах перше місце. Тому студенти безконечно мусіли вивчати різні постанови партійних з'їздів, доповіді партійних вождів, тощо. Саме тоді підходила до кінця перша п'ятирічка й газети кричали без кінця, що в розбудові советської господарки вже є величезні досягнення, які по закінченню п'ятирічки в 1932 році будуть ще більші. В газетах друковано числа — скільки буде вироблено взуття, скільки одягу, матерії, тощо. А тим часом, босі піддані «робітничо-селянської» держави, потребуючи взуття, мусіли стояти в чергах біля крамниць вдень і вночі, і дістати по парі полотняних капців з гумовими підошвами, або й не дістати... Тому громадяни советського «раю», які, за означуванням партійних вождів, вже вступили однією ногою в соціалізм, світили пальцями з черевик і колінами зі штанів, або, в кращому випадку, пишалися великими латками.

В родині Чернишів у тому відношенні було особливо зле, бо Черниш, через своє напівлегальне становище, не міг мати добре платної праці, а крім того, навіть хто мав гроші, мусів їхати за одягом, чи взуттям,

до Києва, чи аж до Москви, бо в малих містах, як правило, крамниці були переважно порожні — крім продавців і голих полиць, — не було нічого. Єдиним місцем, де «щасливий» советський обиватель малого міста міг щось для себе купити, був чорний ринок, т. зв. «товчок», де спекулянти, за потрібну ціну продавали те, що привозили з Москви чи з Києва.

З тих причин Черниші одягалися дуже убого. Чернишова перешивала на дітей свої старі, ще «капіталістичні» сукні й плащі, але час летів, діти росли, старий одяг нищився, а дістати новий було дуже тяжко. Найбільш обдертим ходив сам Черниш. Він мав одного-єдиного плаща, якого колись купив на чорному ринку й носив його вже довгі роки. Той плащ, на початку свого існування, був, очевидно, сірий, але тому, що Черниш носив його три чверти року, плащ підо впливом різних атмосферичних умов набрав такого вигляду, що найкращий фахівець виробки одягу не міг би сказати якого він кольору та з якого матеріалу він зроблений. В холодну зимову пору той плащ служив ще й за ковдру. Убрання Черниш взагалі не мав. Мав тільки дві сорочки й дві пари штанів, одне носив, друге йшло до прання. Коли одна сорочка, чи штани починали розлазитись, Чернишова йшла на товчок і вишукувала там потрібну річ, платячи за неї солоно спекулянтам.

Те саме було з білизною, взуттям та з іншими, так необхідними людині речами. Та найбільший клопіт був з постіллям, властиво з подушками. Коли старі, «капіталістичні», всіпи на подушки вже цілком подерлися, Чернишовій вдалося з тяжкою бідною вишукати у спекулянтів нові всіпи, вже советського виробу. Безмежно щаслива з такого здобутку, вона пересипала пір'я зі старих, подертих всіпів у нові, понатягала на нові подушки пошівки й всі Черниші, дуже задоволені, полягали спати. Але ранок другого дня почався у них у хаті голосним пчиханням. Підводячись з ліжок, здивовано дивились й не пізнавали одне одного — голова в кожного була в пір'ї, мов у снігу, навіть брови й вії були заліплені пухом з подушок. Бо «соціалістичні»

всіпи, зроблені нашвидку советськими «спеціалістами», що бігли, щоб наздогнати Америку, надавалися хіба для того, щоб в них сипати горох, а не пір'я. Делікатний гусячий пух (з гусей ще Оксаниної бабці), з якого були зроблені старі подушки, хмарою пролазив кризь рідку советську всіпу, набивався у волосся, в ніс, у рот, навіть у вуха. Встаючи вранці, всі, цілою хатою пчихали й руками витріпували на головах волосся, від чого в хаті знімалася ціла заверюха з пуху, який потім осідав скрізь — знову всім на голови, на одержу, на меблі, на їжу й ніде не було від нього ря-тунку. Мама Оксани, дивлячись на ту лиху годину, проклинала ті всіпи й цілий советський режим, починаючи від Леніна й кінчаючи п'ятирічкою.

Так було з подушками. Не краще було і з іншими речами — ковдрами, простиралами, рушниками, скатерками, тощо — їх попросту не було. Коли пара рушників, якими втиралася ціла родина, йшла до прання, втертися після вмивання не було чим, і Черниш не раз, вмившись, мусів втирати лице хусткою до носа, або навіть рукавами сорочки, в якій ходив до роботи.

— Тату, — говорила йому в таких випадках Оксана, — та ж в тебе рукави мокрі, як ти підеш в такій сорочці до роботи?

— Нічого, тепер літо, поки я дійду до роботи, вони висохнуть, — відповідав Черниш, який, до речі, мав дуже добру, невибагливу вдачу й на всі особисті не-вигоди махав рукою. Завдяки такій вдачі він легше зносив нужду й злидні підсоветського животіння.

Мешкання Чернишів виглядало зовсім убого. Великий стіл в ідальні світив голими дошками, бо старі «миколаївські» скатерки подерлися, а в «соціалістичній» державі таких «буржуазних забобонів», як скатерки, взагалі не було. Так само не було навіть мови про фіранки на вікна чи хідники на підлогу. Єдиною прикрасою в хаті був великий портрет Шевченка в шапці й кожусі, який завжди висів на одному місці — на стіні в ідальні й здавалося, повними жалю і співчуття очима дивився на бідолашних Чернишів і їхню недолу. А з добрих старих меблів була ще гарна ша-

фа на одержу, яку батько й мати Оксани купили собі на нову господарку, ще за «капіталізму». Шафа була зроблена з горіхового дерева, а двері її були прикрашені перлямутровою мозаїкою. Поза тим, з кожного кутка виглядала убогість. Коли додати до того ще гнітючу атмосферу, яка завжди панувала в хаті, бо мати Оксани все була зажурена й сердита, батько нервовий і вічно роздратований обставинами підсоветської дійсності, в яких він мусів жити, діти принишкли й серйозні, мов старі, тоді був би повний образ домашнього життя родини Чернишів.

В таких умовах Оксана жила і вчилася. Прийшовши зі школи обідала, потім помагала мамі в хатній роботі, а у вечері сідала готувати шкільні завдання. Затувивши вікна від вулиці старими газетами, вона розкладала на голому столі книжки й брошури та читала в них про те, яку «величезну перевагу» має соціалістична система над капіталістичною. Одягнена в стару, облізлу суконку, ворущачи під столом пальцями в подертих черевиках, Оксана вичитувала про те, що ніде в світі не виробляється стільки взуття та одягу, як в советській державі, що ні в одній країні трудящі не живуть в такому добробуті, як у них.

Така наука називалася «політграмота» і від студентів вимагали її більше, ніж знання фахових предметів. Звичайно, ту «політграмоту» Оксана вивчала потихенько, щоб не почув її тато, бо тоді він починав свою, цілком іншу «політграмоту», лаючи большевиків на всі заставки.

Так минали дні за днями. Оксана ходила до школи, а газети зі Сталіном і Кагановичем лежали на полиці. Федько, мабуть, думаючи, що Оксана пильно проробляє, як пообіцяла, матеріал, не питав у неї нічого.

А на дворі, тим часом, стояла рання осінь. Наша золота, суха і соняшна осінь. Час, коли земля, звичайно, віддячується хліборобові за його тяжку працю щедрим урожаєм. На стернях стоять копи жита, золоті пшениці й вусатого ячменю. По садах дерева вгинаються під тягарем соковитих овочів, на горах бі-

ліє пізня капуста й червоніють помідори, а понад ними сивою смугою тягнеться запашний дим — в ямці під сухим бадиллям печеться картопля, яку люди вже копають по городах та полях. Працьовиті господарі дбайливо збирають урожай, з почуттям вдовolenня, передбачаючи забезпечену зиму.

Але так виглядає осінь десь там, у капіталістичних, відсталих країнах, так вона виглядала у нас колись, як ми були ще також капіталістичні й відсталі, як у нас ще не було ані «робітничче-селянської» влади, ані колгоспної господарки, яка «перегнала» всі господарства світу й прибігла на саме «передове» місце. І нема нічого дивного в тому, що перегнала й прибігла (куди вона прибігла й де опинилася, то вже інше питання). Бо нашому «щасливому» колгоспникові бігти дуже легко. Він бо зовсім нічим не обтяжений, в нього всюди порожньо — в хаті, і в коморі порожньо, в стайні порожньо, в кишені і в шлунку також порожньо, хребет голий, а ноги босі, тож бігти йому дуже легко й нема нічого дивного, що ситі, взуті й одягнені, капіталістичні хлібороби ніяк не можуть за ним встигнути.

Отже, коли приходить осінь, збір урожаю (який большевики звуть соціалістичним), виглядає у нас зовсім інакше, ніж у капіталістів.

У них — врожай з полів, садів і городів, перевозиться тягаровими автами, чи якимись іншими примітивними засобами, просто до комор і засків тих, хто над ним працював, тобто господарів. А вони потім безтурботно лежать цілу зиму на теплих печач і цілком безідейно, як і личить буржуазно-реакційним, капіталістичним елементам, споживають все те, що їм дала земля в нагороду за їх працю.

У нас же все інакше. У нас все робиться в ім'я ідеї. Комуністичної, звичайно. І тому наш врожай, наше збіжжя, садовина й городина, просто з піль і садів пливе потоком попри голодний рот обікраденого, спрацьованого колгоспника до державних комор і елеваторів. А звідти йде на північ, просто в пащу вічно голодної Москви, яка ковтає український багатий вро-

жай, щоб мати силу будувати світовий комунізм. А після збору врожаю, наш колгоспник дістає кілька кілограмів ячмінного посліду й трохи кукурудзи з горохом (ті зернові культури, правдоподібно, не надаються для будови комунізму, тому залишаються для колгоспників), а на додаток бляшану медалью з Москви, за перевиконання пляну державних заготівель, і том творів Леніна з потішаючою допискою самого Сталіна, що, мовляв, не хлібом єдиним живе чоловік, важнішими від хліба є ідеї світового комунізму.

І через те, коли приходить осінь, «соціалістичний» врожай «найпередовішої» країни ледве виглядає з посохлого бур'яну й стоїть незібраний. Картопля невикопана, головата капуста стоїть забута, мов сирота, а ранішні приморозки псують делікатні помідори. Бо колгоспник, з'ївши хліба спеченого з ячмінного посліду, помащеного ідеями світового комунізму (замість капіталістичного шматка сала), не має ані сили, ані охоти працювати. І не шкода йому, що те добро гине, бо він знає, що йому всеодно не дадуть його їсти.

Але московські посіпаки, дбаючи про харч для себе, побачивши, що врожай пропадає, піднімають страшний крик — гине соціалістичне добро, давайте робочих рук!

Тоді по міських школах перериваються навчання. Всі студенти виїжджають до колгоспів «ліквідувати прорив» у «найпередовішому» господарстві.

Садівничо-городня школа, де вчилась Оксана, ціле літо сапала й полола бур'яни по колгоспах навколо міста Уманя. Шкільна програма була зведена до мінімуму. Все було відкладене на осінь і зиму.

Але тільки надійшла осінь, відразу залунав крик голодної, ледачої Москви — дайш робочих рук, і Гарасим Куценко, (заступник директора Уманської садово-городньої школи), поспішно скликав загальні збори студентів. Єдине питання, що стояло на порядку денному — виїзд школи на село до поміч колгоспникам збирати врожай. Здавалося б, питання цілком ясне, треба тільки оголосити студентам день і час від'їзду, не забираючи в них часу на непотрібні збори. Але

Гарасим Куценко (якого студенти поміж себе звали просто Гарасимом), належав до породи безпартійних плазунів, і щоб не втратити посади в школі, плазував перед сильними советського світу, тобто перед комуністами й комсомольцями, як слизька гадина. Використовував кожную нагоду, щоб підкреслити свою вірність комуністичній Москві та генеральній лінії партії. Тому треба чи не треба, Гарасим скликав збори і сам їх відкривав, виливаючи кожного разу цілу зливу заялозенних фраз про те, як дбає про народ партія та уряд і яка щаслива українська молодь тим, що вона є советською молоддю. Гарасим, між іншим, мав одне скляне око й одну смішну звичку — промовляючи до студентів, цілий час то заковчував, то розковчував рукави своєї сорочки.

Отже — наглі загальні збори почалися. За окремим столом «президія» — Гарасим і Федько Бас.

— Товариші! — почав заковчувати рукави Гарасим, — всі ми знаємо, що завдяки партії й урядові, а особисто тов. Сталінові, ми маємо в нашому сільському господарстві такі величезні досягнення, яких не має ні одна капіталістична країна. Завдяки колгоспній системі, врожаї в нас такі великі, що колгоспники самі не встигають своєчасно всього зібрати. Тому нашим обов'язком є допомогти їм, щоб вони могли виконати й перевиконати плян державної заготівлі. Це є наш обов'язок, — голос Гарасима зазвучав грізно, а єдине око швидко побігло по обличчях студентів, — обов'язок советської молоді й майбутніх спеціалістів соціалістичного господарства!

Гарасим замовк і відійшов на бік, зсуваючи вниз рукави своєї сорочки.

На зміну йому прийшов Федько. Він пригадав про те, що народи ССРСР вже вступили в епоху соціалізму й знаходяться в оточенні капіталістичних акул, які задрять нашому щасливому життю й готові нас проковтнути, але ми їм не дамося, — раптом вигукнув Федько таким страшним голосом, ніби одна з тих акул вже вхопила його за ногу, — тому ми повинні допомогти колгоспам викопати картоплю й буряки, чим ми ще

більше скріпимо свою оборонну міць перед банкірами з Волл-стріту!

Вкінці Федько повідомив, що всі студенти від'їжджають ще сьогодні пополудні до села Пеківець, де пробудуть з тиждень. Тому на п'яту годину треба бути знову в школі, бо тут буде чекати колгоспний транспорт.

Оксана з Ольгою не йшли, а бігли додому, бо мешкали дуже далеко від школи, в протилежному кінці міста, на одному з найдальших його передмість.

Вдома Оксана пообідала, мама дала їй в дорогу свою й татову пайку хліба, що дістала того дня на картку, і на п'яту годину Оксана вже знову була в школі.

Коло шкільних воріт вже стояв колгоспний «транспорт» — три довгих вози без соломи, запряжені сучоробрими шкапами. За погоничів похмурі колгоспники в брудних полатаних сорочках.

За яких півгодини вози, щерть напаковані «щасливою» молоддю, виїхали з міста.

Дороги на Україні — сталінські, тобто з ямами й горбами, а на возах не було соломи, тому бідолашніми студентами немилосердно товкло об полудрабки возів.

—**—

До Пеківця дотрусилися вже пізнім вечором. Переночували в школі на підлозі, застеленій сміттям, що звалюся солома. Вранці «поснідали» каламутною рідиною в колгоспній їдальні, потім пішли на поле, де разом з колгоспниками копали картоплю.

В полудне привезли з колгоспу обід і куховарка налила кожному в миску юшки. Юшка — бронзова рідина, в ній якісь корінці чи зернятка, — мала смак води з милом, на додаток ще й запах припаленої гуми.

— Якби оті капіталістичні акули, якими лякає нас Федько, спробували хоч раз оцеї юшки, їм навіки відпала б охота нас проковтнути; шкода, що я не можу їх нею почастувати, — сказала Ольга.

Зголоднівши при роботі, дівчата відважно сьорба-

ли «соціалістичну» юшку, але заспокоїти нею голоду не могли. Крім юшки на обід не було більш нічого.

— Мені здається, що як ми будемо цілий тиждень їсти такі обіди, — сказала Оксана, — то колгоспний транспорт, замість додому, буде змушений відвезти нас просто на цвинтар.

— Не бійся, не повмираємо, — потішила її Ольга, — ось тепер ми добре пообідали, на підвечірок заспіваємо «Страна моя, Москва моя, ти самая любімая...», на вечерю дістанемо такої кави, як вранці та й полягаємо спати. А як ще й тоді будемо голодні, то з'їмо трохи духового харчу — візьмем у Федька газету й прочитаємо про наші досягнення. Бо духовий харч, — тут Ольга зробила поважну міну й підняла вгору палець (зовсім так як Гарасим!) — при побудові соціалізму багато важливіший, ніж харч тілесний! Тому не треба звертати уваги на шлунок, найважливіше це дух, для якого харч завжди є в газетах!

Так воно й було в дійсності. Студенти цілий тиждень копали картоплю, буряки, зрізували капусту, в бур'янах збирали помідори. При тому їли «соціалістичну» юшку, пили «каву» й від таких харчів діставали тільки корчі в голодних шлунках, які допоминались нормальної їжі. Але за те дух кожного з них аж ніяк не був голодний, бо Федько щодня, під час перерви на обід, читав їм з газет про те, який рай настане в большевицькому царстві після закінчення першої п'ятирічки. А ввечері вони йшли з поля через село рядами, мов солдати, і Федько немилосердно кричав на них, заставляючи співати веселих, советських пісень. Селяни на вулиці дивилися на студентів з-під лоба й відверталися. Оксана, вихована своїм батьком в дусі зневасти до всього большевицького, маршувала в тій валці зі спущеними додолу очима. Їй було до болю шкода тих нещасних людей і боляче, що вони відвертаються, вважаючи їх всіх за своїх ворогів. Їй хотілось вискочити з валки, що виспівувала безглуздої московської пісні, підійти до тих безталанних земляків своїх і сказати: — Не відвертайтеся від мене, я цілою душею з вами, я така ж нещаслива і так тер-

плю, як і ви... Разом з тим Оксані пекло душу почуття кривди за той глум над ними большевицьких посіпак — обдерті й голодні, вони, йдучи знищеним пограбованим селом, ще мусіли співати про «багатство і щастя» свого народу, про свою «щасливу» молодість, мусіли співати хвалу московському молохові, який їх так жорстоко нищив.

З бідю витримала Оксана до кінця тижня й зго-
лодніла, перемучена, брудна, як циганка, повернулась,
нарешті, додому.

**
*

На дворі вже друга половина жовтня.

Гарна погода раптово змінилася. Важкі темні хма-
ри висять низько над землею й плачуть дрібним хо-
лодним дощем. В Софіївському парку тихо й безлюд-
но. Тільки осінній сум бродить порожніми алеями, не-
чутно ступаючи по килимі мокрого листа. Часом за-
стогнуть заплакані верхи столітніх дерев під подувом
злого північного вітру, деś почувється сумне нарікання
мокрої голодної ворони, й знову тиша. А темними, осін-
німи ночами, кажуть люди, поміж деревами парку ру-
хаються якісь тьмяні вогники й чути важкі зітхання.
Кажуть, що то душі кріпаків, які будували парк Со-
фіївку. Польський магнат граф Потоцький мав багато
сіл і величезні маєтки на Правобережній Україні, на-
вколо міста Уманя. Переказ розповідає, що його жінка,
красуня Софія, побачила одного разу під час прогу-
лянки за містом, мальовничу місцевість — величезну
долину, вкриту пишною травою і квітами. Посеред до-
лини протікала гарна річечка, навколо були порозки-
дані природні скелі. Графиня була захоплена краєви-
дом і сказала, що було б добре побудувати тут гарний
парк.

І граф Потоцький вирішив виконати примху ко-
ханої дружини.

Тисячі кріпаків з довколишніх сіл було загнано до
тяжкої праці над будовою парку. Діялось те в XVII
столітті й техніка ще не стояла до послуг людства так,
як тепер. Тому все робилося людськими руками. Кріпа-

ки копали ставки, насаджували дерева, розбивали кайлами скелі. З того каміння робили над ставками штучні скелясті береги, будували в парку таємничі печери. Збудували з каміння величезну стіну, на яку падала зі ставка вода, творячи велетенський водоспад. На одному ставку було збудовано штучний круглий острів зі сходами до води, а на острові примхливу альтанку.

На тій тяжкій, виснажуючій роботі, кріпаки гинули, як мухи. Особливо багато гинуло їх при будовах з каміння — переносуване людьми каміння обривалося, падало, котилося й калічило та роздушувало тих нещасних масами. Керував будовою парку бельгійський інженер, якого Потоцький запросив з Бельгії.

За якийсь час, на кістках і крові українських кріпаків виріс прекрасний, мов казка, парк. Виросла хвилева примха польської графині Софії Потоцької. Граф Потоцький назвав парк в її честь «Софіївкою» й подарував його своїй дружині в день іменин.

В ті часи не було в цілій Європі парку рівного красою Софіївці. Бельгійському ж інженерові, якщо вірити переказові, Потоцький в нагороду за його працю, звелів відрізати язик і праву руку, щоб він не міг збудувати комусь іншому такого парку, як Софіївка.

Та побудована коштом життя тисяч невинних, закріпачених людей Софіївка, не принесла своїм панам нічого доброго. Якийсь час пізніше засів граф Потоцький грати в карти з іншими магнатами в альтані на круглому острові, який було названо «Островом кохання». І в тій оздобленій мозаїкою альтані програв Потоцький багато своїх маєтків, програв парк Софіївку й нарешті, в розпалі газарду, програв одному з магнатів і свою жінку, красуню Софію.

Так розповідає переказ...

Від тих часів минули століття.

Минувся і граф Потоцький зі своєю Софією і маєтками, а парк Софіївка існує й досі та є чудовою прикрасою міста Уманя. Парк став власністю міста й перейшов під його опіку. Та опіка, в залежності від часів, виглядала різно. За старих царських часів опіка над

парком була, звичайно, «буржуазна» — чисті доріжки, маса квітів, по алеях мармурові статуї Венери Мілоської та інших богинь і богів. А літніми вечорами в неділі чи свята, — так розповідає мама Оксани, — відбувалися в Софіївці масові гуляння, в яких брало участь все населення міста. Тоді на скелі, що звисала над ставком, грала міська оркестра, посеред ставка бив угору потужний водограй, навколо нього плавали горді лебеді, яким пишно зодягнені пані кидали у воду солодкі тістечка. А велетенський водоспад творив фантастичний образ при освітленні різнокольоровими електричними лампами.

Та все на світі міняється. Капіталістичний устрій в московській імперії змінився на большевицько-пролетарський, а з ним і опіка над парком стала також пролетарською. Парк заріс бур'яном, ніхто не дбав про квіти й не замітав доріжок. Зникли горді лебеді, а Венері Мілоській хтось з червоно-революційного пролетаріату відбив носа. До речі, відносно тієї Венери, в місті ходив між людьми такий дотеп:

Два представники пролетарської молоді йшли через парк і зупинилися перед статуєю Венери.

— Як ти думаєш, це справді Венера, чи ні? — запитав один.

— Я не знаю, як її прізвище, — відповів другий, — у всякому разі, щось трохи венеричного вона в собі має. Бідна Венера.

Щоб остаточно зробити Софіївку советською, большевики навіть змінили її назву — «Сад ім. Третього Інтернаціоналу» — різав людям очі напис над ставком у центрі парку. І що мала спільного мила, прастара Софіївка з якимсь бандитським інтернаціоналом? Досить того, що населення міста нову назву цілком зігнорувало й завжди вживало старої назви.

Стільки про Софіївку. Стару, але прекрасну й веселу в кожній порі року. Сумна Софіївка буває тільки в такий час, як тепер — в пізню дощову осінь. Тоді вона затихає, загортається в покривало густої мряки й поринає в мовчазний, передзимовий спокій. І отоді чути ночами в парку зітхання й блимають тьмяні вог-

ники — душі кріпаків, замучених при будові парку, шукають місця вічного спокою.

Сучасне покоління української молоді, нащадки тих замучених, ходить тим парком, який коштував їх предкам життя, і також зітхає, бо й воно не має спокою.

Як тільки школа повернулася з праці в колгоспі й знову почалися виклади, найбільший клопіт Оксани — комсомол — почав її муляти ще гірше, як перед тим. Оксана добре знала, що Федько може кожного дня спитати її, чи вона вже проробила матеріял, бо вже минув місяць, як він його дав. А вона зовсім не мала що йому відповісти.

Так і сталося. Одного сумного, дощового дня, підійшов до неї Федько й запитав:

— Як справа з матеріялом?

«Що сказати? Що я за цілий місяць в ті газети й не заглянула? То спитає "чому?" А що я скажу? Треба щось збрехати...» — гарячково думала Оксана.

— Так, я вже проробила трохи, — сказала вона непевним голосом, — Але ще не все, тільки першу сторінку... гм... бо все нема часу, ось були цілий тиждень в колгоспі... але я від сьогодні знову беруся до проробки, я скоро з тим впораюся, не бійся, — з серйозною міною Оксана запевнила Федька.

Він стояв, мовчки дивився на неї й Оксана не могла зрозуміти, чи він їй вірить, чи ні. Не сказавши нічого, Федько пішов геть.

А Оксана, стривожена тією розмовою, прийшла додому й відразу пішла до спальні. Стала перед полицкою де лежали ікони, й тихесенько почала просити:

— Господи, поможи мені, дай, щоб нас знову послали на село, щоб ми до самої зими їздили по колгоспах, щоб їм не було коли приймати мене до комсомолу... Поможи мені...

Тим часом, навчання в школі провадилось приспіненим темпом. Прогайнувавши аж забагато часу на соціалістичних бур'янах колгоспних ланів, студенти

мусіли наздогнати втрачене й тому вчилися тепер по 7 - 8 годин щодня. Гарасим оголосив, що закінчення школи буде прискішене й відбудеться в половині березня. Бо, ніби, сільське господарство на гвалт потребує фахівців та ще й саме садівників і городників.

Де речі — школа, де вчилась Оксана, мала два відділи — садівничий і городній (Оксана вчилася на городньому). Тут треба зазначити, що большевики дуже часто запроваджували в методах навчання різні дивовижні експерименти і саме в той час такою дивовижею була дуже вузька спеціалізація фахівців, що вчилися по середніх і вищих школах. Тому дві таких близьких галузі сільського господарства, як садівництво й городництво були розділені між собою китайським муром і студенти-садівники абсолютно нічого не сміли знати з городництва, а городники — з садівництва. Одного разу студент городнього відділу, Юрко Мусатів, запитав Гарасима на лекції городництва, що він, Юрко, буде робити, як поїде працювати агрономом і не буде знати, як засадити в колгоспі садок.

Гарасима ніби хто шпигнув голкою.

— Товаришу Мусатів, — сказав він гостро, — ваше запитання зовсім недоречне. Наша країна має для колгоспного господарства стільки фахівців, що знайдеться кому садити садки й вам зовсім не треба буде того робити.

Але Юрко був упертий.

— Якщо так, — почав він знову, — то виходить, що в кожному колгоспі мусить бути для кожної галузі господарства окремий агроном. Один для саду, другий для городу, третій для рільництва і т. д. Чи ж може колгосп утримувати стільки агрономів? Чи не краще було б мати одного, який розумівся б на всьому?

Гарасим позеленів. Його єдине око хижо блиснуло і вп'ялося в Юрка.

— Товаришу Мусатів, — в голосі Гарасима почулась погроза, — ваші погляди суперечать директивам партії й уряду, і тому вони є абсолютно шкідливі. Нам не треба всезнайків. Партія і уряд знали краще від вас, що робили, видаючи постанову про таку вузьку

спеціалізацію фахівців і нашим обов'язком є ті постанови виконувати й не займатися непотрібними ба- лачками.

Гарасим замовк і кинув оком в бік Федька — бач, мовляв, як я тримаюся за генеральну лінію... Юрко мовчав, похиливши голову. Отже, коли студент-агро- ном хоче знати як — крім капусти чи моркви — са- дяться ще й вишні чи яблуні, це вже суперечить по- становам партії й уряду. Коли так, то краще мовчати, щоб часом не вийшло на зле, такому цікавому до са- дівництва городникові...

Всі студенти розуміли безглуздя й шкідливість такої вузької спеціалізації й знали, що вони будуть не агрономами, а посміховиськом в очах колгоспників.

— Юрко має рацію, — сказала Оксана до Ольги, як вони йшли додому, — ну, що ти скажеш колгосп- никові, як він тебе запитає, як прищепити яблуню?

— Гм, — замислилась, завжди гостра на язик Ольга, — я йому скажу... гм, я скажу, що б не питав у мене такого, бо такі питання недоречні й шкідливі. Вони суперечать постановам партії й уряду.

Так розмовляючи, дійшли дівчата до хати Окса- ни. Ольга, що мешкала на самому кінці передмістя, пішла далі. Оксана відімкнула двері, увійшла до пе- редпокою й почала скидати плащ. В хаті було якось дивно тихо. Не чути було розмови з кімнати і малий Юрчик не вибіг на зустріч Оксані, як то робив звичай- но, як вона приходила зі школи.

Тривожне почуття ворухнулося в грудях Оксани. Вона швидко відчинила двері до кімнати й стала на порозі.

Мама Оксани сиділа на ослончику коло печі, біля неї притулилися діти. Всі троє були заплакані. Діти дивилися на Оксану сумними оченятами.

Оксана затерпла від страху — напевно біда з та- том, — майнуло в голові.

— Що сталося? Чого ви плачете? — спитала.

— Он, подивися, — показав пальчиком Юрчик.

Оксана глянула й остовпіла. Там, де стояла шафа

з одежею, було порожнє місце. Одежа, що перед тим висіла в шафі, лежала купою на підлозі.

— А то що? — скрикнула Оксана. — А шафа де?

Ковтаючи сльози, мама розказала, що прийшли службовці з податкового відділу й казали заплатити за хату податок. — Принесли зі собою книжку, де записано, що ми винні понад двісті карбованців податку, — говорила мама, — стали над душею — давай гроші та й годі. Кажу їм — нема, почекайте, поки чоловік платню дістане. «Ні, кажуть, ми вже досить чекали, давай зараз!» Почали зі мною сваритися: «Ви, кажуть, належите до злісних неплатників, то ж або зараз гроші, а як ні, то ми маємо право забирати з хати речі». Ну, та й де ж в нас ті гроші та ще аж двісті карбованців, коли тато вчора мусів на хліб позичити... То вони повикидали одежу на підлогу та й потягнули шафу з хати...

Чернишова закусила уста, щоб не розплакатись наголос, тільки сльози котились по змарнілому обличчі; тепер навіть того дрантя нема де подіти. І не було б так жаль, якби за ту шафу зарахували увесь той податок, а вони казали, що зарахують яких 20 або 30 карбованців та й тоді... Така гарна шафа, вона за старого часу коштувала нас більше як п'ятдесят карбованців. Тепер і шафи нема, і податок майже увесь залишився. Завтра можуть знову прийти й знову щось потягнути з хати...

Оксана слухала мовчки, відчуваючи, як у неї в грудях закипає злість.

«Ось як вони роблять з нами, — думала вона, слухаючи скарги матері, — викидають на підлогу одержану й забирають з хати останню річ, бо податок, бач, державі не заплачений! А те, що той податок щороку вдвоє більший, то борони Боже навіть згадати! Тиснуть так з тим податком, щоб заставити нас віддати хату в комунальну господарку, бо такі приватні власники, то їм як більмо на оці, їм же треба 100% соціалізму, аякже!

Оксані стали сльози в очах з жалю й досади. Шкода їй було шафи, але ще більше шкода було мами, —

скільки вона вже витерпіла, — дивлячись на неї, думала Оксана. — І терпінням тим не видно кінця. Добре тато каже — душогуби, бандити, злодії, — дуже добре. А що то він скаже, як прийде і побачить отой бандитський грабунок серед білого дня? Цей випадок буде коштувати йому досить нервів. Бо тато живе тепер тільки нервами.

І дійсно, коли Черниш прийшов з роботи й довідався що сталося, аж почервонів від гніву й обурення. Почав проклинати советську владу, але подивився на жінку й дітей, що сиділи такі засмучені, стиснув своє серце в жмені та й став їх потішати.

— Ну, вже, не журіться, забрали шафу, то забрали, прийде час, що і їх лиха година візьме. Якось обійдемося і без шафи, аби нас ніхто не забрав, а шафу нехай беруть.

— А де ж ми ту одежину подінемо? — скривилась Чернишова.

— Заб'ємо десь у кутку кілька цвяхів у стіну та й повісимо, подумаєш, який великий клопіт, — відповів Черниш.

Так і зробили. Позабивали в спальні в кутку цвяхи в стіну й повісили те, що висіло в шафі.

— Але як вони знову прийдуть, то за тим разом вже заберуть машину (Черниші мали велику машину до шиття, «Зінгера», також ще «капіталістичну»), — сказала Чернишова.

— Так, дійсно, машину треба сховати, — відповів Черниш. І порадившись, винесли машину до хліва й заховали в соломі. В хаті стала ще більша пустка.

Тим часом Оксана, похнюплена, засмучена випадком з шафою, мусіла знову йти того самого дня увечері до школи на вечірне, так зване, бригадне навчання, яке було застосоване в їхній школі зовсім недавно, яких кілька тижнів тому. Те бригадне навчання, тобто, навчання гуртками, було другим диким експериментом большевицького комісаріату освіти.

Студенти в класі були розподілені на бригади, тобто, гуртки по 4-5 осіб в кожному. Виклади лекцій вони слухали нормально, але домашніх завдань не

сміли робити кожен окремо, а тільки гуртом — бригадою, для чого мусіли кожного вечора йти другий раз до школи. Можна уявити собі, яка була якість такого навчання — один студент, що знав даний предмет ліпше від інших, робив завдання, а решта в нього переписували й професор зараховував той предмет цілій бригаді.

В бригаді Оксани було п'ять осіб — вона та Ольга, а крім них ще три хлопці — Данцьо Федорович, Червінський і комсомолец Кравчук, в ролі наглядача над безпартійними студентами. З поміж усіх Ольга найкраще знала фізику, Оксана — мови й літературу, Червінський — математику, Данцьо знав усього по трошки, а Кравчук, сільський парубчина, не знав взагалі нічого, хіба тільки те, що він, як комсомолец, мусить наглядати за тим, щоб десь не вигнулась в один бік генеральна лінія...

Під час таких гуртових занять більше часу йшло на розмови та сміхи, ніж на науку. Ось, наприклад, учора. Гурток мусів розв'язати одне математичне завдання й написати розвідку на тему: мова та її походження. Як і все, Червінський взявся розв'язувати завдання, Ольга і Оксана також почали над ним думати, Данцьо ліг на столі спати, а Кравчук пішов до хати (він мешкав у гуртожитку при школі), сказавши, що прийде переписати, як уже все буде готове.

Червінський впорався з математичною задачею досить швидко. Він був здібний до математики й тому більш-менше знав її, а таких в цілій клясі було дуже мало. Причиною такою сумного явища була у великій мірі метода викладання того важливого предмету. Математику викладав у школі старий москаль Берніков. Пояснення якогось нового розділу з математики полягало в тому, що він мовчки писав на дошці якісь формули. Коли студенти казали, що нічого не розуміють, він завжди давав одну і ту саму відповідь: «сиді й малчі, патом паймьош». Студенти сиділи й мовчали, Берніков списував цілу таблицю формулами, вкінці давав розв'язати кілька завдань — «ви вот, решайте еті задачі, а я пойду попить чаю», казав він і йшов додому

пити чай, а студенти лишалися в класі самі. Хто перший розв'язав завдання, зараз же писав його на таблиці, а всі списували його собі до зошитів. За годину з'являвся Берніков, кидав оком до кожного в зошит, бачив зроблене завдання й задоволено говорив: «ну, вот і харашо, тепер ви йдіть додому, а я піду рибку ловити». На тому наука з математики кінчалася. Чи зрозумів кожний студент той новий розділ з математики, чи потрапив би сам розв'язати задачу, чи, може, потребував пояснення, Берніков тим зовсім не турбувався; на першому місці в нього були чай і рибка... То ж не дивно, що в цілій класі, за винятком кількох учеників, математики не знав майже ніхто.

Отож, скінчивши з математичною задачею, гурток взявся за розвідку про мову. В першу чергу треба було вяснити, що таке мова. Всі почали напружено думати над цим питанням.

— Я знаю, — обізвався Данцю, — мова це звук. Всякий звук, який може видати зі себе людина, то буде мова.

У відповідь на таке «наукове» означення мови всі вибухнули голосним сміхом.

— Ой, рятуйте, — реготав Червінський, упавши на стіл, — Данцю, чи то ж кожний звук, який можна почути від людини, буде мовою?

Данцю почервонів і почав оправдуватись, що він, мовляв, думав цілком інакше, ніж сказав.

За сміхом і балачками минула ще з година, але написано не було нічого. Вкінці вирішили, що Оксана напише завдання вдома сама, а завтра всі від неї відпишуть. Тому, що година була вже пізня, студенти швиденько пішли додому.

А ходити вечорами зі школи було не так легко й вечірні заняття в школі були для Оксани великим тягарем. Як вже згадувалося раніше, Оксана, як також і Ольга, мешкали на одному з найдальших від школи передмість. Вранці йшли вони до школи найкоротшою дорогою. То була звичайна стежка через город одного сусіда, якою треба було зійти в яр зарослий корчами, потім вилізти на стрімку гору, а тоді вже йти вулицею

через центр міста, до школи. Але ходити через той яр темними осінніми вечорами, дівчата боялися, тому йшли в обхід, через ціле місто, роблячи більше як два кілометри дороги в один бік.

Саме там, де починалося їхнє передмістя, знаходився місток. З одного боку містка була левада, з другого також левада, за нею величезний ставок. Місце було глухе й порожнє, навколо цілковита темрява, бо вулиці на передмісті, не дивлячись на гасло Леніна — «дайош електрифікацію», були неосвітлені. Кожного разу, йдучи увечері зі школи, Оксана з Ольгою зі страхом перебігали той місток, бо нероз траплялося, що з-під нього вилазив якийсь «щасливий» советський громадянин і, не зважаючи на всі досягнення п'ятирічки, «позичав» у самотнього перехожого чоботи, або плащ. Перебігши страшне місце, дівчата зітхали з полегшею, але тут приходив другий клопіт. Зараз за містком жив один міщанин, що мав злого пса, який нападав на всіх, хто йшов увечері вулицею. Дівчата намагалися пройти попри двір, де був злющий пес, потишенько й непомітно, але пес зачував їх нюхом ще здалека, вибігав на вулицю й кидався на них, мов навіжений. Та Ольга знайшла на те раду. Одного разу, як пес вже хотів ухопити зубами за полу її плаща, вона раптово присіла. І пес, на диво, злякано заскавулів і відскочив назад. Оксана, побачивши таке, присіла й собі. Пес відбіг ще трохи далі й став, гавкаючи на цілу вулицю. Але не встигли дівчата підвестись, як пес кинувся на них і вони знову мусіли присісти. Так повторилось кілька разів. Пес не давав їм ступити ані кроку. Оксана й Ольга сиділи навпочіпки серед вулиці, а пес стояв перед ними і гавкав.

— Це добра робота, — сказала Оксана, — я бачу, що ми так будемо сидіти перед цим псом аж до ранку, а звідси підемо назад до школи. Бо він і не думає нас пропустити додому.

— Давай рухатися так, навприсядки, — порадила Ольга.

І вони почали рухатися навприсядки. Ціле щастя, що на дворі стояв темний осінній вечір і ніхто не ба-

чив, як вони, мов дві качки, коливаючись на обидва боки, помалу посувалися вулицею під ескортою злющого пса, що аж захрип від гавкання. Відпровадивши дівчат кількадесят метрів, пес нарешті відчепився і побіг собі додому.

В такий спосіб доходили наші дівчата до хати Оксани. Але Ольга мешкала ще далі, аж на самому кінці передмістя. Боялася йти сама темною вулицею і все просила Оксану відпровадити її хоч до половини дороги. Оксана йшла з нею й вони знову потрапляли в клопіт, і знову через собак. Сусід Чернишів, Василь Крамаренко, спускав з ланцюга на ніч, вже не одного, а двох псів, які нікому не давали пройти вулиці. На щастя, одна садиба, навпроти Крамаренка, була обгороджена високим парканом. Як тільки пси, зачувши, що хтось іде, вилітали на вулицю, Оксана з Ольгою вмить видряпувались на паркан і сідали на ньому зверху. Пси зі злости гризли дошки, але дістати дівчат не могли, які, одначе, в тому становищі, були цілком залежні від собак. Тому нероз приходилось бідолашним дівчатам висидіти на тому паркані, при мокрій, осінній погоді, добру годину, поки ті паскудні пси, нагавкавшись досочу, бігли собі, нарешті, геть.

Таке «навчання бригадами» відбувалося кожного дня. Батько Оксани, що з найбільшою зневагою і призирством дивився на большевицькі порядки, за фахом був сам учителем і тільки крутив головою, дивлячись на ту ненормальну методу навчання.

— Відколи світ стоїть такого ще не було, — говорив він, — щоб забороняти студентів працювати над шкільним завданням самостійно й дозволяти переписувати в інших. Така метода може виховати тільки ледарів. Але що там говорити, — безнадійно махав рукою Черниш, — босяцька держава, босяцька в ній і наука.

Між іншим, сотник Черниш був від природи людиною інтелігентною, не любив поганих виразів і ніколи не вживав їх, навіть тоді, коли був роздратований і сварився. Але коли говорив про большевиків, про їх владу, порядки і т. д., завжди вживав гострих слів

та відповідних епітетів, виправдуючись тим, що большевики кращого не варті.

Оксана мала звичку розповідати вдома те, що чула в школі. Добре знаючи ціну брехливій советській науці, особливо в питаннях історії й політики, вона ставилась до неї з недовірям і завжди питала батька, як воно є чи було насправді.

І батько розказував. Говорив їй з болем серця гірку правду — як зфальшувала Москва українську історію, як знищила нашу стару культуру, наші традиції, як вона нас дурить, обкрадає й мордує, як нищить тіло й намагається зламати дух українського народу.

— Душогуби, бандити, злодії, — кипів від обурення Черниш, — обдирають народ дощенту, забирають хліб, а людей годують горохом і байками про соціалізм та комунізм! Он селяни щодня розказують на базарі, як ходять комсомольці по хатах та забирають навіть те, що дістав колгоспник за трудовень. А як нема збіжжя чи картоплі, то забирають останню одежину. У москаля одна мета — зламати нас фізично й духово. Ні одного народу в Советському Союзі вони так не боються, як українців. І тому нас так нищать.

Ті, повні обурення й справедливого гніву слова батька, всякали в душу Оксани, як вода в суху землю. Треба сказати, що українська молодь жила в страшних обставинах большевицької дійсности. Комуністи руйнували родинне життя, вириваючи дітей з-під впливу батьків, затруювали молоді душі безбожництвом і безглуздими ідеями комунізму. Вони вирощували з молодих людей запроданців Москви — яничарів, навчаючи їх дивитися з призирством на все українське, зрікатися рідної мови, навіть відрікатися рідних батьків. І в тих обставинах Черниш був для своїх дітей учителем і провідником, який певною рукою провадив їх через багно советської дійсности, безнастанно пильнуючи, щоб вони туди не впали. Від малих дітей провадив їх через те страшне й небезпечне болото потайною, скритою від людських очей, але твердою стежкою, яка була єдино правдивою дорогою для збереження молодих душ від згубного впливу оточення. Черниш

пильно й невпинно впоював у душі своїх дітей почуття любови до всього рідного, до всього того, що своє, українське. Довгими зимовими вечорами розповідав він дітям про велич і могутність княжої Руси, про її столицю — старий золотoverхий Київ, про наших гетьманів, про Запорозьку Січ, нарешті про нашу боротьбу за незалежність України в 1917-21 рр., в якій він сам брав участь. Коротко кажучи, розповідав своїм дітям правдиву історію України, якої вони не могли почути в школі. Він пояснював дітям, що Москва насильно загарбала наш край, бо він дуже багатий і підкреслював ту страшну кривду, яку чинили москалі українцям.

Все, що носив сотник Черниш у своєму серці, в своїй чесній, щирій душі, він, завзятий націоналіст і самостійник, все намагався перелити в душі своїх дітей — і свою безмежну любов до батьківщини, і відданість рідному народові, й пекельну зненависть до лютого ворога — москаля-комуніста, все те він невтомно виховував, вирощував у душах своїх дітей. І треба сказати правду — посіяне ним зерно не впало на камінь. Оксана, найстраша донька, маючи всього вісімнадцять років, вже дивилась на большевицьку дійсність очима не «щасливої» підсоветської молоді, а критичними очима українки, що боляче відчувала кривду, яку чинив її народів ворог. Затаївши в душі зненависть, терпіла ту кривду, так як і її батько. І так як і він, була подвійною людиною, жила подвійним життям — на людях, в школі, одним, а в хаті зовсім іншим.

—**—

Три дні тому до міста прийшов листопад.

Дихнув холодом і з густої дощової мряки виткав блискучу тканину — срібну паморозь, в яку земля одягалася ранками й так зустрічала сонце. Тому ранки стали такі сріблисто-сяючі, а холодне повітря таке кришталево чисте, що, здавалось, ось-ось задзвенить.

В Оксани все тягнеться по-старому — зранку лекції, увечері «навчання бригадами», злі собаки й си-

дження на високому паркані. Після того в хаті сяка-така вечеря й нарешті убоге ліжко з плащем замість ковдри, і з подушкою, з якої хмарою лізе пір'я. І ще одне — кожного дня, лягаючи спати, вона звертає очі до пакуночка на полиці: «Господи, дай, щоб нас повезли ще кудись на роботу, щоб не було коли «проробляти матеріял».

І її молитви не пішли на марне.

Раптом одного дня, де не взялись несподівані збори, знову Гарасим зі своїми рукавами, знову Федько Бас зі своїми акулками й Волл-стрігом, а у висліді — ціла школа мусить їхати на цукроварню, допомогти копати цукрові буряки. Бо ідея світового комунізму, бачите, мусить бути підсолоджена українським цукром, буряки для якого мусять викопати знову ж таки українці.

В Оксани, від радості, аж затріпалось серце — отже знову ідемо! Ідемо до цукроварні Удич, 25 км від міста, аж на десять днів! Дякую Тобі, Боже, що вислухав мене.

Цим разом за студентами також приїздить транспорт, але вже не вози без соломи, а справжня передова техніка — тягарові авта.

Приїхали на цукроварню увечері. Переночували в гуртожитку для робітників. Вранці, після сніданку пішли на поле. Навколо цукроварні простягались широкі лани цукрових буряків, що їх листя вже було вкрите памороззю. Хлопці підкопували буряки плугами, дівчата мусіли обрізувати гичку й зсипати буряки в кагати.*

На тій роботі студенти пробули десять днів і ніде їм не було так гірко, як там. Що правда, харчування при цукроварні було трішки ліпше, ніж в колгоспі. Але зате, бідолашні дівчата мусіли зранку до вечора (лише з короткою перервою на обід), стояти на ногах і обрізувати на буряках мерзлу гичку. Їм деревіли від

* кагати — це круглі гостроверхі купи цукрових буряків, вже почищених, які стоять на полі аж поки їх заберуть на цукроварню.

холоду пальці й дубіли ноги, бо сісти хоч на півгодини, не було де (на мерзлій гичці легко було застудитися). Погода на протязі того часу була препогана — нераз небо затягалось сивими хмарами, що сіяли через невидимі сита, на землю їдку, холодну осінню мжичку, від якої мокрів одяг, а чорнозем розкисав під ногами. Або раптово налітав з півночі холодний вітер, який пронизував тіло працюючих, крізь мокру одягину, до самих кісток, а густу мжичку перетворював у льодовату крупицю, яка біла їх по лиці й руках. В такі дні Оксана заздрила кожному псові, що міг, згорнувшись у клубочок, лежати в своїй буді, чи десь у хліві. «Псам ліпше, ніж нам, бо їх ніхто не виганяє в таку негоду на поле», — думала Оксана, ледве ворущачи задубілими пальцями при роботі.

І дійсно — «найщасливіша в світі» молодь мусіла цілими тижнями стояти в болоті, на холодному, осінньому дощі й вітрі, та синіми, задеревілими від холоду руками, чистити буряки, цукор з яких Москва забирала для себе.

Оксана, маючи взагалі слабеньке здоров'я, була дуже вразлива на вологість і холод. То ж стоячи в болоті, на холодному вітрі, тримаючи в руках мокрі, заболочені буряки, вона так мерзла, що часом їй хотілось з розпуки плакати, як малій дитині. Але бували хвилини, коли до розпуки домішувалась і закипала в грудях лють — тоді хотілось закричати скільки є сили — рятуйте! Закричати так, щоб почув увесь світ, щоб знайшовся хтось, що гримнув би по тій тюрмі, в якій вони душилися замкнені й випустив їх на волю, щоб звільнив від тих страждань, яких вже не було сили терпіти.

Нарешті, по десятиох днях, ті муки скінчилися. Директор цукроварні сказав, що студенти добре працювали й зробив їм величезну несподіванку — з крамниці, що була при цукроварні, видано кожному по три метри матерії. В «найбагатшій у світі» державі, це неабияк, це цілий скарб, за яким треба було простояти в черзі ніч і день, та не де небудь, а в самому Києві. Матерія при цукроварнях продавалася тільки тим, хто

працював на буряках. Отже політика була проста — голому робітникові дранка на хребет, Москві цукор.

Перед від'їздом додому всі студенти пішли оглянути цукроварню. Один із інженерів ходив з ними й пояснював процес виробництва цукру. Відразу впала в очі велика тіснота — просторі залі цукроварні були якби напхані апаратами для варення цукру та потрібними при тому машинами. На запитання, яка тому причина, інженер відповів, що з цукроварні вимагається що рік то більше цукру, а цьогорічний плян виробництва цукру такий великий, що вони мусіли збільшити кількість апаратів і машин, щоб здобути цукор, згідно пляну затвердженого в Москві.

— Кількість машин ми збільшили, а стіни цукроварні не гумові, не розтягаються, — говорив інженер, — через те і заходів безпеки нема змоги дотримувати як слід, бо тіснота. Але нічого не зробиш, наказ і вже.

Під самий кінець екскурсії зайшли до складу цукру. Величезне приміщення від землі під саму стелю закладене мішками з цукром. Робітники, з допомогою машин, насипали цукор в мішки, що зшивалися також машинами. Посеред складу стояв елеватор — довга сталева бинда, що рухалась при допомозі електрики. Робітники клали на елеватор мішки з цукром, і він подавав їх просто у вантажні вагони, що стояли на рейках, під самими дверима складу.

— Скільки цукру дає щодня цукроварня? — запитав хтось зі студентів.

— 2560 центнерів що доби, — відповів інженер.

«І це тільки одна середнього розміру цукроварня, — подумала собі Оксана, — а таких і більших, і навіть великих цукроварень у нас, на Україні дуже багато. Скільки ж вони всі разом дають на добу цукру? Напевно сотні тисяч центнерів. А де ж він?»

І ніби їй у відповідь, на рейках свиснув паровик, і потяг навантажений цукром, потиху, помалу, від'їхав зі складу. За якусь хвилю на його місце під'їхав другий з порожніми вагонами й вантаження цукру почалося знову.

Оксана стала на порозі складу й дивилася вслід

потягові, який повіз цукор. В душі мала таке почуття, як має людина, коли бачить, як злодій грабує її власне добро, а вона не може його оборонити. Почуття болючої кривди — яким правом забирають вони наш цукор? Забирають увесь, не лишаючи нам ані крихти? «Бандити, злодії, грабіжники», — нараз пригадалися їй гнівні, справедливі слова її батька. Й та болюча хвилина залишилась в пам'яті Оксани на все життя — склад повний мішків з цукром, глумливий погляд Сталіна з портрету на стіні, сталевий елеватор і навантажені цукром вагони, що потихеньку постукуючи на рейках колесами, щезають з очей в сивій імлі осіннього дня...

Після полудня студенти, знову ж вантажними автами, від'їхали додому. Їх сподівання одержати хоч по одному фунтові цукру, були марні. Український цукор поплав у бездонний шлунок ненажерливої московської потвори, званої советською державою.

Повернувшись додому, студенти дістали три дні відпочинку. Багато з них були перестуджені, особливо дівчата — одна мала катар, інша застудила горло, а Оксана дістала і катар і кашель разом.

—**—

На другий день після того, як вона повернулась додому йшли вони вдвох з батьком увечері з міста й зустріли Демидюка, того самого, що був, свого часу, разом з Чернишем у колишній російській армії, а при советській владі повірив проголошеній амнесії й зареєструвався у військовому комісаріяті. З того часу минуло майже вісім років. Демидюк і його жінка вчителювали спочатку в селі, де, очевидно, так догодили большевицькій владі, що їх перенесено до міста. Вираз «догодили» є тут цілком до речі, бо вчитель під большевицьким режимом, крім того, що вчить дітей у школі, мусить ще й помагати державі забирати в селян хліб, стягати позику, тощо. Демидюк на тій роботі, очевидно, так відзначився, що дістав підвищення — посаду шкільного інспектора в місті. Жінка його вчи-

телювала також, а тому, що вчителі діставали високу платню, Демидюки скоро стали «панамі». Обое випасені, гарно зодягнені, поважно пливли вулицями міста, мов два пароплави річкою, згорда поглядаючи довкола. Вони мали гарне мешкання на тій вулиці, якою батько Оксани ходив до роботи. Худий, виснажений, в подертих черевиках і облізлому плащі, Черниш виглядав проти них, як справжній жебрак. І Демидюки поволі почали його уникати — зустрівшись на вулиці, ледве кивали головами, або просто обминали, мабуть, соромлячись такого обдертого бідака. Але Черниш зовсім не брав собі того до серця. Посміхався своєю лагідною посмішкою й махав рукою.

— Нехай він собі буде пан, а я буду жебрак, — говорив він, — ніколи я большевикам не вислужувався й не буду. Я жебрак, але з чистим сумлінням. На чужих сльозах свого добробуту не буду. А він сьогодні пан, а завтра не знати як йому буде. В большевиків ніхто довго не панує.

На велике здивовання Оксани, Демидюк став з її батьком до розмови.

— Здоров, Миколо, ну, як живеш? — спитав.

— Отак, живу як небудь, аби день до вечора, — відповів Черниш, не маючи великої охоти до розмови.

— Маєш добру працю? Скільки заробляєш на місяць?

— Сто п'ятдесят карбованців.

Демидюк мовчав. Його очі з виразом не то жалю, не то погорди міряли зігнутому, обдертому постаті Черниша. Нарешті, він з докором похитав головою.

— Миколо, Миколо, який ти дурний! — сказав він. — Ну, чому ти не зробив так, як я? Пішов би зареєструвався, признався б хто ти, на те ж амнеція! Тоді міг би мати добру посаду, адже ти також вчитель. Ти подивися на мене — ми з жінкою заробляєм півтори тисячі на місяць і живемо по-людськи. А ти? Заробляєш 150 карбованців на місяць і бідуєш сам і твоя родина через тебе бідує. А подивися на себе — як ти виглядаєш?

— Добре, добре, — махнув рукою Черниш, — не-

хай я буду дурний. Ти собі живи на півтори тисячі, а я буду жити на 150 карбованців на місяць та й якось воно буде. Те, що я зле виглядаю, мені не шкодить, я до того звик. А йти до них і признаватися хто я, не піду ніколи, хоч би мені довелося й померти в біді та в злиднях, всеодно не піду! Не піду, бо їм не вірю, голоті, душоугубам вірити не можна!

Демидюк стояв і дивився на нього так, як дивляться на безнадійно хворого на глупоту чоловіка. А Черниш кинув йому на прощання — бувай здоров! — і пішов з донькою далі.

Якийсь час вони йшли мовчки. Оксані було прикро. Знаючи вражливу вдачу свого батька, вона розуміла, що Демидюк його боляче діткнув, кинувши йому в лице закид, що, мовляв, через тебе бідує твоя родина. Оксані було дуже жаль свого батька, бо він нічого не був винен. Для своїх дітей він був найдобрішим батьком під сонцем і вони бідували тому, що він мусів ховатися зі своїм минулим, бо аж занадто добре знав, що то був би його кінець, якби большевики довідались, хто він. Але навіть якби не мусів ховатися, то був настільки чесною людиною, що ніколи не пішов би служити ворогові за шмат гнилої ковбаси, як то зробив Демидюк.

— Тату, ти не слухай того, що він говорить, — спробувала розважити батька Оксана, хоч самій жаль і досада на Демидюка тиснули серце. — Ти сам краще знаєш, як тобі треба робити.

— Та я й не слухаю, — відповів батько, — нехай тішиться, дурень, своїми тисячами, вони ще вилізуть йому боком. Нехай він собі що хоче каже, а я знаю своє — большевикам вірити не можна. Ота амнеція то пастка, в яку вони ловлять таких баранів, як Демидюк. Ще побачимо, хто з нас дурний, я чи він.

Так говорячи, Черниш навіть не думав, що його слова будуть справжнім пророцтвом.

—**—

Три дні відпочинку промайнули, як одна година й треба було знову йти до школи.

Гарасим, який викладав у школі лекції городництва, знову пригадав студентам, що вони закінчують школу в половині березня, і що вони від тепер матимуть виклади тільки з двох предметів — городництва і марксизму-ленінізму.

— Бо ці дві науки, — сказав він, піднімаючи вгору палець, — це ті науки, з якими ви за три місяці підете в життя. Ви будете советські фахівці соціалістичного сільського господарства і пам'ятайте — на вашому столі завжди мусить лежати дві книги: одна про городництво, а друга про марксизм-ленінізм. Бо одне без другого неможливе. Радянський фахівець нічого не вартий, коли він не поєднує свої фахові знання з засадами марксо-ленінської теорії, коли він не провадить в життя політики партії й уряду, яка стоїть на сторожі інтересів трудящих мас, — грізно вдивляючись в кожного своїм хижим оком, лизнув, при нагоді, большевицького чобота Гарасим.

— Яка ж то книга з городництва має лежати в нас на столі? — спитала в Оксани, під час перерви, одна зі студенток, Олена Волошанюк. — Та ж він сам не має такої книжки, бо підручників городництва взагалі немає.

— Не знаю, — відповіла Оксана, — мабуть, нам треба буде почекати, поки він таку книжку для нас напише. А йому підручника не треба, з нього вистарчить січки.

«Січкою» студенти називали зошит, з якого Гарасим читав їм лекції городництва. Зошит той увяляв собою купу пожовклих, засмальцьованих, потріпаних клаптів. Сім років тому, Гарасим позаписував до того зошита що найголовніше з городництва, і з того часу, з року в рік, вичитував з нього студентам все те саме, не додаючи нічого нового з фахової літератури. Гарасим тримався «січки», мов сліпий плота, й носив її зі собою на кожну лекцію, бо без неї нічого не знав.

— Ото була б комедія, якби йому ту січку хто вкрав! — сказала одного разу Лариса Дідюра, дуже симпатична й весела дівчина, — що він тоді робив би?

— Тоді нам прийшлося б кінчати школу не в бе-

резні, а того самого дня, коли пропала б січка, — відповіла Ольга, — бо Гарасим негайно оголосив би нам, що колгоспи нараз почали гинути без таких фахівців, як ми. Тому, щоб запобігти їх погібелі, нам мусить бути зроблений негайний випуск зі школи.

— Якби справді так сталося, то таки варто було б ту січку в нього вкрасти, — сказала Оксана, відчуваючи в душі гаряче бажання, щоб такий негайний випуск було зроблено їм хоч би й завтра, тоді вона вже не боялася б ні Федька, ні його комсомолу.

Отже, студенти поздавали з решти предметів (крім городництва і марксизму) іспити й були раді, що їх позбулися. А Олена Волошанюк, що не любила хемії, навіть намалювала в зошиті високу могилу з хрестом і написом: хемія. Подібний «похорон» зробила Оксана в своєму зошиті математиці, яка була її великим «ворогом».

Але вже найбільшим ворогом студентів, особливо дівчат, була клята війська справа.

Як відомо, советська держава, яка сама про себе співала в піснях, що вона «неустрасімая й нікем непобедімая», день і ніч боялася нападу «капіталістичних акул». Тому по всіх середніх і вищих школах провадилось військове навчання, яке дівчата мусіли вивчати нарівні з хлопцями (сказано: «равноправіє»). В садово-городній школі викладав ту большевицьку муштру якийсь нещасний неук «командир» Барабаш. Нехай Бог боронить, що то була за скотина, як вона мучила студентів. В гарну теплу погоду всі сиділи в клясі й вивчали теорію. А коли надворі прав холодний осінній дощ, або було по коліна снігу й від морозу залипало в носі, тоді «товариш командир» виганяв студентів на практичне навчання на поле за місто. Він розділяв їх на рої, посилав у наступ, в розвідку, в засідку і т. д. На його наказ «падай», всі мусіли падати, де хто стояв, чи то було болото, чи сніг, чи калюжа. А хто не хотів падати, жалуючи єдиних штанів чи плащика, що мав на собі, той діставав двійку з військового навчання. Одна студентка, убога дівчина, дуже зле взута й одягнена, так перестудилась на тих прак-

тичних «навчаннях», що ціле її тіло вкрилось гнійними чиряками, і вона лежала півроку в ліжку й гнила, за малим не віддала Богові душу.

«Товариш командир» особливо ненавидів Оксану. Бо один раз, під час лекції, розповідаючи про підводні човни, що, як відомо, мають перископи,* він сказав, що на перископ можна теж казати телескоп, бо то всеодно. Оксана, почувши таку ересь, трохи необережно форкнула носом і зауважила, що то зовсім не всеодно. З того часу вона нажила собі в особі «товариша командира» такого лютого ворога, що ледве видихала, поки програма з військового навчання була закінчена.

Але те все вже було позаду — і Берніков з чаєм і рибкою, і ненависний «командир» зі своєю військовою муштрою й інші їм подібні. Найбільшою болячкою для Оксани залишився Федько зі своїм нікчемним комсомолом.

—**—

Нарешті прибула біла тітка-зима й відразу запровадила свої порядки. Вона повідчиняла небесні засіки й сипала з них снігом так довго, аж поки ціле місто не опинилося під білою, грубою ковдрою. А одвічний супутник зими, мороз, розмалював вікна кожної хати мистецькими візерунками. Софіївка стала тепер сплячою красунею, що спить глибоким сном у білому сніговому царстві. В парку така тиша, аж дзвенить у вухах, тільки часом десь трісне гілка під невидимою рукою лютого морозу.

А в місті сердитий білий дід гуляє по вулицях і робить собі з людей потіху — щипає їх за носи й вуха, засуває свою холодну руку за ковнір, пролазить крізь убогу одежину й лоскоче льодовими пальцями по плечах. Люди приспішують ходу, втікаючи від морозу, а він ганяється за ними й нечутно сміється своїм льодовим сміхом.

Особливо холодні були ранки. Далеке тьмаве сон-

* оптичний прилад, через який з підводного човна можна бачити частину поверхні моря.

це ледве освітлювало заляклу від морозу землю. Твердий сніг спалахував холодними іскрами й дзвінко співав під чобітками, як Оксана з Ольгою, замотані в хустки по самі очі, поспішали до школи. Місто, загорнуте з головою в білу блискучу ковдру, тільки прокидалося й починало віддихати сотнями димарів, випускаючи з них теплий дим, що стрункими стовпами здіймався високо в прозоре небо.

І в зимі дівчата ходили до школи своєю найкоротшою дорогою — через яр і гору, яка тепер була вкрита снігом і льодом, і треба було багато зусиль, щоб на неї видряпатись. Але дівчата були молоді й спритні, і досить легко перемагали ту перепону на шляху до школи. Але не завжди легко. Так одного разу, коли вони вже були майже на горі, Оксана посковзнулась, впала, при тому зачепила Ольгу й вони обидві покотилися в долину, спинившись аж в яру на дні, засипаному снігом. Повилазили звідтам, виглядаючи, мов дві снігові баби, й полізли збирати розкидані по горі свої книжки, а потім, чіпляючись за паркан сусіднього городу, знову видряпались на гору й побігли чимдуж, щоб не спізнитись до школи.

Але варто було подивитись, що робилося на горі, коли люди з передмістя верталися з базару з кошиками в руках. Поважні міщанки в старовинних, довжелезних спідницях, позамотувані в грубі, великі хустки, ступивши пару кроків по сковзькій поверхні стрімкої гори, падали й котилися, мов мішки з піском, разом зі своїми кошиками, з яких вилітало все, що там було. А деякі сідали просто на сніг і тримаючи перед собою в руках кошика, з'їздили з гори в яр на власних «лещатах». Люди і сміялися й плакали та проклинали ту гору, але міська управа навіть не думала про те, щоб прокласти хоч який-такий місточок через яр та зробити на гору сходи.

Йдучи щодня через місто до школи, дівчата все обминали довгі черги людей, що стояли за хлібом. Одного дня Оксана зауважила, що люди якимось тривожно перешіптуються між собою. Увечері того дня батько Оксани приніс новину — зменшено приділ хліба на

картки. Працюючий мав тепер діставати 400 грамів хліба на день (перед тим мав 600 гр), жінка й малі діти по 100 гр, а студенти 150 гр хліба на день. Того ніхто не сподівався, бо врожай в тому році був зовсім добрий і в газетах друкувалися звіти про надплянове виконання хлібозаготівель.

Зменшення приділу хліба відчулося вже через пару днів — люди опановані тривогою, бігали по базарі, купуючи все, що можна було з'їсти, чи то була склянка гороху, чи пшоно наполовину з просом, чи жменя ячменю з кукілем, все щезало в кошиках голодних міських обивателів. Але ціла біда була в тому, що пограбований і також голодний колгоспник не мав що привезти до міста на базар. Оті «понадплянкові хлібозаготівлі» означали, що Москва забрала в нашого селянина доценту увесь хліб, залишивши йому, хіба, трохи ячмінного посліду для голодного йомутіння.

Студенти дуже боляче відчули зменшення приділу хліба. Бо 150 грамів хліба на день для молодої здорової людини, було все одно, що нічого. Тому неповторним глумом прозвучали слова Сталіна на якомусь там з'їзді: «Дбаймо про молодь, бо то наше майбутнє». І советський студент, проковтнувши, мов пес муху, ту сталінську ласку, тих 150 грамів хліба, мусів і вчитися, і полоти бур'яни по колгоспах, і ходити на всякі збори та ще й співати пісень про своє «щасливе» життя. То ж не диво, що большевицьке «майбутнє» завжди ходило голодне, і, як звичайно, ще й обдерте.

Студенти діставали хліб в школі, куди його привозили з пекарні й продавали на картки. Оксана, діставши свою пайку, з'їдала частину, а решту скоренько ховала до течки, щоб більше не кортіло, щоб принести хоч трохи хліба додому, де в неї, крім батька й матері, були ще молодші брат і сестра, що діставали тільки по 100 гр хліба на день.

А навчання в школі йшло, тим часом, далі. Гарасим, вдивляючись своїм одним оком в розкриту перед ним «січку», вчитував студентам-городникам про гатунки бараболі, капусти та іншої городини. А якийсь присланий з комітету партії, подзьобаний на обличчі,

тип, щодня розказував їм про марксіівську діалектику, тобто, що початком всього живого на світі є тільки матерія, що ніякого Бога нема, що людина походить від мавпи і т. д. Студенти слухняно записували ту «велику науку» в зошити; в їхніх шлунках бурчало й мліло від голоду, а думки їх були зовсім не коло бородатого Маркса і його вчення, а цілком де інде. Голод підсвідомо спрямовував усі думки до одного пункту — їсти. І Оксана, слухаючи теревені про мавпи й матерію, цілий час думала, чи може вона відломити від своєї пайки ще шматочок хліба, чи мусить стриматись і принести хліб додому.

Студенти якось посумніли, особливо хлопці. Федько та його комсомольці виглядали дуже понуро, вже не посміхалися як раніш, а Федько навіть не питав, чи Оксана проробляє «матеріал». Тому в Оксани в душі жевріла несмілива надія, що, може, він забув про те, щоб «подарувати» її комсомолові.

Одного дня під час перерви, більшість студентів була на коритарі, а Оксана сиділа в клясі, в своїй лавці. Перед нею лежав її приділ хліба, який вона тількищо дістала. Дивлячись на хліб, вона міркувала, скільки їй можна його зараз з'їсти, так щоб залишилась ще пайка для малих — її брата й сестри. Оксана поміряла хліб очима з усіх боків, і вирішила просто розділити його на три рівних частини; одну третину з'їсти, а решту занести додому. Малий Юрчик все тішився, як знаходив у неї в течці хліб.

— Оксано! — нараз почула вона за собою притишений голос.

Обернулась — коло її лавки стояв Федько й жадібно дивився на хліб.

— Дай шматочок хліба... — в голосі Федька тремтіло прохання, як у голодної дитини.

Оксана була тим заскочена й на мить завагалась. Не дати — не можна, будеш мати ворога та ще й якого! Треба дати, коли просять, але як? Відрізати дуже малу скибочку, скаже — жалусе, відрізати більшу — шкода хліба. Найкраще — нехай відріже собі того хліба сам, може не відважиться врізати великий шматок...

— На, відкрай собі, — подала йому хліб.

— Та ні, — завагався тепер він, — відкрай сама...

«Нема дурних», — подумала Оксана й штучно-щирим голосом підбадьорила Федька:

— Ріж, ріж, не бійся.

Федько дістав з кишені малого ножика, відрізав невеликий шматок хліба й зараз же почав їсти. Оксана сиділа й дивилась як він жував його своїми великими, як у коня, зубами.

«Пропала Юрчикова пайка», — подумала з жалем.

— Спасибі, Оксано, — сказав Федько якимось трохи теплішим, ніж звичайно, голосом, і зараз же пішов геть з класи.

А Оксана вхопила решту хліба й швидко заховала його до течки, відчуваючи в душі на себе досаду.

«І чому я не заховала того хліба скоріше, — думала вона, — ще буду годувати своїм хлібом комсомольців, аякже! А може було не дати йому хліба? Але як же не дати, то ж у школі найбільша цяця — секретар комсомольського осередку, навіть Гарасим його боїться! А, може, добре зробила, що дала йому ту скибку хліба, треба жити з ним у згоді, може не буде так чіплятись з тим комсомолом. Але чи то хліб тут допоможе?»

На другий день Оксана була така голодна, що діставши хліб, відразу відломила собі половину, а решту скоренько поклала в течку, боячись, щоб він, бува, знову не опинився в якомусь голодному комсомольському шлунку.

Оксана вийшла з класи й почала шукати між студентами Ольгу, яка діставши свій хліб, десь щезла. Нарешті побачила — Ольга стояла сама, в кінці коридара коло вікна і якимось дивно кивала головою.

Оксана тихо підкралася до неї ззаду. Ольга тримала в одній руці хліб, другою відщипувала від нього маленькі шматочки й клала собі в рот. За кожним разом кивала головою і щось бубоніла собі під ніс.

«...Нема хліба, нема сала, все советська власть забрала...» — нараз почула Оксана. Тут Ольга знову

вципнула хліба, вкинула в рот і почала спочатку — «Нема хліба, нема сала, все советська власть...»

— Що з тобою? — здивовано спитала Оксана, — що ти тут сама до себе говориш?..

Ольга глянула на товаришку і в її очах блиснув, такий знайомий Оксані, глумливий вогник.

— Це я хочу написати вірша, — сказала вона, — вірша про наш великий добробут. Як дивлюся на оцей хліб, поезія сама мені на язик лізе. Отож, два перших рядки вже маю, як бачиш, вдалися мені дуже добре.

Хоч який був пригнічений в Оксани настрій, але тут вона не витримала й розсміялася на цілий голос. Ольга за нею й собі, і вони, забувши про все, сміялися щиро, як діти. То сміялося їх лихо, то був сміх крізь сльози, але вони сміялися, бо були молоді, а молодість вмє сміятись навіть в найгірших умовах життя.

—**—
*

Після того ще два дні проминули спокійно, а на третій день перед Оксаною став Федько і спитав, чи вона вже проробила матеріал з газети.

— Щось та справа занадто довго тягнеться, пора вже з нею скінчити, — сказав Федько, — ніхто з вас ще й досі не подав заяви до комсомолу, а ви мусіли вже давно те зробити.

Оксана саме їла свій шматочок хліба. Від Федькових слів вона ціла затерпла й хліб застряг їй у горлі.

«Аж тепер я пропала, таки не пощастило...» — майнуло їй в думці.

Федько стояв і чекав на відповідь. Оксана почала кашляти, ніби поперхнулась сухим хлібом, а тим часом думки блискавкою літали в її голові — що сказати?

— Знаєш Федьку, — почала вона непевним голосом, зовсім не знаючи, що буде говорити, — ти знаєш, що... що я завжди все проробляю, правда? І знаєш, що я дуже хотіла би бути в комсомолі так як і ти, бо... — тут язик Оксани замовк, а думка закрутилася в голові, шукаючи відповідного виразу, — бо... (нараз її

язик, не питаючи нічого в голови, почав молоти сам), бо кожен свідомий студент повинен бути в комсомолі, правда ж? Тоді він має більшу вартість... (Ой, Боже, що я плету, зжахнулася Оксана).

— Певно, що так, — задоволено погодився Федько.

— Отже, бачиш, — сміливіше провадила Оксана далі, підбадьорена його згодою, — то ж можеш мені вірити, що я кожного вечора беруся проробляти, але... ти знаєш, як далеко я мешкаю. Поки прийду зі школи додому, пропадає мені більш як година часу. Потім мушу варити обід, бо мама хвора; після обіду треба знову йти до школи на бригадне навчання, вертаю додому в десятій годині вечора. Ну, скажи сам, коли маю той матеріал проробляти? Мені дуже прикро, що я з тим ще не готова, — тут Оксана зробила таку трагічну міну, ніби зараз мав завалитися цілий світ. Повними «жально» очима дивилася вона на Федька і для більшого ефекту, витиснула зі себе тяжке зітхання, — але, що я маю робити? А подавати заяву до комсомолу, як я ще абсолютно не підготовлена, я не можу, — переконливим тоном провадила вона далі, — я не хочу робити сорому собі та й тобі також, бо тебе тоді спитають нащо ти передаєш до комсомолу таку дурну гуску, що нічого не знає з політики.

Федько мовчки слухав ту «пропаганду» й щось думав. Оксана багато дала б в ту хвилину, щоб довідатись, які саме думки ворущаються в його комсомольському мозку.

«Чи pomoже мені оце все, що я говорю? — з тривогою думала вона, — чи не з'явиться в нього підозріння, що за тим моїм наріканням на брак часу ховається щось інше? Про що він так думає? — Оксані враз зробилося страшно, — може він що догадується?»

— Знаєш що, — з проханням в голосі сказала вона, — ти дай мені ще з місяць часу, я за той місяць вже напевно все пророблю.

Нараз Оксана зауважила, що Федько проковтнув слину, а його очі вперто дивляться в одне місце. Вона повела очима за його поглядом і побачила, що він дивиться на... її хліб, що лежав на лавці. Вмить зрозумів

міла Оксана, що вона має зробити — для підкріплення свого прохання, мусить вкинути в той голодний шлунок шматок свого хліба.

Відломила шматок і подала його Федькові. Він якось зніяковів.

— Та... їж сама... — сказав, не відриваючи очей від хліба.

— Бери, бери, не стидайся, — сказала Оксана.

Федько з апетитом почав жувати хліб, а Оксана, щоб якось докінчити ту розмову, додала навмисне безнадійним тоном:

— Не знаю, як воно буде, я, звичайно, буду старатися, але непідготована я не можу подавати заяви.

— Не журись, Оксано, якось воно буде, — відповів Федько й повернувся до Павлюка, що підійшов до нього з якимось списком. За хвилину обидва комсомольці пішли до канцелярії.

— А бодай тебе лихо взяло з твоїм «якось то буде», — тихенько сказала Оксана вслід Федькові. В неї аж душа трусилася, щоб почути від нього: «як не маєш часу, то не проробляй, подаси заяву колись, як підготуєшся», а тим часом, він з'їв хліб та й каже «якось то буде»... А як же воно, в біса, буде?

Оксана сіла, підперла голову руками й почала передумувати ту розмову. Відчувала в душі від неї гіркий осад і разом з тим досаду.

«І чому я мушу так вигинатися перед тим яничаром? — думала вона. — Чому не можу післати його до всіх чортів разом з його комсомолом? Га, яке смішне питання — чому? Бо не хочу, щоб лютий ворог догадався, що є в моїй душі насправді. Бо як догадається, то мене знищить. Тому мушу маскуватися».

Оксана встала й підійшла до вікна.

«Так, маскування це мій єдиний спосіб самоохорони, — думала вона далі, — тільки в такий спосіб може вдасться мені зберегтися серед тієї тічної комсомольців, комуністів, шпигунів і всяких інших московських запроданців. Тому мушу вигинатися й маскуватися. Так, як маскується тато. Інакше загину. А гинути від

рук ворога я зовсім не хочу. Навпаки, всіми силами моєї душі я прагну його пережити».

І дійсно — найбільш таємним і найгарячішим бажанням Оксани було дожити до тієї хвилини, коли щезне з її рідної землі лютий ворог, коли вона зможе вільно дихати й нікого не боятися. Глибоко, на самому дні її душі, присипана, придушена, мов тяжким камінням, тягарем страшної підсоветської дійсности, завжди жевріла малесенька іскра надії на те, що та хвилина таки колись прийде. А поки що, вона мусить вчигтися. Вона мусить здобути вищу освіту, щоб хоч трохи полегшати собі життя в цьому страшному ярмі. Та для того їй треба щасливо закінчити цю школу, бо як би її викинули, тоді все пропало.

«Тому я буду маскуватися, — тягнула далі Оксана нитку своїх думок, — буду запевняти Федька, що дуже хочу до комсомолу, бо студент-комсомолец має більшу «вартість», але разом з тим буду перед ним зітхати й жалувати, що не маю часу проробляти матеріял. А час летить, до закінчення школи все ближче, може якраз мені вдасться дотягнути щасливо до кінця?» — замислено дивлячись через вікно на зимову красу парку, прошепотіла сама до себе Оксана.

—**—

Мала бути лекція марксизму-ленінізму.

Студенти входили до класу й сідали на свої місця. Поруч Оксани сіла Олена Волошанюк, як і завжди, з книжкою в руках. Олена була інтелігентна й здібна, але якась ексцентрична, з дивними поглядами, дівчина. Завжди носила зі собою до школи книжки, переважно романи з любовними пригодами й читала їх на лекціях, зовсім не слухаючи того, що говорив викладач. А на другий день зовсім добре відповідала на запитання з пройденого матеріялу. Сьогодні Олена мала якусь, мабуть, дуже цікаву книжку, бо навіть не звернула уваги на те, що до класу увійшов викладач марксизму, й читала собі далі.

Викладач став коло свого столика й відкашлявся.

— Сьогодні ми розглянемо коріння ленінізму, — сказав він, обводячи очима студентів.

— А щоб вони тобі повсихали, — сказала тихо Олена й прикрила книжку розкритим зошитом.

Почувши те, Оксана зацікавилася зі страху, а Ольга заткала собі хусткою рот і почала кашляти, щоб загамувати сміх. На щастя, комсомольці сиділи далеко від Олени й не чули того, що вона сказала. Але якби вони почули, то коріння ленінізму повсихали б чи ні, а Олена напевно «всохла б» зі школи, дарма, що закінчення було зовсім близько. Взагалі, Олена була дівчина дивна. Мала велику фантазію й дівчата не раз прислухалися, для розваги, до її фантастичних теорій, які вона сама собі укладала.

Так одного дня, під час перерви між лекціями, стояли студентки в залі. В зв'язку з близьким закінченням школи, говорили вони про те, хто з них до якої вищої школи хотів би вступити.

Одна хотіла би бути агрономом, друга лікарем, третя хеміком, інші не вибрали собі ще нічого. Але всім було ясне одне — зразу по закінченні школи всі мусять, незалежно від їхніх бажань, їхати на роботу до колгоспів та радгоспів.

— Ну, а ти, Олено, як? — запитала Лариса Дідурра, — ти, мабуть, зараз по закінченні школи підеш заміж, чи не так?

— Ах, я не знаю, — мрійно примружила свої чорні очі Олена, — я ще не знаю, що буду робити. Я, звичайно, могла б піти заміж, але... на певних умовах. Бо в мене на ту справу є свій погляд.

На яких умовах?! — Обличчя в кожній з дівчат вмить перетворилося в знак запитання. Вони повітагали шиї й оточили Олену щільним колом, — що ж то за умови?

«Знову якась дивовижна фантазія, — подумала Оксана, що стояла недалеко від того гурту. Поруч з Оксаною, обпершись плечима об стіну, читала собі якусь книжечку студентка Настуня Пінчук. Настуня була дуже бідна, скромна дівчина, невисока на зріст, худенька й негарна з лиця. Гарного мала тільки що

великі, сумовиті карі очі. Але була розумна, вчилась досить добре, й мала гострий язичок.

— Отже, на таких умовах, — почала Олена, — щоб я могла мешкати окремо від чоловіка. Він щодня йшов би до праці, а я приходила б тоді, коли його нема вдома, зварила б йому обід, зробила б в хаті все, що треба, а перед його поворотом додому, пішла б собі знов до свого мешкання.

Дівчата зацікавилися з дива й стояли мовчки, не знаючи що казати на таку модерну теорію подружжя. А Олена, задоволена з такого ефекту своїх слів, провадила далі:

— І взагалі, я думаю, що йти заміж і бути дамою, може тільки така дівчина, що має відповідний для того зовнішній вигляд — вона мусить бути висока, мати гарну фігуру й ноги, мусить бути гарною з лиця, мати гарні очі й так далі. Бо як в неї того всього нема, то яка з неї дама?

Дівчата й далі мовчали, приголомшені такими строгими вимогами, потрібними, на думку Олени, для того, щоб бути «дамою».

— Ну, скажіть самі, — продовжувала далі Олена критичним тоном, — чи може бути, наприклад, дама з Настуні Пінчук? Мала, худа, негарна, ну, яка з неї буде дама, чи, взагалі, жінка?

Олена стояла до Настуні плечима, не бачила її й не знала, що та все чула. Настуня, зачувши свос ім'я, підвела очі від книжки, що її читала й подивилась на Олену. З виразу її лиця Оксана зрозуміла, що глупі кпини Олени боляче вразили цю скромну, але вражливу й горду дівчину, і їй стало шкода Настуні.

Але тиха, спокійна Настуня, мала небезпечну зброю — свій колючий, дотепний язичок і тепер вона негайно вжила його у власній обороні.

— Знаєш, Олено, — голосно сказала вона, (тут очі всіх дівчат звернулись до Настуні, а Олена почервоніла від несподіванки) — яка там з мене буде колись дама чи жінка, то ще не знати, побачимо. Але скажи мені, чи буде з тебе взагалі коли небудь жінка, якщо

ти вийдеш заміж і будеш жити окремо від чоловіка, а ходити до нього тільки тоді, як його не буде вдома?

Раптом позаду дівчат гримнув такий регіт, що всі вони злякано обернулися й побачили, що кілька студентів стояли недалеко від них і прислухалися до слів Олени і Настуні.

— Га, га, га, — сміялися хлопці, тримаючись за боки, — оце то втяла Настуня!

Дівчата почали й собі сміятися і в залі зчинився цілий гармидер. Настуня вмить стала героїнею цілої події. Хлопці були захоплені її влучною відповіддю й разом з тим не шкодували шпичок Олені.

— Олено, а чи ти ще коли будеш журитися тим, яка з Настуні вийде дама? — питав, заплаканий від сміху, Данцьо.

— А чи ти вже знайшла такого дурня, щоб на таких умовах з тобою оженився? — допікав їй з другого боку Юрко Мусатів.

Олена, червона як рак, крутилася на всі боки, не знаючи що на те все казати, аж поки благословенний дзвінок не позаганяв усіх назад до кляси на лекцію.

Тим часом дні летіли, як на крилах і календар уже показував половину грудня.

Зима була люта, а голод все більше давався людям в знаки. Було дуже тяжко голодному студентові висидіти що найменше шість годин на лекціях. В Оксани крутилася голова, перед очима гойдалися різнокольорові плями, слова викладача пливли мимо вух. Все навколо ставало нецікавим і непотрібним, всі думки незалежно від її волі оберталися навколо одного поняття — їжа, їсти. Тих 150 грамів хліба, що їх діставав студент, вистарчало наїстися хіба на один раз. Але Оксана навіть і того хліба не могла всього з'їсти. Бо Федько, який був, між іншим, здоровим, кремезним парубком, ковтав свою пайку хліба за одним махом, а потім підходив до лавки Оксани й дивлячись на її хліб, питав, чи вона вже проробила статті Сталіна й Кагановича та як у неї справа з заявою до комсомолу. Тому, що та «справа» була в Оксани абсолютно не в порядку, вона старалася залагодити той «про-

рив» у спосіб чисто матеріалістичний — скривившись, як середя на п'ятницю, безнадійним голосом казала, що ще не проробила, а тим часом, скоренсько відламувала шматок хліба й давала Федькові. Таке «лікарство» діяло просто магічно — Федько відразу напихав рот хлібом, його очі робилися лагідніші, на скарги Оксани, що не має часу проробляти матеріял, він махав рукою, казав, що ялось воно буде і йшов собі геть.

Так минув може з тиждень. Федько ялось не дуже тиснув на Оксану з підготовкою до комсомолу (може той шматок хліба робив своє, хто знає?), а вона, відчуваючи інстинктом, що до душі того большевицького запроданця треба йти через його голодний шлунок, з жалем в серці віддавала йому частину своєї мізерної пайки хліба.

Нарешті одного дня, Федько, жуючи Оксанин хліб, пильно глянув на неї і спитав:

— То ти як, так і не проробила матеріялу?

Вмить вираз обличчя в Оксани став такий, як у людини, що знаходиться на похороні своєї багатой титки. Від того «глибокого жалю» вона ледве спромоглася покрутити головою, як знак «ні».

Федько дивився на неї хвилию, потім ялось безнадійно махнув рукою й мовчки пішов геть.

Годину пізніше в залі на стіні висіло оголошення:

Сьогодні о шостій годині вечора

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ

Присутність усіх студентів обов'язкова.

Комсомольський осередок.

Якесь тривожне почуття ворухнулося в грудях Оксани. Чому такі наглі збори? Їхати десь до колгоспу на «прорив» тепер, серед зими, аж ніяк не можна. Значить, є щось інше. Що ж то може бути?

Ламаючи собі голову над тим питанням, пішла вона зі школи додому. Ольга йшла з нею. Була також зажурена й мовчала, мабуть, боялася тих зборів так, як і Оксана.

Дівчата дійшли до того місця, де висіли списки «нетрудящого елемента». Величезний аркуш паперу відірвався одним боком від паркану й вітер немилосердно тріпав прізвищами безталанних «сволочів», між якими було й прізвище Ольги. Проходячи коло списки, вона повернула голову в другий бік. Оксані стало шкода товаришки.

«Також як і я чекає щодня обуха на свою голову, — подумала Оксана й нараз її охопив пекучий жаль, — і що це у нас за життя, чому ми мусимо жити у вічному страху, у вічній тривозі? Що злого кому ми зробили, чи наші батьки, що на нас впала така покута? Чому мені не можна почуватися вільно, бути безпечною, веселою? Та ж мені тільки вісімнадцять років!»

Так, Оксана мала тільки вісімнадцять років. Вона понад усе любила сонце, квіти й свої рідні пісні. Любила сміх і жарти. Але вона майже ніколи не жартувала й рідко сміялася. На серці в неї вічно лежав камінь, в душі притаїлась тривога, а з очей визирав прихований страх і непевність. Крім того, дуже часто була голодна й завжди зле одягнена. Замість гарної одяжки, яку так хоче мати кожна молода дівчина, вона носила убоге полиняне дрантя. Так була спотворена її молодість, єдина золота пора в житті людини, яка ніколи не буває два рази, а тільки один.

«І за що ми так караемось, — думала далі свою сумну думу Оксана, — а найважніше, як довго ще та кара буде тривати?»

З такими гіркими думками прийшла Оксана додому. В хаті було холодно, бо не було чим палити, не було дров. Тому, що в Советському Союзі всі ліси державні, ніхто не сміє взяти з них ані тріски. Через те селянин не може привезти дров на базар до міста, хіба тільки тоді, як йому пощастить їх якось вкрасти. Але це буває рідко. І тому в зимі люди по містах мерз-

нуть. Рубають в садах дерева, ламають паркани й палять в печах. Батько Оксани також зрубав на городі стару вишню, але вона була мокра, сичала на вогні як гадюка, пускала їдкий дим, а горіти не хотіла. Чернишова, плачучи від того диму, з бідною зварила сякий-такий обід — пісну зупу й трохи бараболі.

Оксана почала обідати, звичайно, без хліба, бо його не було. Малий Юрчик взяв течку Оксани й почав шукати в ній хліба.

— Оксанко, ти сьогодні не принесла хлібця? — запитливо подивились на сестру сині дитячі оченятка.

Оксану ніби хто вколов голкою в саме серце.

«Не принесла, Юрцю, — з гірким жалем подумала вона, — не принесла, бо твій хліб з'їдають вороги, видирають тобі його з твого малого ротика. Те, що належить тобі — їдять комсомольці...»

Очі Оксани зайшли сльозами з жалю й розпуки, але що вона могла сказати дитині?

— Нема сьогодні хліба, Юрцю, — сказала вона, — завтра буде.

Юрчик мовчки сів до столу й покірно почав сьорбати водянисту зупу без хліба.

В душі Оксани клекотіла лють. Вона була така люта, що як би мала силу, запалила б Москву й цілу большевицьку кацапію пекельним вогнем і вкинула б туди, насамперед Федька з його комсомолом, а за ним отого слизького плазуна Гарасима й решту яничарів. Бо через них усіх, не тільки її малий брат, а мільйони дітей по цілій Україні мусять сьорбати воду без хліба.

Після «обіду», Оксана розкрила книжку з корінням ленінізму, щоб приготувати завдання на завтра, але «коріння» не йшли їй до голови. Вона дивилась поверх книжки через вікно на засніжену вулицю, на високі акації перед вікном, що їх посадив ще її дід, і на маленького горобчика, що безтурботно цьвірінькаючи, стрибав з гілки на гілку. І Оксані прийшло до голови, що тому горобчикові краще живеться на світі,

як їй. Йому, правда, в зимі холодно, — думала вона, — але й мені холодно, бо нема чим палити в хаті. Він голодний тільки в зимі, а в літі має їжі досить, а я голодна і в зимі, і в літі. А крім того, він має найбільший скарб, якого не має з нас ніхто — волю. Летить куди хоче, робить що хоче, не боїться ні комсомолу, ні НКВД, не мусить вивчати «коріння», їздити по колгоспах, ходити на збори.

Так роздумавши над тим усім, Оксана щиро пожалувала, що не вродилася горобцем, і з тим повернулася до своєї сумної дійсності. Пригадала про збори, на які вже мусіла йти, про комсомол, про Федька й знову відчула на серці величезний тягар.

«І чим воно скінчиться з тим комсомолом, — журилася вона. — Ану ж таки заставлять мене примусово проробляти ті статті й подавати заяву? А я навіть не знаю, де ті Федькові газети, він же казав йому їх повернути...»

Оксана подивилась до шафки, де вона поклала газети, але їх там не було. Подивилась по інших полицках, заглянула між книжки — газет нема. Оксану взяла злість.

Ото лиха година! Де ж вони поділися, ті собачі газети, ще тільки мені того бракувало, щоб вони пропали. Я ж мушу їх віддати...

Вона перетрусила всі книжки, заглянула за шафку, під канапу, — газети, як вода зміла. Спитала в сестри, в брата, кажуть — не бачили. Оксана кинулась до матері:

— Мамо, чи ти не бачила, часом, я поклала тут, на полицці, дві газети, на одній Сталін, на другій Каганович?..

Мама подивилась на неї, а потім знизала плечима: — Газети? Які ж то були газети? — вираз обличчя у мами був дуже невинний, а голос дуже серйозний, і саме тому Оксана враз догадалась, що ті газети не минули її рук.

— Мамо, скажи відразу, що ти ті газети знищи-

ла, нехай я не шукаю даремно, — сказала вона сердито.

— Я їх зовсім не знищила, — ображеним тоном відповіла мама, — тією газетою, де був Сталін, я підпалила дрова, бо не хотіли мокрі горіти, а ту другу, з тим жидом, я взяла як ішла на базар і принесла в ній сіль, і навіть мені пощастило дістати шматок мила, то я ще й мило в ту газету загорнула.

— Ой, мамо, що ж ти наробила, — скрикнула Оксана, — та ж ті газети дав мені комсомолец і казав віддати їх йому назад. Де ж то можна, газетою, в якій є доповідь Сталіна підпалювати дрова?

— Я ще й самого Сталіна підпалила б, як би він мені до рук потрапив, — сказала мама войовничим голосом, — бо то він зробив так, що в цілому місті дурного шматка паперу не знайдеш. Як часом купиш пішона чи соли, то хоч у спідниці додому носи!

Аргументи мами були такі тверді й незаперечні, що Оксана зовсім не мала що на них відповісти. Одягнувшись, в самому найгіршому настрою, попленталась вона до школи на збори.

«Що я буду робити, як Федько скаже принести йому газети? — думала вона по дорозі, — як скажу, що пропали, зараз догадається, що я його дурила, кажучи, що проробляю. Скаже: Це ти так хочеш до комсомолу, що й газети знищила. Лихо мені та й годі», — журилась бідолашна дівчина.

На зборах спочатку все йшло добре. Головні питання денного порядку відносились до господарчих справ школи. Між іншим, Гарасим оголосив, що незабаром при нашій школі буде відкрито студентську їдальню, що ніби то мало бути дуже великим досягненням. Студенти думали, що на тому збори й закінчаться, але на самому кінці забрав слово Федько Бас.

І аж тут почалося!

Федько став перед студентами, обвів усіх грізним поглядом і тяжкі докори, мов рясний дощ, полетіли на голови тих, що не подали заяви до комсомолу.

— Ще у вересні ми визначили певних студентів, щоб передати їх комсомолові, як подарунок. Тоді ж ми роздали й матеріяли для підготовки до комсомолу. Тепер вже маємо кінець грудня, але ні один з тих кандидатів не подав до комсомолу заяви. Таке ставлення радянської молоді до комсомолу неможливе, це ганьба, це сором! — гримів на цілий голос Федько, розкидаючи очима блискавки на всі боки.

Та несподівана мова Федька вдарила Оксану, ніби камінь по голові. Їй здалося, що під нею тріскає земля, вона сунеться в страшне провалля й нема їй ніякого рятунку.

— Отже, я цю справу ставлю руба! — ревів далі Федько, — тут може бути тільки або-або, то ж — або комсомол, або ні! Тому, хто дійсно хоче стати комсомольцем мусить завтра принести заяву, а хто не хоче, нехай ось тут встане й скаже відверто, що не хоче!

«Ов, який розумний. А ти сказав би відверто?» — подумала Оксана.

Ясна річ, що ніхто не встав і нічого відверто не сказав. Всі сиділи мовчки й чекали поки Федько витрусить своє красномовство.

Після Федька виступив, у ролі папуги, Гарасим. Він також гримів, також кидав своїм одним оком блискавки і взагалі намагався стерти на порошок тих, що посміли не подати заяви до комсомолу.

Йдучи зі зборів додому, Оксана з журби не бачила перед собою дороги. Питання — що зробити, як вилізти з того клопоту, сиділо їй в мозку розпеченим цвяхом.

«Як то, — думала вона, — то вже завтра я мусіла б подавати заяву до комсомолу? Ні, ні, — раптом збунтувалась вся її істота, — ні, я не хочу подавати заяви, я погублю нею тата і нас всіх, я не буду писати заяви, нехай роблять зі мною, що хочуть, я не буду!

Прийшовши додому, Оксана не витримала й розплакалась гіркими сльозами, сльозами розпачу й без-

силля. Заспокоївшись, розказала все батькові й мамі. Вони слухали її мовчки. Сиділи обоє такі змарнілі, зажурені й мовчали. Мовчали, бо знали, що та заява може коштувати батькові життя. Довго тривала та гнітюча мовчанка.

— Скільки ж тобі ще залишилось до закінчення школи? — обізвався, нарешті, Черниш.

— Та ще два місяці, в березні кінчаємо.

— То може б ти сказала тому комсомольцеві, що ти потребуєш ще два місяці, щоб проробити матеріял, а заяву подаси перед самим закінченням. А тоді закінчиш школу та й поїдеш працювати і на тому й скінчиться.

Але мамі прийшла до голови інша думка.

— Чи ти обов'язково мусиш вступати до комсомолу в цій школі? — спитала вона. — Ти як десь будеш працювати, то можеш і там подати заяву до комсомолу, чи ні?

— Певно, що так, — відповіла Оксана.

— А коли так, то ти так і скажи тому Федькові, що тепер заяви подавати не можу, бо не підготовлена. А закінчу школу, поїду працювати, буду мати більше часу, підготуюся та й вступлю до комсомолу. Скажи йому, що ти можеш стати комсомолкою скрізь, не тільки тут у школі. Оце й все, — рішучим тоном закінчила мама Оксани.

— Справді, так буде добре, дивися, який з нашої мами дипломат, — весело посміхнувся Черниш.

То була правда. Мати Оксани, дійсно, мала здібність знаходити бодай який-такий вихід з цілком безвихідного становища й не один раз втримувала свого чоловіка на бурхливій поверхні життєвого моря тоді, коли він був уже певний, що йому осталося тільки спуститися на дно.

На тому й стало. Було вирішено, що як Федько буде питати Оксану про заяву, вона має вияснити йому ту справу у відповідний спосіб.

Того вечора, коли всі вже полягали спати, Оксана

довго стояла перед полицкою, де лежали ікони й, здається, ще ніколи в житті не просила так щиро, з цілого серця, Бога, щоб поміг їй уникнути того страхіння — комсомолу.

На другий день пішла Оксана до школи з тяжким серцем. Страх і непевність були ще більші, ніж звичайно. Їй дуже хотілося стати людиною-невидимкою, яку вона бачила колись у фільмі, щоб вона бачила всіх, а її ніхто, особливо Федько. Дуже цікавило Оксану, що зроблять ті дві кандидатки — Надя і Ліда, чи подадуть заяви, чи ні.

Цікавість Оксани була задоволена дуже скоро — на перерві обидві студентки підійшли до Федька й подали йому свої заяви про вступ до комсомолу. Федько, з виглядом переможця, взяв ті заяви й відразу їх кудись поніс.

Оксану ніби хто облив холодною водою.

«Отже вони таки подали заяви і тепер я залишилась в опозиції сама одна. Чи вдасться мені витримати? Федько напевно зараз прийде по заяву до мене, сьогодні, мабуть, і хліб мені не допоможе... Господи, зглянься, охорони мене...» — розпачливо молилася в думці Оксана, відчуваючи, як страх і розпука стискають їй душу, ніби тяжкі, холодні обценьки.

Але на величезний подив Оксани, Федько цілий день якось взагалі не звертав на неї уваги. Аж перед останньою лекцією, на перерві, Оксана саме дістала з течки хліб і хотіла з'їсти шматочок, як побачила, що до неї прямує Федько.

Маючи весь день напружені нерви, Оксана так перелякалась, що не тямлячи себе зі страху, вхопила увесь хліб і подала його Федькові. Їй здавалось, що той хліб, то її єдина оборона, що як вона заткне ним Федькові рота, то він не зможе вимовити слова «заява».

— Візьми собі хліб, бери увесь, мені не треба, — вимовила вона якимсь чужим голосом.

Федько здивовано подивився на неї. Ще ні разу

не було так, щоб Оксана віддавала йому цілу пайку хліба. Він взяв хліб, пильно подивився на Оксану й посміхнувся. Може догадався яничар, з якої причини вона так щедро частує його хлібом. Відрізав полови-ну, решту хліба поклав перед нею на лавку й пішов, не сказавши ані слова.

Оксана остовпіла — як то, навіть не спитав про заяву?! Ну, то, мабуть, він питає завтра, то вже напевно.

Увечері того дня вона детально розповіла те все своїм у хаті. Батько, вислухавши її, махнув рукою.

— Ну, то вже по всьому, — сказав він, — як він у тебе сьогодні не спитав про заяву, то вже й питати не буде. Ти там дай йому час від часу шматок хліба, аби він не був злий на тебе та й так воно й засохне. Тим більше, що закінчення школи вже близько.

І Черниш не помилився. Федько навіть не згадував про заяву. Оксана все підсувала йому шматок хліба, він їв, посміхався й на тому кінчалось. А серце Оксани було повне вдячності за те Богові.

Тиждень пізніше було знову скликано загальні збори які були першим етапом до прийняття кандидатів до комсомолу. Кожен кандидат (їх усіх було зі школи вісім), ставав перед зборами й розказував про своє соціяльне походження, хто його батьки, хто мати, де працюють і т. д. Потім кандидати мусіли відповідати на ставлені їм політичні запитання і, врешті, збори голосували, звичайно, за те, щоб прийняти даного кандидата до комсомолу.

Оксана сиділа з самого заду, в куточку залі (щоб не бути у Федька на очах) і намагалась уявити собі, як би то виглядало, як би вона тепер так стояла перед зборами й почала розказувати хто її батько.

Прошло ще кілька днів, на протязі яких кандидати здали іспити в районному комітеті комсомолу, потім ще десь там і нарешті одного гарного дня Федько врочисто доручив Наді Тимошенко і Ліді Боровик новенькі комсомольські квитки. Обидві вони подяку-

вали йому якось дуже стримано, посміхаючись ненатуральними, ніби вимушеними усмішками, а в очах їх не було ані іскри радості з приводу такої «великої чести». Але в Оксани в душі була не іскра радості, а ціла пожежа. Справа з комсомолом скінчилася й вона від нього таки вислизнула! Бідна дівчина не вірила сама собі, що все так добре скінчилося. Вона так звикла боятися Федька й комсомолу, що жити без того страху їй було якось аж дивно.

І з повним вдячності серцем знову йшла Оксана до спальні, ставала перед полицкою, дивилася на перев'язані шнурочком ікони й щиро дякувала Богові за ту велику ласку, за те, що так чудесно врятував її від того, такого небезпечного для неї, комсомолу.

—**—
*—

Непомітно підійшов Новий Рік і став за порогом.

Вночі 31-го грудня зітхнув Старий Рік востаннє на повні груди буйною метелицею й розпрощався навіки з задубілою від холоду землею. А коли прийшов ранок, вулицями міста переможно ступав прибраний в білі іскристі шати, осяяний сонцем, Новий Рік!

Але в місті було сумно.

Старовинне місто Умань, місто гайдамацьких лицарів Гонти й Залізняка, стиснене костистою рукою голоду, скуте лютим морозом, лежало припавши до великого пагорба, мовчазне й нерухоме. Люди зовсім не раділи Новому Рокові. Як і кожного дня, одні з них стояли в довгих чергах за хлібом, другі бігли на базар в надії знайти щось з харчів, ще інші бігли до праці. Не йшли а бігли, бо були зле взуті, зле одягнені. На змучених недоживлених обличчях витиснули своє тавро журба, страх і непевність. Люди не жили, тільки провадили нужденне животіння, без просвітку, без радості.

Одного вечора, то було п'ятого січня, всі Черниші сиділи в хаті. Чернишова, загорнувшись у велику ста-

ру хустку, сиділа біля холодної печі. Юрчик сміявся зі своєї мами й казав, що вона хоче нагріти піч, бо піч змерзла.

Але Чернишова не звертала уваги на слова пустунчика і якимось сумовито-тихим голосом сказала:

— Завтра Святий Вечір!

— То колись був Святий Вечір, тепер шкода про те й говорити, — сказав Черниш.

— А який був колись Святий Вечір? — запитав Юрчик.

І батько почав розказувати, як святкували колись Святий Вечір; говорив про традиційну святочну вечерю, про ялинку, про вертеп, про наші, такі прекрасні, колядки. Діти слухали, не відриваючи від батька очей, ніби почули якусь чарівну казку. А як він скінчив, вони знову повернулися до дійсності — до своєї убогої, холодної хати, де не могло бути ані святочної вечері, ні колядок, ні ялинки.

На другий день, шостого січня, в хаті Чернишів було ще сумніше — захворіла мама й лежала в ліжку. Діти, накрившись коцом, сиділи на канапі й розглядали малюнки в якійсь книжці, а Черниш вечеряв — їв пісню, без хліба, водянисту зупу. Бо того вечора, йдучи з роботи додому, обійшов усі крамниці й ніде не дістав хліба.

Нараз хтось голосно застукав у двері.

Черниш підвівся від столу, відчинив двері і — завмер: на ганку стояли два типи в міліцейських уніформах.

— Разрешіте зайти в квартиру, — сказав один з них.

Черниш відчинив їм двері до кімнати. Міліціанти увійшли й почали розглядатись довкола.

— Що ви робите? — запитали.

— Вечеряю, — відповів Черниш, показуючи на зупу.

Міліціанти стояли й дивилися — голий, без обруса стіл, на ньому миска з водяною юшкою й ані шматочка хліба, бліді личка дітей під коцом, в хаті хо-

лодно й убого. Сам Черниш блідий, виснажений, в полатаній сорочці.

— Да, — протягнув поволі один з них, — ну, пайдьом, — звернувся до свого товариша й обидва пішли з хати.

— Чого вони приходили? — спитала Чернишова.

— Та ж сьогодні Святий Вечір, то вони ходять й перевіряють, чи хто, часом, не святкує, — відповів Черниш.

— Ти бач! Допроводили нас до того, що на Святий Вечір нема навіть шматка хліба в хаті та ще й ходять дивитися на нашу біду! — обурилася Чернишова

Оксана стояла біля вікна й подивилась на велику зірку, що яскраво світилася на темному оксамиті неба.

«Та зірка бачить усіх — і нас, і тих щасливих людей, яким сьогодні можна мати Святий Вечір, — з огірченням думала вона. — В них сьогодні колядки і ялинка, в них сьогодні ясно й радісно. Тільки в нас голод, сум, страх і безпросвітня темрява».

Так «відсвяткували» Черниші Різдво 1932 року.

Між іншим, того року кінчалася, так звана, перша п'ятирічка. То був большевицький плян розбудови цілої господарки, складений в 1928 році на п'ять років, отже, мав би закінчитися в 1933 році. Але тому, що та розбудова йшла дуже «швидким» темпом, сільське господарство і всяка промисловість бігли наввипередки, щоб наздогнати капіталістів, то було оголошено, що п'ятирічку виконано за чотири роки. То значить, те, що мало зробитися чи прийти за п'ять років, зробилося за чотири. Наприклад, голод, що мав прийти з кінцем п'ятирічки за п'ять років, прийшов за чотири; коли колгоспні коні могли почати здихати з голоду в 1933 році, то завдяки виконанню п'ятирічки за чотири роки, почали здихати вже в 1932 році; коли люди мали стати жебраками за п'ять років, вони стали ними вже за чотири роки... По всіх газетах друкувалися величезні звіти про те, на скільки відсотків кожна промисловість перевиконала свій плян виробництва, наприклад, нафтова на 180%, електрична на 150%, взуттєва на 200%, одягова на 250% і т. д. Таке «перевиконання»

пляннів виробництва відчулося дуже швидко — нафти не стало й люди бігали по місті, заглядаючи по крамницях, щоб купити нафти, бо не було чим засвітити в хаті. А з електрикою була ціла комедія — електривня давала такий слабкий струм, що жарівка світила як звичайний каганець, який при тому згасав не менше, як п'ять разів за вечір. Тому в кожній хаті стояла на поготові гасова лампа. Люди називали те світло сталінським. Малий Юрчик Чернишів, як тільки засвітилась жарівка, казав: — «О, вже Сталін розплющив око!» А як тільки світло згасло, то кричав: — «Мамо, світи лампу, бо Сталін око вже заплющив!»

— А бодай він заплющив його навіки! — гнівалась мама, змушена увесь вечір то світити, то гасити лампу.

Що до одягу й взуття, то п'ятирічка також принесла в тій галузі «поступ» — крамниці порожніли, матерії не було, взуття стали видавати на спеціальні квитки тільки тим, хто працював. Шкіра почала швидко щезати з ужитку, замість шкіряного взуття з'явився тип взуття «соціалістичного» — верх з матерії, спід з гуми. З таких черевик спочатку вилазили крізь матерію пальці, а гума підощва тріскала й розламувалась надвое, при чому, в спеку, парилась і немилосердно смерділа. Та в літі було ще півбіді, але взимі була з тим взуттям лиха година. Люди рятувалися як могли, зокрема селяни, — вони відрізували рукави від старих свиток і шили з них щось ніби чоботи. Але в таких «чоботях» не можна було ходити по болоті, тому брали старі опони від авт, ліпили з них щось таке, як кальоші, натягали їх на ті «чоботи» й так ходили.

Але ще більшими були «досягнення» п'ятирічки в сільському господарстві.

Газети кричали, що на кінець п'ятирічного плану засівну площу збільшено на кілька мільйонів гектарів, що збіжжя й городини вкінці п'ятирічки буде зібрано багато більше ніж на початку, що збільшилась кількість рогатої й безрогої худоби, що, виконавши тільки одну п'ятирічку, Советський Союз вже майже наздогнав Америку, а як виконає ще й другу, то Америка не дожене його вже ніколи.

Та найбільш яскравим, практичним наслідком тих «досягнень» був голод, який дошкуляв населенню що раз то гірше. Можна було побачити все більше й більше людей з опухлими ногами, з набряклими обличчями. Селянам було гірше, ніж мешканцям міста, бо в них було забрано збіжжя все дощенту, а приділу на картки, хоч би такого малого, як у місті, вони не діставали. Тому село йшло до міста жебрати свого власного хліба. Але місто, саме ледве животіючи, не могло йому нічого дати.

Та зате по містах існувати т. зв. «закриті розподільники» — харчові магазини для військових і більших комуністичних риб. І не раз виходила з такого розподільника груба Феська чи Параска, колишня колгоспниця, а тепер «командирша», яка, втікши з голодного села до міста так довго служила в жидів наймичкою, аж поки їй пощастило «підчепити» червоного «командира» й дістатися разом з ним до закритого розподільника. Така Феська чи Параска, виносячи з магазину повний кошик всяких харчів, з холодним серцем відверталась від опухлих з голоду своїх земляків-селян, що купами сиділи коло розподільників, простягаючи висохлі руки по жебранину. Існування тих розподільників на тлі голоду й нужди, на тлі тієї людської трагедії, було тяжким болучим парадоксом, страшною, кричущою несправедливістю.

Але большевицька влада, замість припинити грабунок зруйнованого нею українського села, взялася за пропаганду, яка була глуфом над обдуреним, обікраденим народом. Щоб люди не журились, як будуть жити без хліба, партія й уряд почали їх потішати. В міру того, як зменшувано приділ хліба (тепер діставав хліб тільки той, хто працював, а його родина не діставала нічого), почала збільшуватись пропаганда за горох, сою, біб, квасоллю, тощо. Преса подавала довжелезні статті советських вчених, де вони «науково» доводили, що горох, соя й взагалі всі бобові рослини мають в собі стільки вітамінів і кальорій, що вони можуть заступити абсолютно всі харчові продукти — хліб, м'ясо, масло, молоко, цукор, тощо. Якийсь «орде-

ноносний вчений» так палко доводив у газеті необхідність гороху для людського організму, що, здавалось, якби не було на світі гороху, людство взагалі не змогло б існувати.

Гарасим Куценко, вірний цуцик на мотузочку в своїх панів — партії й уряду — негайно вхопився за ту пропаганду й прочитав своїм студентам на цю тему кілька лекцій, з яких студенти довідались, що ніде в світі наука так не поставлена на службу трудящим, як у Советському Союзі. Бо ніде вона не досліддила, яке величезне значіння має соя, біб і взагалі всі бобові рослини для організму робітників і селян. І що тільки в СРСР партія й уряд, а особливо товариш Сталін, дбають про те, щоб трудящі їли якнайбільше гороху, сої та бобу, з огляду на їх високу споживчу вартість.

Під час тих лекцій Оксани не раз приходила до голови думка — чому горох і соя тільки для трудящих, а чому Гарасим ніколи не скаже, що партія й уряд і сам Сталін повинні їсти якнайбільше гороху і бобу, замість яєць, м'яса і масла?

Читаючи ті лекції, Гарасим аж зі шкіри вилазив, щоб довести, як то в советській державі партія й уряд дбають про населення, а як гинуть без такої опіки трудящі капіталістичних країн.

Одного разу після такої лекції сказала Ольга до Оксани:

— Було б добре, як би можна було зробити таку виміну: тих трудящих, що десь там гинуть без гороху, привезти до нас, а нас дати на їх місце, нехай би й ми там трохи помучились без опіки партії й уряду та без горохових кальорій.

— Я думаю, що за таку добродійність вони нам зовсім не були б вдячні, — відповіла Оксана. — Напевно вони дуже скоро повтікали б з нашого «раю» назад у своє капіталістичне «пекло».

—* *—
*

Сьогодні Черниш прийшов з роботи дуже зденерований. Більше ніж звичайно. Поперше — не дістав

хліба. Щодня йдучи додому, він заходив до крамниці взяти свій приділ хліба. Продавцями у крамницях були переважно жида, з якими Черниш завжди жив у згоді. Тому він часом міг дістати у них хлібину, чи бодай півхліба, інколи навіть без картки. Але сьогодні хліба не було ніде й він ішов додому з тяжким серцем, знаючи, що як тільки ввійде в хату, очі голодних дітей зараз же звернуться до нього — приніс тато хлібця, чи ні? Треба було розуміти батька, як він почувався під поглядами тих сумних дитячих очей, коли приходив додому без хліба.

Це було одне. А друге — Черниш розповів своїм, що сьогодні його несподівано викликав до себе голова відділу народньої освіти.

— Ми знаємо, що ви за фахом є вчитель, — сказав до нього голова. — Чому ви в нас не зареєструвалися та не йдете вчителювати? Наша держава потребує вчителів для виховання молодого покоління. Спочатку будете вчителювати на селі, пізніше перейдете до міста. Будете діставати добру платню, згода?

«Зовсім так, як Демидюк, — подумав Черниш, — але я не Демидюк!»

І він спокійно, посміхаючись, розказав голові відділу освіти, що він вчителював більше як двадцять років, що дістав на тій роботі розстрій нервів і катар горла й що йому лікарі заборонили раз на завжди працювати вчителем.

— О, як так, то що іншого, ми того не знали, — сказав голова. — Шкода, шкода, нам дуже потрібні такі фахові сили, але коли причиною є здоров'я, то нема ради.

Черниш навіть висловив свій жаль з приводу того, що він не може бути тепер вчителем, як був колись, і ввічливо попрощався з головою відділу освіти.

Те все виглядало так гарно, як Черниш був у того голови в канцелярії. Але тепер він був у себе в хаті й тому та ціла справа прийняла зовсім інший вигляд.

— Оті злодії, вони собі думали, що я піду до них вчителювати, — ходячи по кімнаті, обурено говорив Черниш, — що я буду розказувати обдертим і голод-

ним селянським дітям, що вони багаті й щасливі, що Сталін то їх батько, а Москва — мама, що я буду виховувати з них яничарів, аякже! Або може піду по хатах тих нещасних, попухлих з голоду колгоспників та й буду видирати в них останню жменю збіжжя, чи витягати зі скрині останню сорочку, як то робила Демидюкова! Ні, я не Демидюк!

Черниші добре пам'ятали, як одного разу Демидюкова розказувала їм про свою працю на селі. Як учителька, вона мусіла провадити також хлібозаготівлі. Їй було сказано забирати в селян збіжжя, городину, тощо, а як того нема, то забирати одержу. Ходячи від хати до хати, зайшла Демидюкова до одної зі своїх учениць — малої дівчинки. В хаті була пустка, харчів не було ніяких. Тоді Демидюкова відчинила скриню й витягнула сорочинку своєї учениці. Дівчинка з плачем кинулась до своєї вчительки й благала не забирати в неї сорочечки, «бо то в мене тільки одна, я більше нічого не маю», — ридала дитина й просила: «лишіть мені мою сорочечку, то остання...»

— Мені було дуже шкода дівчинки, — розказувала Демидюкова, — але сорочечку я таки забрала, бо так мені було наказано. (Власне, за таке пильне виконання большевицьких наказів, Демидюк і дістав посаду шкільного інспектора в місті).

Черниші слухали тоді розповіді Демидюкової зі сльозами на очах. Оксана, що мала занадто м'яке серце, просто розплакалась, а її батько, пізніше, як Демидюкова пішла, сказав, що йому багато легше було б віддати свою останню сорочку, ніж забрати в тієї дитини. Дивувався, як Демидюкова, сама мати, могла так зробити?

Й тому Черниш з таким обуренням відкинув пропозицію йти вчителювати, не дивлячись на добру заробітню платню.

— Щоб я пішов здирати з умираючих від голоду людей останню свитину чи сорочку? — говорив він, — щоб я продався московським душогубам за добру платню й пішов кривдити свій рідний нарід, для добра якого я воював з тими душогубами? А, не діждете ви, го-

лодранці! Бодай би я мав згинути в нужді зі своїми дітьми, а того не буде! Не витримаю, згину, то згину з чистим сумлінням. Що буде людям, те й мені.

В тих словах був увесь Черниш — твердий і безкомпромісовий, повний великої зненависти до ворога, сумлінний і чесний, з великим, повним любови серцем для свого народу. Ніколи не згодився б він поліпшити своє становище за рахунок людської кривди, самому жити добре й байдужно дивитись, як інші вмирають з голоду. І тому Черниш кинув з такою погордою — я не Демидюк!

Такий був сотник Черниш. І для його родини то була річ самозрозуміла. Як Чернишова, так і діти, були настільки переконані, що він має бути тільки таким, як він є, що їм навіть до голови не приходило, що він міг би бути інакшим, що він міг би мати добру посаду, що вони не мусіли б так бідувати і т. д. Родина Черниша терпіла й мучилась разом з ним, але ніхто з них ніколи не нарікав на те, що батько не може дати їм кращих умов життя й не заздрив тим, кому було добре, знаючи, що чесні люди не могли жити під советським режимом добре. Ті, що жили добре, вони або крали, або помагали окупантові мордувати власний нарід, або вислугувались і підлизувались до влади. Таким бути Черниш не міг і його родина нічого від нього не вимагала. Тому вони жили як могли, без нарікань, сприймаючи як необхідність своє тяжке становище, яке в умовах большевицького режиму не могло бути інакшим.

То ж і сьогодні, як Черниш прийшов додому без хліба, ніхто навіть не скривився. З'їли убогий обід, замість хліба їли бараболю. Після обіду Оксана сіла за книжку — завтра Гарасим мав робити їм іспити. До речі — вечірні навчання бригадами в школі з огляду на те, що шкільна програма доходила до кінця, вже не відбувалися.

Поза тим все йшло своїм порядком. Студенти діставали щодня по 150 грамів хліба і промивали в студетській їдальні свої вічно порожні шлунки зупою — чорною водою з соєю. Коротко кажучи, відчували над

собою стовідсоткову сталінську «опіку». А на додаток до такої матеріальної «опіки» мали ще й духову — кожного дня слухали лекції «ленінізму» — божевільне мажіння хворого напівмонгола Леніна про побудову якогось ідіотського соціалізму й комунізму в одній країні, такого політичного й соціального ладу, при якому була би заборонена приватна власність, знищені церкви, переслідувана релігія, при державному кермі стояли б злодії, босяки й куховарки, а цілий наш народ мав би бути перетворений в масу голодних, отупілих роботів, які повинні покійрно тягнути пекельне ярмо та ще й голосно співати хвалу Москві за те, що наклала те ярмо на нього.

«Соціалізм буде великим досягненням людства, але ідеалом політично-соціального устрою буде комунізм», — захлинався в своїх «творах» косоокий ренегат Ленін, — «комунізм то буде устрій, при якому не буде держави й уряду, не буде ані війська, ані поліції, бо людство буде настільки свідоме, що перестане існувати всяка злочинність. Також не буде грошей і люди будуть просто обмінюватись виробами своєї праці».

— Розумієте, товариші студенти, — почав пояснювати одного разу ту «геніяльну» теорію рябий партійний «товариш», викладач марксизму, — натуральний обмін продуктами виробництва при комунізмі, практично, буде виглядати так: предмети потрібні людям для вжитку, будуть знаходитись по крамницях — в одній одяг, в другій взуття, в третій меблі і т. д. Кожен член комуністичного суспільства мусить чесно працювати й давати виробів своєї праці якнайбільше, а брати для себе необхідні речі тільки в міру потреби. Наприклад — вам потрібний плащ, або сорочка, чи, припустімо, штани. Ви йдете до крамниці й просто берете собі плащ, без грошей, звичайно, бо їх при комунізмі не буде, але тільки один плащ, а не два. Те саме і з сорочкою — берете одну, так само штани одні й так далі. При чому, ви йдете брати собі новий одяг тільки тоді, як ви дійсно його потребуєте, то значить, що ваш старий одяг вже зносився і подерся, звідси й ви-

раз — в міру потреби, бо коли він вам ще не дуже потрібний, ви, як свідомий член комуністичного суспільства, брати його не повинні. Харчуватися люди будуть в спільних їдальнях, мешкати в комунальних будинках. Ясна річ, що людська свідомість і чесність при комунізмі мусять бути на самому найвищому рівні. Тільки при тій умові не буде потрібно ні суду, ні в'язниць, ні поліції, ні війська. Так в загальних рисах буде виглядати фаза комунізму, яка має прийти вслід за фазою соціалізму.

— Ох, — жалібно зітхнув Данцьо, йдучи з нашими дівчатами зі школи додому. Він сумно глянув на свій старий, дуже витертий плащ і додав, — я хотів би, щоб фаза того комунізму прийшла вже завтра.

— Нащо тобі так скоро його треба? — спитала Ольга.

— Я зараз пішов би до того комуністичного магазину й взяв би собі новий плащ. І дуже добре, що можна було б взяти без грошей, бо їх у мене аж ніяк нема, в моїй кишені, так би мовити, вже повний комунізм. Я взяв би собі тільки один плащ, але вибрав би найкращий. Мені так дуже хочеться мати гарний, з доброї матерії плащ, — сказав Данцьо і в голосі його затремтіла туга, затремтіло зрозуміле бажання молодої, убогої й обдертої людини, яка хотіла б хоч один раз гарно вдягнутися.

— Ти взяв би собі тільки один плащ, а я таки взяла б два, — практичним тоном сказала Ольга, — нехай би був один про запас. Ану ж за фазою комунізму прийде ще якась фаза, при якій плащів зовсім не буде? Все може бути.

— Але ж так не можна, — заперечила Оксана, — сказано тобі, що можна взяти тільки один плащ, одну сорочку, одні штани і т. д. Суть комунізму в тому й полягає, щоб мати тільки один плащ чи одні штани і йти брати собі нові аж тоді, як старі вже розлізуться.

— А як при комунізмі можна буде мати тільки одні штани й одну сорочку, то як буде коли зайде потреба їх випрати? — спитав Данцьо.

— Візьмеш свою стару ковдру, що її твоя бабуся купила ще за капіталізму, загорнешся та й посидиш, поки тобі мама штани й сорочку випере, — відповіла Оксана, — зате будеш чесним і свідомим членом комуністичного суспільства, бо будеш мати тільки одні штани і одну сорочку, а не дві.

Про ті розмови Оксана, звичайно, розказувала вдома. Одного разу вона почала розповідати, як то має виглядати життя при комунізмі — що не буде грошей, що можна буде мати тільки одну сорочку, один плащ, одні штани... Батько Оксани слухав, слухав, та й почав сміятися так, аж йому сльози на очах стали.

— Якщо так, — реготав він, — то я вже давно дійшов до комунізму. Бо плащ у мене тільки один, штани й черевики одні, сорочка теж одна і я ходжу в тому всьому, зовсім як приписує комунізм, так довго, аж поки воно починає розлазитись. Тоді мама йде на товчок і купує мені нове й знову купує тільки одну сорочку, чи там, одні штани, бо купити двоє нема за що. Грошей отже в мене, як і має бути при комунізмі, ніколи нема. Чи бачите, як добре я надаюся вже тепер до комуністичного суспільства? — втираючи сльози від сміху, казав Черниш.

Але сміявся він в таких випадках дуже рідко. Майже завжди, слухаючи розповіді Оксани про те, як пояснюють їм теорію комунізму в школі, Черниш трапив рівновагу, починав кипіти й слова повні гніву та їдка критика, сипалися градом на голови большевицьких окупантів.

— От бандити! Замість дати людям хліба, плетуть їм байки про комунізм! Ще того комунізму нема, а люди вже обдерті, вже пухнуть з голоду, а що би то було, якби він, не дай Боже, справді колись настав? Той комунізм, то фантазія якоїсь божевільної голови. Хотять зробити з людей отару тварин, які жили б у спільній кошарі, їли б всі з одного корита те, що перед ними поставлять, навіть всі однаково думали б і тільки працювали б як бездушні роботи. Та ж кожна людина це окремий індивід із власними бажаннями та поглядами, з природним прагненням до особистого жит-

тя, до приватної власності і т. д. Чи ж можна те все в людині вбити й звести її до стану примітивної істоти, яка не мала б нічого свого власного, а була б тільки пасивним членом знівельованої людської отари, званої комуністичним суспільством? Хто ж має право чинити над людьми таке насильство? А найголовніше — нащо, в ім'я якої ідеї має провадитись той божевільний, нечуваний в історії людства, експеримент? Чи може бути на світі ще більше безглуздя — через кров і трупи мільйонів жертв іти до такого укладу, до такого суспільства, при якому людина буде мати тільки одну сорочку, а другу зможе дістати тільки тоді, як стара подереться?

Все те, що говорив батько Оксани завжди доходило до її серця.

«І справді, — думала вона, — чому вони гонять нас до того якогось соціалізму, чи комунізму, до якого ми мусимо йти через таку страшну нужду, голод і злидні? І чому ми взагалі мусимо до нього йти? Чому інші держави не будують соціалізмів, не виконують п'ятирічок, ніхто не примушує там людей їсти сою й горох замість хліба й м'яса, ані не ходять там люди обдертими. То чому нам так не можна? І цікавим є те, що чим ближче ми підходимо, як вони кажуть до соціалізму, тим більші злидні й голод. То як вже тепер, на початку будови соціалізму, ми маємо тільки 150 грамів хліба на день і трусимо, як жебраки, дрантям, то що буде з нами, як та будова колись, припустимо, буде закінчена?»

Дуже влучною відповіддю на таке запитання був політичний дотеп, який потайки ходив між людьми: Один український селянин поїхав на всесоюзний з'їзд колгоспників, що відбувався в Москві. Сталін виголосив на тому з'їзді відповідну промову й хотів пояснити на прикладі, як буде виглядати закінчений соціалізм. Для того сказав колгоспникам дивитися у вікно. Ті подивилися й побачили, як по вулиці їдуть авта.

— Бачите, — сказав Сталін, — будова соціалізму ще не закінчена, а ми вже маємо стільки авт. А як вона закінчиться, то всюди будуть авта, де не глянеш,

скрізь будуть авта. Ото вже й буде повний соціалізм. Зрозуміли?

— Зрозуміли, аякже, — відповіли колгоспники й поїхали додому.

Наш колгоспний дядько теж повернувся до свого села. Сільські партійці зараз же зігнали людей на збори і він мусів розказувати все, що бачив і чув в Москві.

— Бачив я Сталіна, — сказав дядько, — говорив до нас промову, казав, що жити нам стало краще й веселіше, що ми вже стали заможні... А ще пояснював нам що таке отой, отой... соціалізм...

— Як же він пояснював? — спитали люди.

— А так. Ось дивіться всі у вікно, — сказав дядько, підійшов до вікна й хотів показати пальцем на авто. Але авта на сільській вулиці не було, а саме йшов жебрак з торбою через плече.

— То таке, — пояснив дядько, — бачите люди того жебрака? То ж соціалізм тільки починається, а ми вже маємо багато жебраків. А як він буде закінчений, тоді всюди будуть самі жебраки, де не глянеш, скрізь буде жебрак з торбою. Отоді вже буде повний соціалізм. Зрозуміли?

Такі й подібні дотепи, яких немало ходило між людьми, являли собою народню сатиру, яка найкраще свідчила про наставлення українського народу до московського окупанта.

Одного дня Черниш прийшов увечері додому з великою новиною.

— Завтра в нас буде шафа на одержу, — сказав він.

— Ой! — скрикнули в один голос діти й Чернишова, — а то як, а то звідки?

Бо, як відомо, в країні «соціалізму» багато легше вмерти, ніж дістати щось з меблів.

І Черниш розказав їм, що зустрів у місті свого доброго знайомого, який дістав перенесення на працю аж до Середньої Азії, і що той знайомий віддає їм свою шафу, бо брати її з собою не хоче.

Черниші, звичайно, були тій пригоді дуже раді, де ж таки, справжня шафа на одержу та ще й зовсім задурно, можна сказати, просто подарунок.

— Не дармо приказка каже, що над сиротою Бог з калитого, — побожним тоном сказала Чернишова. — Це нам нагорода за те, що ті злодії нас так скривдили, забрали нам таку гарну шафу.

Решта Чернишів цілком погодилися з думкою своєї мами й нетерпляче стали чекати другого дня, коли мала з'явитися в них у хаті «нова» шафа.

На другий день увечері шафу було справді привезено й Черниші врочисто поставили її на те саме місце, де перед тим стояла їхня. «Нова» шафа в дійсності була старою, але виглядала ще досить добре, тільки була тяжка, широка й незграбна. І була б та шафа зовсім добра, як би не одна її прикра властивість — її двері несподівано падали на голову кожному, хто її відчиняв. В якійсь там нещасній капіталістичній державі, то не була б ніяка проблема — до дверей було би прибито цвяшками чи прикручено шрубками нові завіси та й все. Але в країні «соціалізму», в країні п'ятирічок, Дніпрельстанів і всякої іншої передової техніки, таких дрібниць, як шруби, цвяхи й завіси не можна було дістати ні за які скарби, бо всі ті речі пішли на скріплення обороноспроможности миролюбної советської держави перед капіталістами.

З тієї, можна сказати, міжнароднього значення, причини, двері коло шафи залишилися без завісів, падали на кожного, хто хотів дістатися до шафи й стали причиною хатнього неспокою — Чернишовій вони впали одного разу на ноги, Оксані набили на лобі гулю, а менші діти дивились на шафу з острахом і тримались від неї здалека.

— Оце придбав нещастя, погибіль на мою голову, — сварилась на чоловіка Чернишова, — я вже бачу, що довго жити не буду, як не доб'є мене советська влада, то доб'ють оці двері! Коли б швидше прийшли ті шкуродери за податками, я їм скажу, що маю для них ще одну шафу, можуть забрати собі її відразу, нехай ті двері, замість мене, вб'ють когось із них, за те, що вони людей кривдять.

Черниш, слухаючи ту «промову» жінки, сміявся, аж заходився. При тому пояснював, що це шафа со-

ціялістична й цілком відповідна до даної доби побудови соціалізму в одній країні.

Але — до всього на світі людина мусить пристосуватися. Так і родина Чернишів мусіла пристосуватися до «соціалістичної» шафи. Гірким досвідом було встановлено, що хто хоче відчинити шафу, мусить піднести вгору бодай одну руку, тоді двері падають на руку й не б'ють по голові. Досвід показав також, що найбільш безпечний спосіб дістатися до шафи, це взяти обома руками двері й поставити збоку коло шафи. Полагодивши, що потрібно в шафі, поставити двері знову на своє місце.

—**—
*—

Так воно вже є на світі, що людина вічно мусить мати якийсь клопіт. Так і Оксана. В неї також клопіт за клопотом. Відчепився комсомол, то причепилася позика. Ота сама державна «позика», яку всі «щасливі трудящі» мусять «добровільно-примусово» платити державі й якої ніколи не дістають від держави назад. Кожному працюючому відтягають позичку від його заробітку, наперед розказавши йому, що він дуже хоче позичити советській державі грошей. Тому, що платня дрібних урядовців і простих робітників низька, Чернишеві просто краялось серце, як йому відтягали позичку від його мізерного заробітку, якого й так не вистачало, щоб прожити з родиною місяць. Але, очевидно, «багатій» большевицькій державі позички з працюючих було замало, бо вона почала здирати її від студентів, і навіть з домашніх господинь. Ані одні, ані другі платити позички ніяк не могли, бо студенти не діставали стипендій, а домашні господині самі грошей не заробляли, і позичку мусіли оплачувати їхні чоловіки. Та в «соціалістичній» державі, де влада належить, ніби то, трудящим, ніхто з тими трудящими ніколи не рахувався і про них не дбав.

І тому одного гарного дня Федько Бас зібрав студентів на збори. По короткій промові, в якій він підкреслив могутність і багатство советської держави,

Федько просто сказав, що кожний студент мусить позичити державі десять карбованців.

Відповіддю йому була гнітюча мовчанка студентів. В уяві Оксани зараз же з'явився її тато — прибитий нужденним, злиднарським життям і вічною небезпекою, нервовий докраю. З нього вже здерли позику такі самі посіпаки, як Федько, і тато, прийшовши того дня додому, так кипів люттю на советську владу, що всі в хаті сиділи тихо й боялися до нього обзиватися.

«Як же я буду просити в нього грошей на ту позику, — з розпачем думала Оксана, — та ще й аж десять карбованців, де ж він їх візьме? Вже вчора не було грошей на хліб»...

Мабуть, у кожного зі студентів снувалися в голові подібні думки, бо всі сиділи й мовчали. З тим і пішли додому.

— Було б добре, як би якась капіталістична акула проковтнула, нарешті, нашого Федька, — сказала Олена Волошанюк, виходячи з дівчатами на вулицю зі школи, — ну, де, в біса, я візьму йому тих десять карбованців? Крім мене, вчаться ще два моїх брати, з батька стягають позику там, де він працює, ну, скажіть, чи може один працюючий платити аж чотири позики?

— Те саме і в мене, — озвалась Лариса Дідюра, — батько й мати працюють, маєш дві позики, нас вчиться двоє, то вже чотири. Вчора тато ще дав гроші на позику братові, але мені сьогодні вже напевно не дасть.

— А моя мама вдова й ніде не працює, де ж вона візьме мені грошей на позику? — сказала Ольга.

Оксана слухала тих розмов, а з голови їй не вилазила думка — як я приступлю з тією позикою до тата?

З тим клопотом прийшла вона додому й відразу звернулася до мами. Вислухала її мати та й зажурилася. Довго думала й, нарешті, вирішила, щоб сама Оксана батькові нічого не казала.

— Ти знаєш, як його те все дратує, — сказала Чер-

нишова. — Почекай пару днів, я виберу відповідний час і сама йому про те скажу.

На другий день у школі студенти довідались, що Федько доручив збирати позику одній зі студенток, що називалася Ліда Бедняга. Була то кацапка, старша віком від інших студентів, вже заміжня, прийшла недавно з якоїсь іншої школи.

І взялася ота Бедняга за виконання Федькового доручення дуже ретельно. Що дня вона чіплялася до кожного студента, як смола до кожуха й вимагала де-сять карбованців. Бідолашні хлопці й дівчата вимовлялися як могли — один казав, що забув гроші вдома, другий казав, що принесе завтра, третій післязавтра. Але минали дні за днями, а фінансова кампанія Бедняги не давала ніяких вислідів — ніхто не приносив грошей. Кацапка почала злоститись. Вона сварилась і докоряла студентам, що вони не виконують постанов уряду й навіть погрожувала, що сама піде до кожного до хати й буде вимагати позику від батьків студентів.

Одного дня вона вчепилась до Лариси Дідури.

— Ти принесла деньгі? — стала вона над бідною дівчиною, як чорт над грішною душею.

Лариса спочатку закліпала очима, але за хвилину відважно зацокотіла:

— Я забула гроші вдома, Ліда, я принесу завтра, я вже не забуду, от побачиш...

— Ти мені кожний день говориш завтра та завтра, — сердито перебила їй Бедняга, — сьогодні я тобі говорю останній раз — як не принесеш завтра гроші, я піду просто до твого батька, чуєш?

«Ов, яка ревна, — подумала Оксана, слухаючи ту розмову, — це ж вона й мені те саме скаже — поїду к твоєму отцу. То була б комедія, якби вона й справді прийшла до мого батька вимагати позику!»

Ольга того дня не була в школі. Увечері Оксана пішла її відвідати й розказала як Бедняга погрожує кожному студентові, що піде «просто к отцу» стягати позику.

— Ото добре, — зраділа Ольга, — як вона до мене

вчепиться, я їй скажу: ти відразу йди просто к моему отцу, бо я не маю грошей (батько Ольги недавно помер).

— І що то за позику видумала советська власть, — говорила мати Ольги, худа, висока жінка, в довгій старосвітській спідниці, — колись, як був цар, то він і жив добре і грошей ні в кого не позичав. А тепер, чи ти старий, чи сліпий — позичай державі гроші та й годі. Я була сьогодні на базарі, чула, як одна жінка розказувала, що навіть жебраки мусять платити позику. Каже — прийшли комсомольці до одного жебрака-каліки та й кажуть: «Ти, нетрудающий елемент, давай позику!» А той питає: «Що ж то таке?» Йому й пояснили: «Це, кажуть, держава хоче, щоб ти їй позичив грошей».

— Отакої, — здивувався жебрак, — що ж то у вас за держава, що йде до жебрака позичати грошей? Але нічого, — каже, — як вона вже така бідна, то я їй позичу, — та й подав комсомольцям мисочку з жебраниною — десять копійок мідяками, — занесіть, віддайте це державі та скажіть, як я ще нажебраю, то їй ще колись позичу.

— Отаке, і сміх і сльози разом, знущаються над людьми та й годі, — журно хитаючи головою, закінчила мати Ольги.

Але в Оксани з тією позикою не було сміху, а самі тільки сльози. В школі Бедняга шарпала щодня — давай десять рублей! А вдома була остання біда й не було де тих «десять рублей» взяти.

Одного разу мама Оксани, як тато мав ніби трохи кращий настрій, сказала йому, що з Оксани в школі вимагають позику.

Вмить Черниш спалахнув гнівом, як сірник вогнем.

— Голота! — скрикнув він, — не досить, що деруть шкіру з мене, забирають те, що зароблю, то ще будуть дерти і з дітей? Чи я маю піди десь вкрасти та й дати їм позику? А, вигоріли б ви, злодії, де ви взяли на мою голову, доки ви будете людей мучити!

«Ото шкода, що нема тут зараз Бедняги, — думала Оксана, слухаючи з другої кімнати, як «благо-

словив» її батько советську владу, — нехай би спробувала сказати йому «давай десять рублей!»

Отже, дати ту прокляту позику, Оксана ні в якому разі не мала змоги. А Бедняга тиснула що раз то гірше. Й знову не могла спати ночами Оксана, думаючи все про те саме — де б, його, взяти тих десять карбованців?

І нераз в такі хвилини налягала бідолашній дівчині на душу байдужність і, навіть, нехїть до життя. Оксана відчувала страшну духову втому. Вона була втомлена постійним страхом, що НКВД довідається хто її батько й знищить його, а її викинуть зі школи. Втомлена була виснажуючим голодом і убожеством, в якому вона жила. Була втомлена школою з її гарасимами, федьками й беднягами, втомлена цілою в'язничною, задушливою, підсоветською дійсністю. Часами Оксані здавалося, що вона має вже з вісімдесят років і дуже хотїлося б знайти якесь таке місце, де її змучена душа могла б від того всього відпочити.

Так почувалася Оксана маючи 18 років...

Нарешті одного дня (то вже було в лютому), щоб відчепитись хоч на якийсь час від Бедняги, Оксана сказала їй таке:

— Ліда, я гроші на позику принесу, але не тепер, а трохи пізніше. Мій батько дістав платню і заплатив податок за хату, тому не може дати мені зараз десять карбованців. Але він сказав, що як одержить платню першого березня, то вже дасть мені на позику. Тому він просив, щоб ти почекала до першого березня.

«Ой, — думала Оксана, плетучи цю брехню, — як би я тобі розказала, як він казав і як він «просив», ти напевно зараз же побїгла б з доносом до НКВД...»

Бедняга вислухала Оксану, підозріло дивлячись на неї своїми маленькими, ніби в курки, очима. Вона знизнула раменами, мовляв, що з тобою робити, й нічого не сказавши, пішла робити езекуцію іншим студентам.

А Оксана — аж зітхнула з полегшенням. Правда, вона знала дуже добре, що й першого березня в неї не буде грошей на позику, так як і зараз, але все ж

таки, яких два тижні кацапка не буде смикати її за поли. А там в половині березня закінчення школи; Федько може, тим часом, забуде про позику та й так і обійдеться без неї.

Так воно й було. А було так тому, що за кілька днів сталася подія, яка дійсно вибила позику Федькові з голови.

Як відомо, в большевицькій державі завжди провадились хлібозаготівлі. То значить, що держава посилала на села цілі зграї партійців та комсомольців і вони забирали в колгоспників не тільки збіжжя, але взагалі все, що можна було їсти. При тому ревні вислужники Москви, шукаючи харчів, перекопували в хатах долівки, розвалювали печі та комини, а на подвір'ях кололи землю довгими списами, шукаючи ями, де колгоспник міг би закопати картоплю, чи яке збіжжя. Навіть заглядали, що варилося в горшках і побачивши там, наприклад, бараболю, наказували господареві негайно віддати її кілька центнерів державі. Ясна річ, що колгоспник не міг виконати такого наказу, тому йшов на кілька років на Сибір за «саботаж державних заготівель».

Такі «заготівлі» провадились постійно. Й тому одержте, пограбоване село починало голодувати вже серед зими і саме з тих причин постав голод 1932 року. Але Москва, що штучно витворила той голод щоб зламати опір українського селянства, вперто провадила хлібозаготівлі далі. Для того з міст виїздили цілими групами на села большевицькі активісти. Тому Федько Бас дістав одного дня наказ від своєї комсомольської влади вислати негайно зі школи кількох комсомольців на хлібозаготівлю. Не надумуючись довго, він наказав їхати обом новоспеченим комсомолкам Наді Тимошенко й Ліді Боровик.

Одержавши той наказ, дівчата якимось розгублено подивились одна на одну, не відповіли Федькові нічого й пішли після школи додому. На другий день Федько спитав їх, чи вони вже готові їхати, бо завтра вже мусять бути на селі.

І тут почалося щось неймовірне в советських об-

ставинах. Обидві студентки заявили Федькові в один голос, що на село не поїдуть, бо не мають ні теплого одягу, ні взуття, а надворі лютий мороз.

Ті аргументи не мали на Федька найменшого впливу. Навпаки, він із запалом почав доводити, що вони, нові комсомолки, мусять довести свою відданість советській владі, що мусять бути горді з того, що партія й уряд мають до них стільки довір'я і посилають їх на таку важливу політичну кампанію, як хлібозаготівля.

Але, очевидно, аргументи Федька, в свою чергу, не зробили на дівчат ніякого впливу. Бо на другий день вони обидві твердо сказали Федькові, що на хлібозаготівлю не поїдуть тому, що їх батьки й матері не пускають. Причина — великий мороз і відсутність теплого взуття та одягу.

— В мене нема ні чобіт, ні кожуха, — говорила Надя, — я не можу їхати возом 15 чи 20 кілометрів в такий мороз в оцих легеньких черевичках і в дрантивому плащичку.

Федько розлютився.

— Які з вас комсомолки! — кричав він. — Для дійсно ідейного комсомольця ніяких перешкод ніколи не існує! Старі революціонери боролися в такий мороз босі ще й голодні, а советську владу для нас таки вибороли! Що ви, старі баби, що вам кожухів треба? Зрештою, взуй батькові чи мамині чоботи, позич десь кожуха, а їхати мусиш!

Тут уже розлютилась Надя, а за нею й Ліда.

— То я маю взувати батькові чоботи? А він до роботи як, босий піде? А мама щодня стоїть в черзі за хлібом, то також має стояти боса, поки я назад приїду? — злісно кричала Надя, блискаючи на Федька своїми зеленими, як у кішки, очима.

— А хто ж нам тепер кожуха позичить, — напала на нього з другого боку Ліда, — хіба є такий дурень, щоб у такий мороз віддав комусь свого кожуха?

Решта студентів із затаєним віддыхом прислухалась до тієї баталії, що відбувалась кожного дня. Бо

подібні випадки майже не траплялися в обставинах со-
ветської дійсности. Комунисти й комсомольці, які, фак-
тично, тримали владу по школах, без церемонії вики-
дали кожного, хто їм не подобався, всеодно, чи був то
студент, чи професор. І в цій школі був такий випа-
док два роки тому. Комсомольці нізащо викинули од-
ного студента за тиждень перед закінченням школи.
Три роки тяжкої праці по колгоспах і диплом пропа-
ли, ніби впали в болото. Бідолашний хлопець, з жалю
на таку несправедливість, покинув рідне місто й пі-
шов десь у світ за очі.

Правду кажучи, Оксана була дуже задоволена, що
ті комсомолки вскочили в таку халепу.

«Ото було не подавати заяви до комсомолу, — ду-
мала вона, — ви могли так як і я, дурити Федька й
стогнати перед ним, що ще не проробили матеріялу й
не маєте часу підготуватися. Але ви не хотіли, то ж
тепер їдьте на села копати в хатах долівки й видира-
ти в дітей останню крихту хліба з рота! Їдьте, бо на
те ж ви пішли до комсомолу, аякже! Ви мусите їхати
на хлібозаготівлю, бо ви комсомолки, а я таки ні!»

І під час таких думок, ціла істота Оксани напов-
нювалась безмежною вдячністю до тієї Вищої Сили,
яка охоронила її й не дала власти в пащу того страш-
ного комсомолу. А вдома, знову йшла Оксана до полиц-
ки в спальні, дивилась на пакунок з іконами, уявляю-
чи собі обличчя Спасителя і Божої Матері й дякувала
— цілим своїм змученим серцем дякувала за те вели-
ке милосердя й опіку над нею. Бо їй страшно було по-
думати що би то було, якби так вона мусіла їхати на
хлібозаготівлю. Найперше тато наробив би страшного
крику й нізащо в світі не пустив би її їхати на село й
помагати комуністам обдирати вмираючих з голоду
людей. І тоді хто знає, чи не спіткала б її така сама
доля, як того нещасливого студента. Тому Оксана без-
межно щаслива, що стоїть осторонь від тієї події, з ці-
кавістю спостерігала, як боронилися Надя й Ліда пе-
ред Федьком.

А вони боронились завзято. Федько затявся, що

поставить на своєму, але й вони зтялися також. І цікава річ — дівчата боронилися не пасивно, не жалуючи, що через невідповідні обставини не можуть виконати наказу комсомолу, але обидві люті, як роздрочені оси, злісно гризлися з Федьком, доводячи йому, що їхати на село не можуть і не поїдуть. І Оксані чомусь підшпитував інстинкт, що відсутність теплого одягу не була єдиною причиною такої впертої постави дівчат, що там було ще щось, про що не можна було говорити, але можна було догадатися — величезна нехіть, може, навіть і ненависть до того большевицького комсомолу.

Баталія між Федьком і дівчатами тривала чотири дні. Нарешті, лютий як дракон Федько, загрозив непокірним комсомолкам найвищою карою — викиненням з комсомолу.

— Або ви їдете завтра на село, або віддасте ваші комсомольські квитки, — гримів Федько, червоний від злості, — отже вибирайте: або-або!..

Дівчата мовчали. Похиливши голови щось думали. Не обзивались того дня до Федька ані словом й мовчки пішли додому. З того Федько зробив собі висновок, що вони прийдуть завтра до школи, одна в батькових чоботях, друга в позиченому кожусі й покірно зголосять свою згоду їхати на хлібозаготівлю.

«Де ж таки, вони ж доньки робітників, — думав собі Федько, наперед смакуючи свою перемогу, — вони ніколи не погодяться, щоб їх було викинуто з комсомолу. Вони розуміють, що таке комсомол, який він для нашої молоді дорогий і потрібний».

Та на другий день доньки робітників прийшли до школи не одягнені ні в кожухи, ні в чоботи, й на доказ того, що комсомол їм дійсно дорогий і потрібний, поклали перед остовпілим Федьком свої, ще зовсім новенькі, комсомольські квитки.

На тому їх комсомольська кар'єра й скінчилася.

Федько негайно вислав на хлібозаготівлю інших комсомольців, а від обох екс-комсомолок відвертався з погордою. Щоб бути справедливим, треба зазначити,

що обидві студентки виявили в тому випадку велику відвагу, а відважні все мають щастя — їх не викинули зі школи, а справа з комсомолом пішла в забуття.

—**—

Страшна, несподівана звістка впала Чернишам на голови й прибила їх, ніби громом.

То було вчора вранці. Десь так по п'ятій годині, коли надворі починало вже розвиднятися, хтось гримнув хврткою й несамовито застукав до Чернишів у двері на ганку.

Черниш зірвався з ліжка. «НКВД, — була перша думка, — приїхали по мене! Але ні, — подумав потім, — надворі розвидняється й вони в цій порі вже не їздять».

Нашвидку одягнувшись, він вибіг до передпокою, відчинив двері на ганок і захолов — перед ним стояла Демидюкова! Важко дихала й була бліда, аж зелена, очі перелякані, з-під хустки повилазило розтріпане волосся. На руці тримала якийсь плащ.

— Пусти́ть до хати, — прошепотіла хрипким голосом. Вскочила до передпокою й швидко причинила за собою двері.

— Що сталося? — спитав з острахом Черниш,

— Мого чоловіка арештували цієї ночі! — скрикнула Демидюкова, дивлячись на нього повними жаху й розпуки очима, — приїхали з НКВД й забрали...

Чернишові аж потемніло в очах.

— Арештували? — прошепотів він, не вірячи своїм вухам. — А... а де ж амністія?

— Ой, Боже мій, — заломила руки Демидюкова, — обдурили людей тією амністією, а тепер пропав мій чоловік, що ж я сама з дітьми буду робити? Я вас прошу, візьміть оцей плащ мого чоловіка, заховайте в себе, нехай лишиться моїм синам, бо як може ще прийдуть робити обшук, то заберуть...

— Добре, лишіть, я заховаю, — сказав Черниш, — але ж ви знаєте, яке мое становище — сьогодні забрали вашого чоловіка, а завтра можуть забрати мене. І вашого плаща заберуть.

— Ой, ні, вони до вас не придуть, ви ж не ходили реєструватися! Боже мій, який ви розумний чоловік, що заховали всі кінці у воду й сиділи тихо. Вони про вас і досі нічого не знають.

— Бачите, — докірливо похитав головою Черниш, — а скільки разів казав я вашому чоловікові: не вір їм, не признавайся хто ти! А він все казав, що я дурний що ховаюся, тому й бідую; а міг би жити добре, так як він жив.

— Тепер він напевно зрозумів свою помилку та пізно, — заплакала Демидюкова. — Ну, я вже піду, поки зовсім не розвиднилось. Не хочу, щоб хто бачив, що я у вас була.

Демидюкова побігла. Її кроки вже давно затихли на порожній вулиці, а Черниш все ще стояв на тому самому місці в передпокою коло дверей, тримаючи в руках плащ — все, що залишилось від його колишнього товариша Тодося Демидюка. Шкода було Чернишеві його жінки, шкода й самого дурня Демидюка, а найбільше було шкода дітей — Демидюки мали двох гарних хлопців.

— Тепер її виженуть з роботи, дітей повикидають зі школи й бідуватиме вона, ой, як бідуватиме, — сказав Черниш, повернувшись до кімнати.

Чернишова й Оксана були так приголомшені тією подією, що мовчали, не знаючи що на те все й казати. Та найбільше був прибитий Черниш. Він сів коло столу і, сперши голову на руки, довго щось думав.

— Ну, тепер ми мусимо бути приготовані на саме найгірше, — нарешті обіззався він. — Дуже можливо, що Демидюк може мене зрадити. Але ще не так він, як його жінка. Вона може зрадити не навмисне, щоб нам зробити зло, а просто може заломитися з жалю й розпуки, може сказати перед енкаведистами — он там є ще один такий самий, як мій чоловік, чому він на волі? Бо в такому розпачливому стані, як вона зараз є, людина може все сказати.

Оксана з матір'ю слухали з жахом те, що говорив батько. То було цілком можливе. Демидюкова, не воло-

діючи собою з розпуки, нехотячи могла вимовити перед еквадедистами їх прізвище...

Того дня в школі Оксана слухала лекції ніби так, як завжди, навіть записувала щось там в зошит, але робила це цілком автоматично. Її думки весь час крутились навколо події з Демидюком — що буде, як Демидюкова й справді, нехотячи, зрадить її тата?

І в тому моменті думки Оксани впиралися в якусь невидиму перепону й переставали працювати. Страх, ніби величезний хижак, стискав серце дівчини цупкими, холодними кігтями.

Треба сказати, що діти Черниша безмежно любили свого доброго батька й Оксані здавалося, що навіть її власна смерть не була б для неї такою страшною, як те, що НКВД могло б арештувати її тата.

Увечері, як Черниш повернувся з роботи, в хаті знову почалася розмова про Демидюків та їхню нещастя.

— І нащо вона ходила та забирала в людей хліб, — сумно говорила Чернишова, — тепер людська кривда вилазить боком. Це напевно покарав її Господь за гіркі сльози тієї дитини, в якій вона забрала останню сорочечку. І нащо було йти вчителювати? Хіба вони обоє не могли знайти собі якоїсь іншої праці й не кривдити людей?

Черниш сидів на маленькому стільчику й замислено дивився, як догоряли в печі дрова.

— А, може, доля покарала його за ту велику провину, яку він має перед батьківщиною, — сказав він, ніби прокинувшись із задуми.

І Черниш розказав жінці й дітям те, чого вони досі не знали.

— То було восени 1919 року. Відділи українського війська боролися з ордами червоних і білих москалів. Тяжко нам було. Вороги натискали з усіх боків, а ми, не маючи нізвідки помочі, шарпалися на всі боки, кричалися у тяжких боях за кожне село, кожне місто. Большевики розкладали своєю пропагандою наше військо, агітували проти нас населення й нераз я бачив, як наші українці, замість помагати нам виганяти во-

рога зі своєї землі, ховалися, виглядали з-поза плотів і вичікували чия візьме верх.

В голосі Черниша забренів глибокий жаль. Він замовк і почав ворушити в печі рештки догоряючих дров. Діти слухали пильно, не зводячи з батька очей, переживаючи разом з ним події тих часів.

— Одного разу, — почав знову Черниш, — ми вдерли в большевиків село Паланку (це 7 км від нашого міста). Я дві доби не злазив з коня, був дуже змучений і, їдучи селом, думав про те, що мушу зайти до якоїсь хати й переспати хоч кілька годин. І нараз я пригадав собі, що в цьому селі живе Тодось Демидюк, мій товариш, в якого я, колись, нераз бував у хаті. «Але його тепер, напевно немає вдома, — думав я, — десь так, як і я, гасає на коні, ганяючись за большевиками. Та нічого, його батько й мати мене добре знають,» — і я повернув коня до двору Демидюків.

Зайшов до хати. В хаті була сама мати. В печі тріщали дрова, щось варилося, було тепло, й після осінньої сльоти, що стояла надворі, здалося мені так затишно, як ніколи.

Демидюкова мати впізнала мене відразу й, привітно посміхаючись, просила роздягатись і сідати.

— Як же ви живете? — спитав я, вже збираючись зняти пояса й пістолю, — де ж Тодось тепер воює, чи давно був дома?

— О, та він все вдома, — відповіла мати. — Он лежить, подивіться! — й вона показала рукою на піч.

Я ступив крок вперед, глянув на піч і побачив — скраю на печі стояла макітра, коло неї, спершись на лікоть, лежав Демидюк. Другою рукою витягав з макітри вареники й помалу клав собі в рот.

Я з дива остовпів, аж забув язик в роті.

— То ти... ти тепер вдома? Ти не у війську?.. — нарешті спитав я.

— О, а хіба мені тут, на печі коло вареників, зле? — зареготав Демидюк.

— Але ж зараз такий гарячий час, потрібний кожний вояк, а ти ж старшина, як ти можеш сидіти тепер вдома? — намагаючись говорити спокійно, сказав я.

— Га, а хіба я дурний підставляти голову під большевицькі кулі? Нехай інші підставляють, а я тут почекаю, поки все скінчиться, — хитро примруживши очі, відповів Демидюк і простягнув руку до макітри за черговим вареником.

«То виходить, що це я дурний, — подумав я, — ось стою в чужій хаті, змучений, голодний, задріпаний, днями й ночами на коні, вічно в небезпеці... А розумні в цей час їдять на печі вареники»...

Я все ще стояв серед хати й дивився, як білі, масні вареники щезали один за одним в широкому роті Демидюка. Його кругле, товсте лице аж світилося із задоволення й також було подібне до великого вареника.

Я стояв і не знав, що мені робити — чи лишитися в хаті, наїстися й виспатись, чи йти звідси геть. Нараз я відчув у душі почуття огиди, яке відчувають люди, коли дивляться на щось мерзенне, щось дуже паскудне, щось гидке. Сказавши матері Демидюка — бувайте здорові, я швидко пішов з хати.

З того часу минули роки. Незалежності України ми не вибороли, бо ворог був дужчий від нас. Ми були здані самі на себе, бо ніхто з інших держав не хотів допомогти нам боротися з большевиками. В нас не було амуніції, не було медикаментів, наше військо нищила страшна епідемія тифу, а крім того всього, треба сказати правду, багато знайшлося в нас таких українців, що воліли їсти на печах вареники, аніж підставляти свої голови від большевицькі кулі. Наша батьківщина горіла в огні й стікала кров'ю, сподіваючись, що її сини, всі як один, стануть муром і скинуть з неї кайдани. Але не дочекалась. Одні, правда, клали за неї свої голови, але другі свідомо копали могилу її незалежності, дезорганізуючи власне військо, як то робив Винниченко, треті, переважно голота, жадібно кинулись на большевицькі гасла — грабуй, все твоє, — пішли за большевиками й створили в Харкові комуністичний уряд, а такі як Демидюк, лежали на печах і їли вареники. І ворог переміг. Тепер, хто знає, може доля карає їх за той тяжкий, непростимий гріх? За те, що не хотіли виконати свого святого обов'язку — боро-

нити батьківщину перед ворогом, — замислено дивлячись перед собою, закінчив Черниш свою розповідь.

Якусь хвилю в хаті було тихо. Всі сиділи задумані над тим, що розказав батько. А буйна уява Оксани враз намалювала перед нею яскравий образ — селянська хата, велика піч, на ній макітра, коло неї блаженно посміхається Демидюк, а серед хати стоїть її бідний тато, голодний, змучений, в захляпаній болотом шинелі... Оксані від жалю стиснулося серце й на очах показалися сльози.

— Так Демидюк уже два рази назвав мене дурним, — знову обізвався Черниш. — Один раз за те, що я воював за Україну, а другий — за те, що не хочу виступувати перед ворогами своєї батьківщини. Але я дуже й дуже щасливий, що не маю тих двох тяжких гріхів на своєму сумлінні.

— Отож, йому ті гріхи вже вилізли боком, — сказала Чернишова, — мало того, що тоді не хотів воювати, то тепер пішов ще й помагати ворогам здирати шкіру з рідного народу. А нам з того тільки біда — тепер сиди і тремти день і ніч зі страху, що Демидюкова в розпачі забудеться та й ляпне язиком те, що не треба.

То була правда. З хвилиною арешту Демидюка над Чернишами нависла ще більша небезпека, ніж була досі.

Але не даремно народня мудрість-приказна каже, що біда сама не ходить, а все другу за собою водить.

Тиждень пізніше знову вдарив грім, за цим разом ще не в хату Чернишів, а в хату їхнього сусіда Крамаренка, — його теж забрало вночі НКВД.

Хата Крамаренка була третя від хати Чернишів і, власне, то він спускав з ланцюга на ніч тих двох злих псів, що заганяли Оксану і Ольгу на високий паркан. Крамаренко під час визвольних змагань був вояком в армії Петлюри. Коли петлюрівські військові частини стояли в Умані, то Черниш і Крамаренко мешкали не в касарнях, а вдома й обидва ходили щоранку до касарень на службу. Чи реструвався Крамаренко в советському військовому комісаріаті, чи на нього просто

хтось зробив донос до НКВД, Черниші того не знали. Досить того, що його арештували. Черниш, як те почув, був ще більше приголомшений, ніж арештом Демидюка.

— Тепер вже я на черзі, — сказав він, — на нашому передмісті петлюрівців більше нема, я один. А Крамаренка боюся більше, ніж Демидюка. Той все ж таки колись був моїм товаришем, а Крамаренко не більше як сусід та й годі. Його як припечуть, напевно розкаже все, що знає.

Але ще більше ніж самого Крамаренка, боялися Черниші його жінки. Була то проста міщанка, дуже поганої вдачі, яка нікому нічого не попускала. Щодня ходила на базар чи до міста попри хату Чернишів, дуже добре їх знала, але ніколи не сказала їм навіть добридень.

— Цієї жінки я боюся багато гірше ніж Демидюкової, — сказала одного разу Чернишова, дивлячись через вікно, як Крамаренкова, пару днів пізніше по арешті її чоловіка, кудись ішла вулицею, бліда й насплена, — шкода мені її, бо така сама біда в мене за плечима, але занадто вже зла вона жінка, нічого доброго від неї сподіватись не можна.

З того всього можна собі уявити, яка тяжка, напружена атмосфера створилась в хаті Чернишів. Крім вічної нужди, крім голоду, що тиснув їх своєю кістлявою рукою, тепер ще більше, ніж завжди, запанував у хаті страх і тривога. Оксані здавалося, що над ними завис величезний камінь, який хитається, грозить щохвилі обірватися й впасти їм на голову. Життя родини Чернишів перетворилося в одне безконечне, тривожне очікування — ось-ось прийдуть, арештують, заберуть... Чи почулися якісь голоси на вулиці коло хати — о, вже йдуть!.. Чи застукала увечері сусідка в двері — ой, вони вже прийшли! Чи зупинилося на вулиці якесь авто — ой, Боже, це ж Крамаренкова вже виказала, вже приїхали, що ж робити, куди втікати? Черниш, а за ним бліда, перелякана жінка кидалися до вікна — о, слава Тобі Господи, то не вони! І так що години, що дня, що ночі, так без кінця, без краю.

— Це не життя, а справжнє пекло, — сказала якось Чернишова, — ми від нього скоро подуріємо. Хіба ж може людина жити у вічному нервовому напруженні, не маючи ані хвилини спокою на душі? Зрештою, наші душі вже давно зітліли на попіл, — додала вона і в її голосі було чути втому і байдужість.

— А найгірше, що те пекло тягнеться в безконечність і кінця йому не видно, — озвався Черниш. — Як би знав, що так потерпиш півроку чи рік і скінчилося, то й терпіти було б легше. А так — печешся щодня, як на гарячому вугіллі, без всякої надії на краще завтра. Не знаю, чи вистачить у мене сил це перетривати, чи довго я зможу жити таким життям, як тепер.

І дійсно — на Черниша жаль було дивитися — висох до решти, зігнувся, посивів, лице якось запалося й пожовкло. Тільки великі очі горіли нервовим, неспокойним вогнем під густими бровами. Якби хто вмів читати в тих очах, то зрозумів би які душевні муки, які моральні тортури, терпів той чоловік.

— ** —

День закінчення школи швидко наближався.

Кінчався місяць лютий, а випуск мав бути в половині березня. Настрій у студентів-випускників був уже цілком розсіяний. Кожен вже задумувався над тим, куди поїде працювати, як йому там буде. Тому коріння ленінізму, яким вперто напихав студентів рябий партієць, ніяк не знаходило для себе ґрунту в їх головах. А лекції Гарасима про гатунки цибулі, моркви й капуста, пливли мимо вух десь у безвість, бо думками кожен був Бог зна де, тільки не в школі. Гарасим же кожного дня давав випускникам ще — «напутствие» на дальшу життєву дорогу, яке було нічим іншим, як огидним плазуванням перед владою.

— Товариші, ви стоїте на порозі нового життя, — око Гарасима кололо кожного, ніби цвях, а тон голосу був, як у злого віщуна, що віщує комусь лиху годину, — ви радянські фахівці сільського господарства, пам'ятайте одне — щоб бути добрим фахівцем, щоб ви

не робили, ви мусите поєднувати свої фахові знання з марксо-ленінським вченням. Бо одне без другого неможливе. Теорія марксизму-ленінізму мусить бути для вас дороговказом, якого ви маєте триматися на вашому життєвому шляху.

Якось після такої лекції, Лариса Дідуря сказала тихенько до Ольги:

— Щось я не розумію, як можна застосувати в городництві марксо-ленінську теорію?

— Цілком просто, — відповіла Ольга, — як будеш працювати на полі з колгоспниками, маєш їм кожного разу розказувати, що вони мусять їсти горох і пильно працювати, бо інакше їх з'їдять капіталістичні акули.

— Це один спосіб, — встряв у розмову Данцьо Федорович, — а є ще й другий — як будеш іти на поле садити, наприклад, капусту, мусиш взяти в кишеню книжку «коріння ленінізму», будеш відривати з неї по листочку й класти в кожну ямку. Побачиш, що та капуста виросте краща, ніж яка інша, бо вона буде мати подвійне коріння.

Лариса розсміялась на повний голос.

— Ти не смійся, — зробила грізну міну Ольга, — сказав тобі Гарасим триматися дороговказу, чи не сказав?

— То вже нехай Гарасим сам тримається дороговказу, бо він має тільки одне око, — відповіла Лариса.

— Не бійся, такий як він, з одним оком швидше влізе там, де йому треба, ніж хто інший з двома.

— Подивіться, — сказала Ольга, — он Мусатів знову агітує Лїду, щоб ішла за нього заміж.

Справді, в другому кінці кляси коло вікна стояв Юрко Мусатів і щось запально доводив Лїді Боровик, тій самій, що недавно вилетіла з комсомолу.

Мусатів — здоровенний, кирпатий, вісімнадцятирічний хлопчисько, син лісничого, мав специфічний спосіб говорення — говорив жажливо скоро, при чому кожне друге чи третє слово повторював по кілька разів. Траплялося нераз, що ніхто не міг зрозуміти що він говорить, і тоді кликали «перекладача» — його кузина, що вчився в цій самій школі й розумів його мову.

Всі знали в школі, що від якогось часу Мусатів почав «підскакувати» до Ліди, намовляючи її, щоб вона копнула свого давнього приятеля Євгена, сина одного з професорів школи, та й ішла за нього, за Юрка, заміж. Ліда, гарна синьоока блондинка, але досить проста, а до того ще й трохи розпущена дівчина, закінчуючи школу, дійсно мала намір іти заміж, але, очевидно, Євген їй надокучив, бо в останній час вона почала прислухатися до аргументів Юрка, які, за його твердженням, давали йому перевагу над Євгеном.

В тій справі не було нічого цікавого, як би не те, що головним аргументом, яким Юрко намагався привабити до себе Ліду, був аргумент... харчовий!

Отже, «освідчини» Юрка Ліді виглядали так:

На перерві між лекціями, вони обое ставали осторонь від усіх, коло вікна. Ліда стояла з виразом нерішучості на обличчі й мовчала, а Юрко «освідчувався»:

— Ти, ти, ти дурна, дурна, дурна, — сипав він мов з кулемета, — ти подумай, подумай, як ти за мене підеш, підеш, будеш їсти щодня кільо хліба, кільо хліба, кільо хліба! Мій батько має в лісі корову, корову, будеш пити молоко, будеш їсти масло, їсти сир, їсти сир! А підеш за Євгена, будеш їсти 150 грамів хліба, 150 грамів хліба, будеш здихати з голоду, здихати з голоду, розумієш, розумієш?

Дівчата душилися зі сміху, прислухаючись до таких «харчових» освідчин і з цікавістю чекали, чим те «женихання» скінчиться.

Аж тут одного дня, наче сніг на голову, звістка — кінчаємо школу не в половині березня, а скорше. Гарасим зробив заклопотану міну, бігав по школі з паперами в руках, нарешті скликав збори студентів-випускників.

— Товариші! — почав він урочисто-грізним тоном, — тому, що наше сільське господарство є найпередовіше в світі, воно негайно потребує велику кількість фахівців. Тому партія й уряд вирішили прискорити випуск фахівців зі шкіл. Отже, офіційне закінчення школи відбудеться в нас восьмого березня. По закінченню ви всі негайно мусите виїхати на працю до колгоспів

та радгоспів. Завтра я повідомлю вас, хто куди має їхати.

Студенти були збентежені. Правду кажучи, нікому не хотілося їхати з рідного міста десь у безвість, мучитись і голодувати по колгоспах. Але на те не було ніякої ради.

— І нащо нас треба в тих колгоспах, — роздратовано говорила Оксана, як вони йшли з Ольгою додому. — Люди споконвіку провадять сільське господарство, а я тепер поїду вчити їх як треба садити картоплю чи капусту. Чи то не сміх?

— То вони садили все капіталістичним способом, а ти навчиш їх садити соціалістичним, — з їдкою іронією в голосі сказала Ольга, — в колгоспах погано родить картопля, бо колгоспники садять її без марксо-ленінської теорії. А ми всю городину садитимемо тільки на засадах марксизму, тому нас так дуже треба в колгоспах. Побачиш, як будуть тішитися нами колгоспники.

— Колгоспам треба хліба, а не таких дармоїдів, як ми, — сердито відповіла Оксана, якій зовсім не хотілося жартувати, — таких дурних фахівців, що вміють посадити тільки цибулю, а яблуно вже ні, нікому не треба.

На другий день Юрко Мусатів, з огляду на прискішене закінчення школи, почав тиснути на Ліду щосили. Щоб швидше досягнути успіху, додав їй до кіля хліба на день ще й інших харчів, і тому, що вже не було часу на роздумування, Ліда згодилась іти з Юрком до ЗАГС-у, де советські громадяни, звичайно, брали шлюб.

Того ж самого дня Гарасим урочисто доручив кожному випускникові його призначення до праці. Оксані припало їхати з групою студентів, яку було призначено до колгоспів аж у Молдавській «автономній» республіці. Група складалася з восьми осіб і на чолі тієї групи стояв (ой, сили небесні, рятуйте!) Федько Бас!!

Діставши таке призначення Оксана зараз же пригадала собі, як їй ще в дитинстві сказала циганка, що вона народилася в дуже нещасливу годину. Бо, на-

приклад, Ольга та й інші, дістали призначення до радгоспів (державних господарств), де було все ж таки трошечки ліпше, як у колгоспах.

«А мені, — думала з гіркотою Оксана, — мало того, що дістала колгосп та ще й молдаванський, то ще й Федька на додачу. Ніби мені було його недосить в школі, що мушу з ним ще й до праці їхати! Отам то вже напевно впхає мене до комсомолу...»

З того всього настроїв в Оксани зовсім розклеївся — вона була така пригнічена й разом з тим зла й така зденерована, що їй раптом схотілося голосно заплакати, кинути тим призначенням Гарасимові в лице й крикнути — не хочу їхати до колгоспу! Не хочу й не поїду!

Тим часом Гарасим, роздавши призначення до праці, на останку зачитав постанову партії й уряду про те, що кожен з них зобов'язаний працювати на місці призначення три роки, бо інакше не дістане свідоцтва про закінчення школи.

Та постанова вдарила студентів, ніби обухом по головах.

Того дня йшла Оксана зі школи додому така зажурена, що не помічала нічого навколо себе. Їй здавалося, що навіть сонце погасло, що вона йде вулицею в цілковитій темряві й несе в своєму серці пекло, а на плечах величезний, жажливий тягар, який ось-ось її роздушить.

«Що я буду робити в тому якомусь молдаванському колгоспі, — думала в розпучі Оксана, — мови тієї не знаю, тепер голод, колгоспники гинуть без хліба, що ж я там буду їсти? І нащо я їм потрібна? Та ж то чисте безглуздя — я виросла в місті й тепер поїду на село вчити колгоспників як працювати коло землі, як вирощувати городину! Вони мене зовсім не потребують і будуть дивитись на мене як на дармоїда й на ворога. І я маю бути в тому колгоспі аж три роки! Замість йти вчитись до вищої школи, я маю змарнувати даремно стільки дорогого часу? А чому мені не можна відразу йти вчитися далі, чому я маю поневірятися десь по колгоспах! Чому я не можу робити так, як я

хочу, чому мене примушують виконувати чиїсь безглузді накази?»

Оксані тріщало в голові, думки плутались, переганяли одна другу й обривались, не даючи на ті питання ніякої відповіді.

Як і завжди в наглих випадках, вдома в Чернишів відбулась родинна нарада, на якій цей раз стояло тільки одно питання — їхати Оксані до того колгоспу, чи не їхати?

По короткій надумі батько Оксани вирішив:

— Ти їдь. Побачиш як там буде. Не витримаєш, то приїдеш додому. Скажеш — мене в тому колгоспі не схотіли прийняти, сказали — нема для мене роботи.

— А посвідчення про закінчення школи? Треба ж відробити три роки...

— Який дурень буде сидіти в колгоспі три роки? — засміявся Черниш. — Крім того, у них сьогодні одна постанова, а завтра друга. Сьогодні треба бути три роки, а за місяць можуть сказати, що вистачить півроку. Їдь, не бійся, буде зле, то повернешся додому та й вже, а там якось буде.

І Оксана почала збиратися в дорогу.

Два дні пізніше, восьмого березня 1932 року відбувся випуск студентів садівничо-городньої школи. У великій залі шкільного будинку в Софіївському парку врочисто грала духова оркестра. Заля була заповнена студентами. Гарасим вийшов на сцену з довгим списком і спочатку виголосив патетичну промову, в якій не забув лизнути патинки партії й урядові, а потім прочитав прізвища всіх випускників. Вкінці оркестра заграла ще якогось марша й випускна урочистість закінчилась.

Новоспечені «фахівці соціалістичного господарства» йшли додому через парк. Небо було вкрите чорними хмарами. Ставок, пригорнувшись до берегів, тихо спав, а верхи старих дерев шуміли над ним весняним шумом.

В парку стояла чорна ніч.

Чорна, як майбутнє української молоді, закутої в московські кайдани.

« А М У Н І Ц І Я »

Над лісом вогнистою кулею вставало сонце.

Ліс прокидався. Колихав верхами дерев і вітав новий день дзвінким співом свого різноманітного пташиного царства.

Старий лісник Дорош сидів у своїй лісничівці й читав Святе Письмо. Церковні дзвони в сусідньому селі вигравали врочисту великодню мелодію й вона пливла над лісом могутньою хвилею, вливаючись крізь відчинене вікно лісничівки разом з п'янким запахом молодого листя й лісових весняних квітів.

Дорош саме збирався перегорнути сторінку книжки, як за вікном промайнула якась тінь, двері раптово відчинились і на порозі став молодий хлопець. Був блідий, задиханий, правою рукою притискав ліве рамя в закривавленому рукаві.

— Поможіть, — прошепотів ледве чутно, — мене поранено... за мною женуться... тільки б перев'язати рану, хоч як небудь... я ходив до села й...

Лісник схопився з місця. Догадався, що перед ним зв'язковий одного з відділів УПА, який саме тепер знаходився в цьому лісі. Кинувся до сховку, дістав чисту шматку та йодину (що мав заховану на всякий випадок), і з поспіхом почав перев'язувати поранену руку повстанця.

«Швидше, швидше, — стукала в мозку думка, — коли б встигнути поки вони будуть тут, інакше все пропало...»

За кілька хвилин рана була перев'язана. Дорош вхопив з полиці хлібину, подав хлопцеві й показав на відчинене вікно: — Втікай вікном... скорше, скорше, бо буде пізно...

Повстанець спритно перескочив через вікно просто в густі кущі, що росли зараз за лісничівкою.

— Дякую, тату, — кинув на прощання і зник в чагарнику.

Лісник зачинив вікно й знову сів біля столу дивлячись на сторінки Святого Письма, але думки його були деінде — чи встигне втекти, чи не потрапить їм в руки? Вони зараз будуть тут... Мати Божа, візьми нас під свою опіку.

За вікном почувся тупіт багатьох ніг.

Дорош глянув у вікно — лісничівку оточували большевики з машиновими пістолями в руках. Нараз двері рвучко відчинились і до хати вскочив високий, рудий аж червоний, енкаведист. За ним став на порозі другий, вже не молодий, чорнявий, з якимсь сумовитим виразом очей.

— Руці вверх! Где бандеровець? — вигукнув рудий, наставляючи на лісника пістолу.

Дорош спокійно глянув на нього й запитав:

— Який бандеровець?

— Ми віделі — сюда в хату побіг бандеровець, а назад не виходив, він повинен бути тут. Де він?

«Ага, значить не бачили, як він вискочив через вікно, — промайнуло в Дорошевій голові, — добре, треба ж їх тут затримати... але як? Треба щось говорити...»

— Бандеровець, кажете? А... як він виглядав? Бо я бачив сьогодні тут одного з села, біг лісом...

— Да, да, з села, біг лісом і побіг сюда в хату, — нетерпляче перебив москаль, — де він, кажи скоріш, нам некогда!..

— Та він не біг до хати, він біг за теличкою. Йому, бачите, втекла з обори теличка та й побігла до лісу, а він біг за нею, щоб її зловити. Отут бігла біля самих дверей. То ви, мабуть, бачили, як теличка бігла... а за нею господар...

Якусь хвилю москаль стояв і дурнувато кліпав очима.

— Какая телічка? — гукнув нарешті. — Ти мені не заговорюй зуби, старий чорт! Не теличка бігла, а бандеровець, военний, помімаеш?

— Еге ж, тепер вже знаю, він був у білих штанях,

довгій сорочці, а на голові мав солом'яний капелюх, так? Його в мене в хаті, бігме, нема, він побіг за теличкою...

— Ти сволочь бандеровская, знаю я вас! — заревів москаль. — Не прикидайся дураком, признавайся, де ти заховав того бандита? Обискать хату! — наказав чорнявому.

Той помалу, не поспішаючи, заглянув під ліжку, на піч, потім в запічок. Рухи його були повільні, ніби втомлені.

Старий лісник водив за ним очима і чомусь відчув якусь підсвідому прихильність до того сумного чоловіка. «Добре, сину, добре, — думав собі лісник, — шукай помалу, не поспішай, дай час тому хлопцеві втекти від вас...»

Чорнявий большевик ще пішов до комірки, де Дорош тримав бараболю, капусту і всяку іншу городину, подивився там, вийшов, заглянув ще під лавку, тоді під стіл і нарешті, ставши перед москалем, зголосив:

— Нема нікого...

Москаль позеленів від люті.

— Так значит ти, старая сволочь, поміг йому удрасть! Тепер я замість нього тебе застрелю, як собаку!

Дорош помалу підвівся з місця й став перед москалем. Високий, сивий, як голуб, нагадував старозавітного пророка. Одну руку затримав на Євангелії, другою став повільно розгортати на грудях сорочку. З-під навислих сивих брів дивився на ворога твердим, рішучим поглядом.

— Того за ким шукаєш, тут нема, — промовив, дивлячись пильно москалеві у вічі, — а що потребуєш конче сьогодні когось вбити, то можеш вбити мене. Моє серце ось тут.

В голосі й поставі старого лісника відчувалась така рішучість, така незламна сила духа й готовість до всього, що москаль, з піднятою в руці пістолем, на мить занімів. Якусь мить смертельні вороги мовчки дивились собі у вічі. Їхні погляди схрестились, мов леза двох гострих шабель у завзятому герці, в якому один з противників мусів перемогти.

І Дорош переміг. Москаль не витримав його погляду й відвернув голову в другий бік. Може зрозумів, що нема сенсу вбивати цього старого лісника, бо то нічого не дасть, бо його постава, то постава всього українського народу, а цілого народу розстріляти не можна. І може зрозумів ще й те, що тяжко боротися з таким народом, який силу свого духа черпає з одвічних істин Святого Письма й тієї сили не можна знищити кулями.

Москаль повільно спустив донизу руку з пістолею. В тій хвилині чорнявий торкнув його за рукав:

— Ходімо вже, товариш командир...

— Стой, стой! — почувлися голоси енкаведистів знадвору, — стой, що несеш, давай сюда!..

— Пустіть, я несу дідуньові свячене... пустіть, нахаби... — залунав жіночий голос, — не дам кошика, пустіть мене до лісничівки... діду, дідуню!..

— Ганна, — зі страхом прошепотів Дорош, пізнавши голос своєї внучки.

В сінях затупотіло й один енкаведист, міцно тримаючи Ганну за рамя, втягнув її до хати. Ганна, молода дівчина, у вишиваній сорочці й запасці, пручалась з усієї сили, притискаючи до себе кошик зав'язаний зверху білою хустиною. Один рукав сорочки був розірваний і Ганна не могла стерпіти москалям тієї кривди. Люто блиснула на них очима, вирвала руку й поставила кошик на стіл.

— Товаріц командір, — сказав енкаведист до рудого москаля, — вот поймали бабу, бандеровку... що то вона несе в кошику й не хоче показати що... наверное амуніція!

Очі в рудого зробилися великі й прилипли до кошика.

— Відкривай сейчас, показуй, що там! — гукнув він до Ганни.

Ганна була люта, мов роздрочена оса. Роздертий рукав безпомічно теліпався на руці й пік її вогнем.

— Амуніція... — зі злістю протягла їдким голосом, повертаючись до москаля, — так, тут в кошику повно амуніції, втікай, бо зараз вибухне й рознесе тебе на шматки!

Енкаведисти відрухово зробили крок назад та в тій хвилі Ганна зірвала з кошика хустку й перед очима присутніх з'явилася велика рум'яна паска, кільце ковбаси, крашанки, масло, хрін, тощо.

Всі три большевики стояли соляними стовпами, дивились на кошик і нараз, всі три разом... проковтнули слину.

Першим опам'ятався чорнявий. Глянув своїми сумовитими очима на Ганну, потім ще раз на кошик і звернувся до свого начальника:

— Пішли, товариш командир, нам уже час іти...

Москаль знехотя відірвав голодні очі від кошика.

— Да, пошлі, непотрібно тратимо час з тими сволочами, — процідив крізь зуби й швидко пішов з хати. За ним пішов другий, а чорнявий вийшов останнім і тихо причинив за собою дбері.

— Слава, Тобі, Господи, — сказала Ганна, — на силу позбулися!

В тій хвилині двері відчинилися знову й чорнявий большевик поквалпно просунув голову в хату.

— Христос Воскрес! — прошепотів, — я — українець, з Полтави...

Миттю вхопила Ганна з кошика крашанку й подала воякові.

— Спасибі вам! — радісно посміхнувся і зник за дверима.

ПЛАЧ БАНДУРИ

**Пам'яті безталанних земляків моїх
розстріляних, засланих і замучених
Москвою страшним голодом —**

присвячую.

Чужина. За вікном сумний листопадовий вечір.

В кімнаті ясно горить лампа, я сиджу за столом і читаю книжку, а мій радіо-приймач дзвенить українськими піснями — Київ передає «концерт для українців, що живуть закордоном». Прислухаюсь. За хвилю відчуваю в душі прикре вражіння — московський акцент «українців»-співаків київської радіо-висильні ріже мені вухо.

Та по короткій павзі чую — якось дуже тужно задзвеніла бандура. Пригадую в якій страшній неволі є тепер мій край і мені здається, що то дзвенить не бандура, а кайдани на руках бандуриста.

А бандура грає далі. Я прислухаюсь і починає здаватися мені, що та бандура звуками хоче розповісти світові про те, що там заборонено говорити словами. В тих звуках і скарга на тяжку долю, і розпука поневоленого люду і туга за волею. Я пильно прислухаюсь до тих звуків і в моїй уяві, мов на фільмовій стрічці, виникають що раз то нові образи.

Якийсь час звуки линуть тихі, журливі, огортаючи душу сумом і безнадією.

І нараз бандура вибухає голосним, розпачливим риданням. В ньому відчувається та страшна розпука, від якої крається серце. І я розумію — то заридала жінка, востаннє простягаючи руки до чоловіка, якого енкаведисти вночі забирають з хати.

Довго чути тяжкі ридання, нарешті вони затиха-

ють. Звуки бандури стають глухі й протяжні, мов далекий стогін.

Так, я знаю цей стогін. То стогнуть катовані в мурах в'язниць. Я бачу темні, вогкі підземелля, стіни залиті кров'ю мучеників, чую стогін і глухі постріли, що розбиваються об грубі мури льохів.

Бандура грає все тихше, все сумніше... Звуки, мов останні подихи закатованого, все рідші, все тихіші... і затихають зовсім... Якусь хвилину триває тиша.

І знову сумно бренть-скаржитья бандура.

Я бачу перед собою українське село. Чую плач і голосіння. То викидають з хат «розкуркулених» селян. В одній хаті чути грубий, наказуючий тон «уповноваженого» та розпачливий, благаючий голос жінки. Раптом відчиняються двері й з хати вилітає, виштовхнутий стусаном комсомольця, роздягнений, без шапки хлопчик, а вслід за ним, просто в сніг, летить колиска з немовлям. Нещасна мати кидається за нею й витягає з кучугури дитину, в якої ціле личко заліплене снігом. Гірко плаче безталанна мати, пригортаючи до грудей перелякане, змерзле дитя...

— Боже, за що терпимо такі знущання?.. — стогне, рве мені душу, запитує бандура.

І грає далі. І знову бренть сповнені болем і розпукою звуки. Бренть журно, мов похоронна пісня, мов «вічна пам'ять». Що це, похорон?

Так, це те саме, що й похорон. Це вивозять тих розкуркулених з села на Сибір.

Нещасні люди зі слізми на очах цілують рідні пороги, прощаючись з ними навіки.

Ось з одного двору озброєний сільський активіст виводить господиню — стару, сиву жінку. Спотикаючись, підштовхувана в плечі, йде вона з подвір'я, але у воротах раптом падає на землю. Вхопившись руками за обмерзлий стовп від воріт, з тяжким риданням припадає до нього головою. Хустка зсунулась їй з голови, сиве волосся впало на сніг... «Хатонько ж моя, подвір'ячко моє, — голосить, — я ж тут цілий вік прожила, ой, куди ж я йду від вас, чому мене від вас забирають, чому не можна мені тут і вмерти?..»

Бандура ридає так розпачливо, що, здається мені, — з її струн капають криваві сльози.

Нарешті комсомолец штовханом підводить жінку на ноги й жене її на майдан, де під вартою стоїть уже цілий гурт селян, призначених на заслання. Колись найкращі господарі в селі, тепер знищені, прибиті тяжкою долею, стоять вони тримаючи в руках малі клучочки — все, що залишилося в кожного від його подарства, запрацьованого тяжкою, мозолистою працею. Жінки тихо плачуть, пригортаючи до себе дітей.

Згодом валка рушає й виходить з села, прямуючи до залізничної станції. Грузнучи в глибокому снігу, спотикаючись, оточені озброєною вартою, мов злочинці, йдуть вони геть з рідного краю, щоб зложити свої кості в мерзлій землі далекого Сибіру. Старі, молоді, жінки з немовлятами на руках, йдуть всі...

Глибоким, невимовним сумом бренть їм вслід бандура.

Валка відходить від села все далі, звуки бандури, немов віддаляються разом з нею, стають все тихіші, нарешті затихають зовсім. Довгу хвилину триває глибока тиша. Я знаю — це хвилина мовчанки, якою живі вшановують пам'ять поляглих.

І знову тихо-тихесенько грає бандура.

І вчувається мені, що десь далеко щось дзвенить. До мене долітає далекий, далекий, ледве чутний, дрібний передзвін. Хвилинами голосніший, хвилинами затихає зовсім. Здається, ніби надлітає вітер і приносить той передзвін зі собою.

І я розумію — це чути дзвін з концентраційних таборів далекої півночі. Дзвенять кайдани, в які заковано мільйони синів і дочок мого народу й вільний вітер доносить той дзвін на їх рідну Україну.

І ще довго, довго чути той далекий, журливий передзвін.

Бандура замовкає.

Я думаю — добре, що вона замовкла. Хочу відпочити від тяжких вражінь навіяних її грою. Починаю знову читати книжку.

Та за якусь хвилину чую, що бандура знову брентить, знову розповідає. Мимоволі прислухаюся до тих звуків і знову в моїй уяві повстають картини, що змінюються, як у калейдоскопі. Ось чую легкі, приємні звуки. В них вчувається шелест листя, спів пташок і переді мною встає ясний, літній ранок, саме в тій хвилині коли сходить сонце, прокидається земля і, вмившись росою, починає новий день.

Звуки бандури стають сумні і я бачу — похмурі, змучені колгоспники йдуть у поле. Я йду за ними, бачу їх тяжку працю, чую, як шелестить полите їх кривавим потом не їх не жито. Тепер звуки бандури нагадують далекий стогін — це лине стогін колгоспних рабів з усіх колгоспних ланів України. Він рветься з десятків мільйонів грудей і заповняє поля, ліси й долини моєї батьківщини.

Хвилинна павза. І, ніби пригадавши собі щось, нараз бандура озвалася похоронним маршем. Урочисто пливуть журливі звуки, огортають душу чорним сумом, осідають важким каменем на серці. І перед моїми очима з'являється величезне чорне число — 1933! Я бачу себе в українському селі. Йду по вулиці. Погода чудова — ясно світить зимове сонце, сніг іскриться й рипить під ногами. Але вулиці безлюдні. Не чути людського гомону, не риплять журавлі біля обмерзлих криниць, не йде з коминів теплий дим. Від села віє пустою й холодною кладовища. Я йду і відчуваю, що ця неприродна тиша й безлюддя викликають страх у моїй душі. Де ж люди? Підходжу до одної хати, заглядаю у вікно, бачу — на полу лежить синій, набряклий труп жінки, з печі, мов дві колоди, звисають пухлі ноги другого трупа — чоловіка. Йду до другої хати, бачу — на ліжку лежить жінка — скорчений труп пригортає до себе висохлими руками двоє мертвих дітей. Я здригаюся від жаху — невже я не побачу тут ані одної живої душі? Я біжу від хати до хати, заглядаю у вікна, всюди трупи й трупи, одні опухлі, інші висохлі, зі скорченими руками й ногами, з застиглим поглядом розплющених очей, трупи чоловіків, жінок, немовлят. Я безпорадно озираюся навкруги — дарем-

но, ніде ні одної живої істоти, я один на цьому цвинтарі непохованих покійників!

З пекельним болем в серці повертаю назад і йду геть зі села.

Біля останньої хати зупиняюсь, скидаю шапку й стою хвилину, віддаючи останній поклін моїм братам і сестрам, замученим такою страшною, нелюдською смертю.

З важким серцем, мов прибитий, я йду до другого села. Похоронний плач бандури лине вслід за мною.

В цьому селі не всі ще вимерли. Зустрічаю на вулиці людей — набряклі обличчя, застиглий погляд очей, опухлі ноги важко ступають по землі. Дивлюсь на них і серце мені обкипає кров'ю. А бандура квилить, мов поранена чайка.

Йду далі й по дорозі зустрічаю сани, запряжені сухореброю шкапою. Біля саней, з мотузаним батіжком в руках, іде чоловік — збрякле землисте лице, очі понуро дивляться в землю. Сани вкриті рядном, а з під рядна... з під рядна звисають руки й ноги... ось ззаду за саньми волочаться чийсь довгі коси, онде збоку виглядає малесенька дитяча ніжка... Кров застигла мені в жилах.

А бандура заридала, заголосила, мов жива людина — страшно, розпачливо, роздираючи мені душу: О, Боже Великий, за що на нас така кара? За що гинеш так, народе мій, чому вмираєш з голоду в такому багатому краю своєму? Чому віками кривавишся і дзвониш кайданами?

О, як тужить, як риде бандура... Тужить довго, невтішно... Плаче кривавими сльозами.

І я тужу разом з нею, разом з моїм безталанним народом.

І нарешті затихає, знеможена розпукою і болем, бандура. Тиша.

А я, змучений переживаннями, заплющую очі й знову бачу перед собою все те, про що розповідала тепер бандура. Тиша.

І нараз, в тій тиші знову лунають звуки бандури. Але в них відчувається щось зовсім нове. Звуки на-

бирають бадьорого тону, в них відчувається міць і впевненість.

— Та нехай же знає весь світ ще й про те, що народ мій може не тільки плакати й страждати, але він вміє й боротися, — голосно, бадьоро дзвенить бандура, — що в народі моему завжди горить вогонь зненависти до своїх гнобителів і не можуть його загасити ні голод, ні в'язниці, ні люті морози й сніги далекого Сибіру... Бо в жилах мого народу пливе кров його предків — козачих лицарів і того духу козацького не зломити нікому. То ж нехай знає весь світ, що наше горде українське козаچه плем'я ніколи не схилить голову перед ворогом, що воно буде змагатися за свою волю так довго, поки її таки не здобуде! — впевнено, переможно закінчує бандура.

Я слухаю і серце моє сповнюється гордістю за мій, хоч зараз і поневолений, але гордий народ, що навіть в такій тяжкій неволі знає хто він і чого йому треба й вміє високо тримати свою гідність. І я вірю, що він таки здобуде ту омріяну, политу власною кров'ю волю. А ставши вільною, наша батьківщина Україна знову прийме до себе всіх розкиданих по світі, знедолених дітей своїх.

Так говорила бандура з Києва одного сумного, листопадового вечора.

СВЯТОЧНИЙ ОБІД

Сьогодні Зелені Свята і саме з тієї нагоди, ми, со-
ветські студенти, мусимо працювати. Сидимо на купах
цегли одної з розвалених церков нашого міста й чисти-
мо ту цеглу від вапна та цементу. Це називається «вос-
креснік». Маємо наказ: чистити обережно й не псува-
ти цегли, бо вона призначена на дуже важливу ціль —
затикати щілини, які безперервно виникають в підва-
линах советської соціалістичної держави.

Десь там далеко, по чужих державах, сьогодні
дзвонять дзвони й люди ситі та гарно одягнені йдуть
до церкви. Але ми зовсім що інше. У нас соціалістич-
ний рай і того всього в нас немає. Наймудріша в світі
большевицька влада звільнила нас від усього — від
свят, від церков, від дзвонів, від гарної одяжі (зали-
шилось саме дрантя) і від хліба. Бо й справді — нащо
в раю одяжа? А хліба, як відомо, в раю теж не було,
там були яблука, але тому, що наші українські яблу-
ка вивозяться до Москви, ми радо їмо горох, а особли-
во сою, бо московські вчені винайшли, що соя дуже
поживна для українців, а яблука для москалів. Той
факт, що ми сьогодні чистимо цеглу є яскравим до-
казом того, що наша держава господарює краще ніж
капіталістичні й залишила їх далеко позаду себе — у
них всі церкви стоять ще зовсім цілі, а ми зі своїми
вже впорались, вже давно порозвалювали й нам зоста-
лось тільки почистити цеглу.

І тому ми, студенти сільсько-господарської школи,
обдерті й голодні (згідно зі звичаями советського раю),
сидимо під пекучим сонцем і колупаємо соціалістичну
цеглу, прислухаючись до жалібної музики в наших по-
рожніх кишках. Навколо нас походжає в ролі Цербе-
ра, секретар комсомольського осередку, Федько Бас.
Його очі пильнують чи кожний з нас шкрябає дер-

жавну власність, тобто цеглу, з належним у такому випадку, ентузіазмом. Нараз Федькові очі затримуються на одному об'єкті — студент Данило Федорович, якого всі звать Данцюм, працює без найменших ознак захоплення. Сидить на цеглі й ледве ворушить руками.

— Гей, Данцю, — зупиняється над ним Федько, — чи ти сьогодні хліба не їв, що так працюєш?

— Бо таки не їв, — глянувши на Федька своїми малими, зеленавими очима, відтинає Данцю, — моя мати пішла в чергу по хліб ще вночі та й стоїть там і досі...

Від такої несподіваної відповіді «щасливого» советського студента, Федько спочатку ніяково кліпає очима, але за хвилю його комсомольський мозок знаходить вихід з прикрого становища.

— Та що там хліб, Данцю, — кидає зневажливим тоном, — не вмреш за пару годин без хліба. Але зате який обід чекає нас сьогодні! Ми ж відкриваємо нашу студентську їдальню, то вже буде обід, будьте певні! — Федько голосно цмокає язиком і відходить геть. Данцю сумно дивиться йому вслід і ковтає слину.

Вже доходить друга година пополудні, а ми все ще сидимо й б'ємо молотками, відбиваючи від цегли скам'янілий цемент. Сидимо на купах цегли, під палочим сонцем, вкриті порохом, голодні, навіть без води. Зовсім, як невільники зі старовинних часів, які будували в пустелях єгипетські піраміди, з тією ріжницею, що ті невільники будували, а ми руйнували. Руйнували свої власні святині невідомо для чого.

— Ой, Данцю, а то що ти робиш? — раптом скрикує Ольга, моя товаришка, що сидить коло мене, — ти глянь, що він робить...

Озираюся й бачу — Данцю вибирає найкращу цеглу й завзято гатить по ній молотком, розбиваючи кожну цеглину на порох. Підозріло оглядається навколо, в очах блискають лукаві вогники.

— Це, — каже, — називається, виробництво кирпича (цегли) за способом Ілліча (Леніна)... — й Данцю вибухає голосним реготом.

За хвилину над цеглою розлягається гучний голос Федька, який оголошує, що «воскреснік» вже скінчився й ми всі йдемо зараз на святковий обід, приготований з нагоди відкриття студентської їдальні при нашій школі.

Півгодини пізніше ми вже сидимо в їдальні, яка приміщена в будинку нашої школи, в пивниці. Відкриття їдальні це велике свято й на нього прийшов наш директор Гарасим Куценко, якого ми, поміж себе звали просто Гарасимом.

Між іншим, Гарасим мав одне скляне око й одну смішну звичку — коли промовляв до студентів, він цілий час то підсував догори, то зсував донизу рукави своєї сорочки.

З нагоди такої важливої події, як відкриття їдальні, Гарасим виголосив урочисту, відповідну до моменту, промову.

— Товариші студенти, — почав він, підсуваючи догори правий рукав сорочки, — вітаю вас з великим досягненням, з відкриттям такої важливої економічної інституції при нашій школі, як їдальня. Партія й уряд, — при цих словах голос Гарасима і лівий рукав пішли вгору, — дбаючи про добробут населення, а особливо про молодь, дбаючи про те, щоб вона була якнайкраще відживлена, постановили створити при школі їдальні. Тепер ви, просидівши до другої години на лекціях, не будете йти додому голодними, ні, товариші, тепер будете мати щодня о 12-ій годині смачний і поживний обід! Ось як дбає про вас партія й уряд, товариші!

Гарасимове єдине око швидко бігало по наших обличчях, сподіваючись побачити на них вираз щастя з приводу такого великого піклування нами партією й урядом, але воно не побачило нічого. Ми сиділи мовчки на лавках навколо великого дерев'яного столу й нетерпляче поглядали на віконечко, за яким куховарка щось наливала в миски.

Зрозумівши, куди звернена наша увага, Гарасим скоротив свою промову й побажав нам доброго апетиту. Куховарка почала подавати нам через віконечко

миски з зупою. Правду кажучи, та зупа, яку партія й уряд приписали нам для відживлення, виглядала досить дивно — в мисці, крім темно-бронзової з якимсь неозначеним запахом, води, не було нічого.

Ольга глянула на «зупу» підозрілим поглядом, взяла ложку, й почала її досліджувати. Перегнавши ту, майже чорну воду кілька разів ложкою, вона здобула з дна миски кілька дрібних, плескуватих зерняток, невідомих нам ні назвою, ні походженням.

— Чи ти знаєш що це? — спитала в мене.

Я не знала.

Та в цю мить у нас за плечима з'явився Гарасим, що саме зсував донизу свої руки.

— Це соя, товаришко, — з гордістю пояснив він, — ви що, ніколи не їли сої?

— Ні, не їла, навіть не чула про неї, — відповіла Ольга.

— Дуже мені прикро, товаришко, що ви, майбутній фахівець соціалістичного сільського господарства, не маєте поняття про сою, — око Гарасима з докором вставилось на Ольгу. — Отже, товариші, — почав він, — ви всі мусите знати, що соя це одна з найбільш цінних бобових рослин. Вона має в собі всі вітаміни потрібні людині. З неї можна приготувати все що хочете — можна варити зупу, кашу, робити шницлі, пекти печиво, навіть робити морозиво. При тому їжа з сої має в собі таку кількість кальорій, що може заступити абсолютно кожному іншу їжу — хліб, м'ясо, молоко, масло та інше. Ось що таке соя, товариші! — в голосі Гарасима з'явилась тріумфальна нота й один з рукавів пішов догори. — І тому, — провадив він далі, — партія й уряд і навіть особисто сам товариш Сталін, звернули на сою особливу увагу і вже є розпорядження про масове вирощування сої в колгоспах. Отже, соя має перед собою величезне майбутнє, товариші! — патетично закінчив Гарасим.

В ідальні стало тихо. Ми, ошчасливлені тим, що можемо їсти сою, на яку звернув увагу сам товариш

Сталін, мовчки сьорбали чорну юшку. Я думала, що Гарасим теж буде з нами обідати, щоб додати до свого організму хоч трохи вітамінів та кальорій з такої цінної бобової рослини, але він чомусь пішов обідати додому. Напевно вирішив пожертвувати ті кальорії й вітаміни студентам для відживлення, а самому задовольнитись обідом з м'ясом, який приготувала його жінка.

Я помалу ковтала ложку за ложкою чорну рідину, а в моїй голові тим часом снувались думки, які аж ніяк не пасували підсоветській громадянці. Мені пригадалась політгодина, яку ми мали вчора, де говорилося про хлібозаготівлю.

— Хлібозаготівля має величезне політичне значіння, — сказав керівник політгодини, — і тому Ленін в перші ж дні революції висунув гасло: боротьба за хліб — боротьба за соціалізм!

«Як же так, — думала я собі, — коли соя є такою цінною рослиною, що може заступити всі інші й хліб також, то чому держава не хоче сої, а хоче хліба, чому не провадить соезаготівлю замість хлібозаготівлі? Чому Ленін не висунув гасла: боротьба за сою — боротьба за соціалізм? І нащо ж держава себе так кривдить — віддає нам сою, щоб ми могли собі робити з неї м'ясо, масло й морозиво, а сама їсть тільки сухий хліб?

Мої думки перервала Ольга. Вона, закінчивши досліді над зупою, посиділа якийсь час над мискою (але не їла), потім пішла до віконечка й взяла друге дання для себе й для мене.

— На, їж, — поставила переді мною полумисок, — сьогодні на друге маємо печену курку, смажену картоплю й сос.

Я подивилась — на полумиску лежала велика галушка зроблена з меленої сої, коло неї трохи сої в зернятках, все було залите чорною водою, мабуть, тією ж самою зупою.

— А де ж курка? — спитала я.

— Як то де! — зробила здивовані очі Ольга, — а ось — і вона колупнула ложкою галушку, — оце курка, а це — показала на чорні зернятка, — це бараболя, а...

— А оце морозиво, — почувся позад нас голос і Данцьо поставив перед нами повну миску сої (назгортав з мисок усіх студентів, що обідали), — це ванілеве, знаменитий десерт після печеної курки... спробуйте!

Але ми вже не схотіли «морозива», з нас було досить і «печеної курки» та «смаженої картоплі» з «сом».

Проковтнувши по півгалушки, ми з Ольгою, «щасливі» пішли додому.

ВАСИЛЬКО

До села непомітно зближався Свят-Вечір.

Василько лежав на печі підперши голову руками й водив по хаті очима.

В хаті вже було свято. На столі, застеленому білим обрусом, стояла кутя та й інші свят-вечірні страви, на покуті примостився дідух, а ікона Божої Матері була прибрана новим вишиваним рушником і перед нею горіла лямпадка. В хаті було тепло, затишно й... сумно. Василькова мати, пораючись коло печі, нишком втирала сльози. Василько теж був сумний. Здавалось — сум виповнив цілу хату, завис невидимим тягарем у повітрі налягаючи на серце.

Василько дивився на святочний стіл і думав про те, що коли вони сядуть вечеряти, одне місце за столом буде порожнє. Татове місце. І тому мама плаче й сумно поглядає у вікно, на заметений снігом ліс, який починається недалеко за селом. Бо там у лісі є тато. І не тільки він один — багато людей з їхнього села та й з сусідніх сіл є там, з татом, у лісі. Вони залишили свої хати й пішли в ліс тоді, як тут з'явилися чужі салдати. Вони мали на шапках червоні зірки й говорили якоюсь малозрозумілою мовою. Мама казала, що то москалі. Приходили кілька разів до них, перешукували хату й стодолу і кричали до мами, щоб сказала де тато. А мама плакала й казала, що тата забрали німці й що його, напевно, вже нема живого. Але тато був живий і знаходився разом з іншими повстанцями в лісі, зовсім недалеко від свого села й одного разу, вночі, навіть був заскочив додому. Але сьогодні тато не прийде. Москалі знають, що в сусідньому лісі є повстанці, знають, що сьогодні в людей Свят-Вечір і тому будуть дуже пильнувати, чи не прийде хто з повстанців до села. Тому тато буде сидіти там сумний

і думати про них, а він з мамою сидітимуть тут за-
журені, а думки їх будуть там, коло тата, у тісній, во-
логій землянці.

— Васильку, — озвалася від печі мама, — зби-
райся та понесеш до бабуні вечерю. Та поспішай, щоб
повернувся поки стемніє.

Василько насупився й не відповів нічого, а в його
малій голові почала снуватись своєрідна філософія —
і для чого це потрібне — нести бабуні вечерю? Хіба
в неї нема вечері? Вона живе в теплій хаті й має борщ,
кутю, вареники і узвар, і все, що треба, а... а тато си-
дить в холодній землянці й не має нічого, то чому
мама не каже занести йому вечерю? Вона, мабуть, ду-
має, що Василько ще малий і може в лісі заблудити
й замерзнути. Але він уже не малий, йому вже аж
вісім років, і він дуже добре знає ліс, бо кожного літа
пасе там худобу. Отже він і справді може занести та-
тові вечерю, але, як він скаже про те мамі, то вона
його, напевно, не пустить. Ті мами чомусь ніколи не
слухають своїх дітей і завжди роблять їм наперекір.
А тому... тому він мамі нічого не скаже, візьме вечерю
й понесе... ніби до бабуні...

— Васильку, — знову почувся голос матері, — чи
ти чуєш, що я кажу? Злазь з печі та збирайся, понесеш
вечерю до бабуні.

Василько мухою злетів з печі й почав одягатися,
а мама взяла білу хустину й почала лагодити вечерю
для бабуні. Вдягаючись, Василько посміхався — ото
буде для мами несподіванка, як він повернеться й ска-
же, що був у тата в гостях! Треба тільки швидше зби-
ратися, щоб своєчасно повернутись... ось ще тільки
вдягнути кожух, взяти шапку... тут погляд Василька
зупинився на вузликові з вечерєю — той вузлик ви-
дався йому нікчемно маленьким.

Василько з тривогою заглянув до середини. Там
була кутя, пиріжки, медяники і яблука.

— Мамо, а... чи то не буде мало?.. — спитав непе-
вним голосом Василько. — Може б туди ще щось по-
класти... щоб бабуня могла добре повечеряти...

— Мало? — здивувалась мама, — та ж вечерю но-

сять тому, що так велить звичай, а не для того, щоб нею наїстися! Бабуня має що їсти, не журись, бери оте, що там зав'язане та вже неси! Та не сиди в бабуні довго, поспішай додому, — додала мати, взяла відерце й пішла дойти корову.

Василько стояв серед хати, тримав у руках шапку й похмуро дивився на вузлик — так, для бабуні того цілком вистачить, але для тата?.. Ні, він мусить ще щось докласти. Його очі побігли по хаті — на припічку стояла велика ринка з якої щось смачно пахло. Василько кинувся до неї — смажені ковбаси! За мить найкраща ковбаска була вже у вузлику. За нею помандрували кілька пірижків з м'ясом, за ними з десяток вареників з капустою, потім добрий шматок шинки й нарешті, свіжий пшеничний калачик! Від того всього вузлик дуже роздувся і став непомірно великий, але тепер Василько був ним цілком задоволений. Насунув на вуха шапку, взяв у руки вузлик і непомітно, щоб не завважила мати, вибіг з хати.

Сонце вже сідало. Мороз був лютий і сніг дзвінко скрипів під чобітьми Василька.

Дорога до бабуні була не дуже далека — за кілометр від села знаходився на дорозі малий місток, коло якого дорога повертала ліворуч, просто до хутора, де жила бабуня. З правого ж боку містка, недалеко від дороги, починався ліс.

Плян Василька був зовсім простий — дійти до містка і замість піти ліворуч, повернути праворуч, до лісу.

Малюючи собі в уяві зустріч з татом, Василько вже був на половині дороги, як раптом побачив, що від містка йдуть йому назустріч два озброєних москалі. Зауваживши Василька, вони наблизились до нього швидкими кроками, підозріло поглядаючи на вузлик.

Василькові стало страшно — москалі були здоровенні, один рудий, а другий чорний з якимись вузькими, ніби косими очима. «А що, як вони його завернуть назад і він не зможе занести татові вечері?» — майнуло йому в думці.

— Ей, куда йдьош, малиш? — гукнув один з москалів і заступив Василькові дорогу.

Василько зупинився. Його сині оченята зі страхом дивилися на ворогів, а маленьке серце тріпотіло в грудях спійманою пташкою. І в тій хвилині пригадав він собі свого батька — треба бути таким, як тато, відважним, — подумав він, глянув з-під лоба на москалів і поволі сказав:

— Іду до бабуні...

— А где она, эта самая бабуня? — спитав косоокий.

— Он там, на хуторі, — показав рукою Василько, — за отим містком...

Москалі уважно подивились туди, де показував Василько.

— Ага. Харашо. А що несеш?

— Несу бабуні вечерю. Сьогодні Святий Вечір...

— Какую такую вечерю? Ану показуй! — гукнув рудий москаль.

Василько поставив вузлик на сніг і почав його розв'язувати. За хвилину перед очима москалів з'явилися рум'яні пиріжки, шинка, калач і запахла смажена ковбаса.

Якусь хвилю москалі мовчали, дивлячись на те все голодними очима.

— Да, — нарешті вимовив рудий, глянув на свого товариша й обидва разом проковтнули слину. — Гм, — сказав той і обидва подивились на Василька.

Василько захолов зі страху. А що буде, як ці голодні волоцюги заберуть в нього вечерю? І нараз прийшла йому до голови щаслива думка. Він взяв пиріжок і подав москалеві, кажучи: — Прошу їсти.

Москаль від несподіванки витріщив очі й ніби завагався, але пиріжок виглядав так апетитно, що він взяв і зараз почав їсти. Василько дав пиріжка й другому москалеві, і при тому, з жалем в серці подумав, що ці пиріжки дуже добре міг би був з'їсти його тато. Потім зав'язав вузлик і, навіть не глянувши на москалів, рушив своєю дорогою. А москалі не сказали нічого, лише подивились Василькові вслід і пішли до села.

А Василько, ідучи дорогою, весело підстрибував й уявляв собі, як він розповідатиме татові про свою пригоду. Незабаром дійшов до містка, став і оглянувся

назад. Москалі вже доходили до села й Василько виразно бачив на їх плечах цівки рушниць, що поблискували в останніх проміннях сонця. Озираючись ще раз навкруги, Василько кинувся бігти через поле, в напрямі лісу, але його малі ноги відразу ж почали грузнути в глибокому снігу й він міг тільки поволі посуватися вперед, притиснувши до себе обома руками вузлик з вечерею. На щастя, ліс починався недалеко від дороги й за короткий час Василько був уже за пару кроків від лісу.

А москалі тим часом, облизуючись після смачних пиріжків, помалу підходили до села, розмовляючи між собою.

— Вот, який тут тьомний народ, — сказав рудий, — ніяк не може жити без етих поповських забобонов... Видумалі який то Святий Вечір, носять якісь то вечери... просто сміх і тільки!

— Да-а, — замислено протягнув його товариш, — народ, дійствительно, очень тьомний, а от пиріжки у него всетаки, очень хороші...

— О, да, нащот пиріжків, оно конечно, пиріжки замечательні, это да, — з захопленням відповів рудий, і з тими словами оглянувся назад, повертаючись в думці до малого хлопчика з його смачними пиріжками.

— Сматрі! — раптом вигукнув він, показуючи в напрямі лісу. Другий москаль швидко обернувся й глянув: полем посувалася до лісу маленька постать, скидаючись здалека на чорну крапку на білому снігу.

— Ах, ти ж сволочь! — вибухнув лайкою рудий москаль, — такой малий, а вже такой подлий! А говорив же «іду до бабуні»... так вот іде у него сідіт бабуня!..

А чорна крапка була вже коло самого лісу. Ще хвилина і вона щезне між деревами.

В ту ж мить косоокий москаль приклав рушницю до плеча й дзвінкий постріл розірвав тишу морозного вечора. Чорна крапка припала до снігу й не рухалась. Москалі дали в тому напрямі ще пару пострілів і пішли в село, де їх мали змінити інші вартові. А Василько лежав втиснувшись у пухкий сніг і боявся ворух-

нутись. Перша куля свиснула зовсім близько над його головою й застрягла в найближчому дереві. Василько миттю впав, пам'ятаючи татову науку, що в таких випадках завжди треба падати й лежати нерухомо. Пролунало ще кілька пострілів, ще кілька куль застрягло в снігу, а він лежав з заплющеними очима й шепотів молитву. Нарешті все затихло й Василько обережно підвів голову і глянув навколо себе. На дворі вже западав присмерк, ліс стояв мовчазною чорною стіною й навкруги було тихо і безлюдно.

Василько підвівся, вскочив поміж дерева, обтрусився зі снігу й радісно зітхнув — тепер він уже не боявся москалів! Взяв у руки вузлик і бадьоро рушив лісом.

А тим часом повстанський загін, заалармований пострілами, зарядив бойове поготівля й вислав на узлісся свою розвідку. Нечутно пересувались між деревами одягнені в біле вояки, тримаючи на поготові автомати. А Василько йшов далі. Сніг позамітав усі стежки, в лісі було вже зовсім темно й Василькові враз стало страшно — а що буде, як він не знайде тата? Але ж він напевно є тут, в цьому лісі, може зараз стоїть на стійці, десь тут недалеко й не знає, що Василько його шукає. Може треба гукнути? Василько зупинився й прислухався — навкруги стояла мертва тиша.

— Тату! — гукнув нараз Василько, — тату, це я, Василько, несу тобі вечерю! Де ти, тату?

Відповіді не було. Василько хотів гукати знову та в тій хвилині з-за дерева висунулась біла постать зі зброєю в руках і стала перед Васильком.

— Стій! Хто ти? Що тут робиш? — обізвалась постать рідною мовою.

— Це я, — скрикнув Василько, — це я, Василько, а... ви хто?..

Постать мовчки нахилилась і заглянула Василькові в лице.

— Не впізнав мене, хлопче?

— Це ви, дядьку Остапе? — зрадів Василько, пізнавши свого сусіда, — а я... приніс татові вечерю... Де мій тато?

— Твій тато в землянці, ходім, я заведу тебе до нього, — відповів дядько Остап, — а чи тебе хто бачив, як ти йшов сюди? Що то була за стрілянина?

До них підійшли ще два вояки. Василько розповів про свою пригоду з москалями.

— Погані, з'їли мої пиріжки, а потім ще й стріляли на мене, — з обуренням закінчив Василько.

— Ходім, Васильку, до тата, — сказав дядько Остап. Він взяв Василька разом з вузликом на руки й поніс до землянки. Стійковий відчинив їм двері. Дядько Остап увійшов до середини й обережно поставив Василька на землю. Тоді Василько побачив кількох вояків, і між ними свого тата, що сиділи за столом.

— Христос рождається! — сказав Василько поважно, стягаючи з голови шапку.

У ВЕЛИКОДНУ НІЧ

Село лежало над Дністром.

Квітучі сади заглядали з крутого берега в темну, глибоку воду ріки.

Починали зеленіти луги. З блакитного неба сміялося сонце і веселі жайворонки розсипали срібло своїх пісень у весняному повітрі над селом.

А в селі було пекло. Саме того дня, у Великодну суботу, прийшов наказ із сільради — десять родин мають бути готові до виїзду тієї ж ночі.

Отже — десять родин найкращих господарів села мають бути вивезені на Сибір, на холод і голод, на певну смерть. І то має бути сьогодні, якраз у Великодну ніч.

І попливло над селом, у свіжому весняному повітрі розпачливе голосіння жінок, плач дітей, ревіння ненапоеної худоби. Призначені на вивіз чоловіки ходили мов отруєні. З почорнілими обличчями, з застиглим поглядом очей, йшли вони на поля й прощались зі своїми рідними нивами, де вони працювали від дитинства, з тими нивами, що були скроплені потом важкої праці ще їхніх батьків і дідів. І мимоволі очі тих нещасних людей звертались в бік Дністра, на його протилежний беріг. Там, за тією неширокою смугою води, була вже інша держава — Румунія. Така близька і така недосяжна. І там як і тут, на березі ріки лежало село і також квітучі сади зазирали у воду. Але там не було пекла. Там нікого не вивозили на Сибір. Там була церква, що стояла на великому майдані над Дністром, там люди йшли до Плащаниці, готуючись гідно зустріти цієї ночі величне свято Воскресіння.

Весняний день поволі погасав.

Родини, призначені на вивіз, дістали наказ зібратись з речами на сільському майдані десь коло дванадцятої години ночі. Тому, що Дністер коло села був досить вузький, з протилежного берега було зовсім добре видно все, що робилося на советському боці. І москоські посіпаки, щоб уникнути таких небажаних їм свідків з чужої держави, вирішили вивезти тих людей з села опівночі, зі спритністю фахових злочинців закриваючи свій злочин нічною темрявою від людських очей.

Десь біля півночі почали бігати по хатах комсомольці, виганяючи тих, що мусіли їхати. І стривожив тишу весняної ночі розпачливий плач і голосіння. Люди, ридаючи, прощалися з рідними хатами, з худобою, падали й востаннє цілували рідні пороги. Ніхто в селі не спав. Ті, що залишалися, стояли на майдані та з плачем прощалися з тими, що мали їхати. А комсомольці метушилися й підганяли людей, бо знали, що той крик і лемент добре чути на другий бік Дністра.

Нарешті приречені зібралися на майдані, недалеко річки. Вже посіпаки почали шикувати їх чвірками, як на другому боці Дністра задзвонили дзвони і з ясно освітленої церкви вийшла процесія. При світлі повного місяця було видно людей, хоругви, священика, що йшов попереду і було чути спів.

Нещасні на майдані зацімліли. Стояли звернені обличчям до річки, і їх очі й серця, переповнені болем і мукою, линули туди, на другий бік, де можна було вільно святкувати Великдень, де ніхто не знущався над людьми, не вивозив їх на Сибір та ще й у Великодну ніч.

І не витримало, заломилося людське серце. Пекучий жаль перелився через вінця і впали на коліна приречені на вигнання невільники й голосний плач — розпачливий зойк катованих людських душ сколихнув тишу весняної ночі, полинув через річку й досягнув людей, що йшли в процесії.

Спочатку процесія ніби здрігнулась, потім, зробивши ще кілька кроків, зупинилась. Люди пильно

вдивлялися на советський беріг і при світлі місяця також побачили на майдані незвичний серед ночі на- товп, з якого було чути плач і голосіння. Якусь хвилию процесія стояла нерухомо, очевидно, люди намагалися зрозуміти, що сталося.

І зрозуміли. Бо священник вийшов наперед і підійшов ближче до річки, а за ним підійшли й люди. А він поволи підніс вгору руку з хрестом і тричі поблагословив своїх в Христі братів і сестер — мучеників. А вслід за тим голосне «Христос Воскрес» вирвалося з грудей учасників процесії й долинуло до нещасних на майдані. Відповіддю був такий спонтанний вибух плачу зі словами «Воистину Воскрес», що від нього, здається, могло би здригнути пекло.

Та ціла подія відбулася швидко, на протязі кількох хвилин, при чому все сталося так несподівано, що комсомольці, заскочені, стояли пороззявлявши роти й дивилися на те, що перед ними відбувалося. Та нараз різкий голос москаля-партійця «уповноваженого по ліквідації куркуля, як кляси», повернув їх до дійсности. Хижими шуліками кинулись вони до людей, штовханами заставляли вставати з колін, повертали плечима до Дністра і ставили в чвірки. Люди з протилежного берега дивились на те, що робилось на советському боці. Найгірше лютував москаль-партієць — даючи наказ вивезти людей зі села опівночі, щоб ніхто не бачив того з протилежного боку Дністра. Не знав, чи забув і не врахував кацап-безвірник того, що саме в ніч під Великдень його злочин напевно зможуть побачити люди з християнського світу.

Нарешті, підштовхувані комсомольцями, пішли не- вільники-вигнанці з села.

Втираючи сльози, несучи на руках своїх дітей, покидали вони рідний край, щоб загинути й зложити свої кости в мерзлій землі далекого Сибіру. Йдучи, оглядались на рідне село, на освітлену церкву за річкою й несли у своїх серцях останнє благословення священика і християнський привіт своїх вільних братів: Христос Воскрес!

І тим великим християнським привітом, привітом любови й воскреслої надії, вітала безталанних вигнанців ціла природа:

— Христос Воскрес! Надійтеся! — шепотів їм молодий лісок, що ріс при дорозі.

— Христос Воскрес! Будьте мужні! — щебетала якась рання пташина, що саме прокинулась у своєму гніздечку на дереві.

— Христос Воскрес! Він вас не залишить! — лагідно шепотіли їм вслід хвилі рідного Дністра.

«ДИВЕРСАНТИ»

(Правдива подія)

Був початок вересня 1941 року.

Робітники хемічного заводу, відбувши один з чергових мітингів, що їх мало не щодня скликали розгублені партійці, поспішали додому.

Настрій був тривожний. Фронт від заводу був ще досить далеко, але все наближався й паніка серед партійних попихачів росла з кожним днем.

Було дано наказ розбирати на заводі машини, частини пакувати й везти до Азії. На майдані перед заводом, щодня збивав куряву «отряд ополченців» — збиранина старих, кривих і взагалі невійськових партійців, які на команду «кроком руш» починали кожен з іншої ноги, а при команді «обернись», повертались хто куди хотів. З центру один за одним приїздили «уповноважені», скликали мітинги й гарячково закликали робітників складати Сталінові присягу — захищати його й «родіну» до «последнього іздыханія».

Але найбільше клопоту було з тією «бдільністю» (чуйністю).

— Товарищі, будьте бдільні! Приглядайтесь і прислухайтесь один до одного, викривайте замаскованих врагов родіни! — наказував на мітингу секретар парткому заводу.

— Будьте бдільні! — розгублено репетувало советське радіо.

— Будьте бдільні! — кричали з усіх парканів величезними літерами плякати.

Перенявшись тією «бдільністю», дирекція заводу видала розпорядження: інженерно-технічний персонал, робітники заводу та їх родини мають стеретги

ночами завод та мешканеві будинки від диверсантів. Слово «диверсант» в той тривожний час, для посіпака советської влади було найстрашнішим — диверсанти їм ввижались на кожному кроці і в кожній людині. Той переляк і тривога передавалися й населенню, воно теж намагалось бути «бдільним». Так одна жінка, йдучи пізно ввечері від куми додому, вчепилась в темряві до якогось чоловіка, що йшов тією ж дорогою, з криком, що вона зловила диверсанта. Так потягла вона його до пожежної станиці, де при світлі лампи побачила... свого власного чоловіка. На другий день їй було виголошено через радіо подяку за таку «високу бдільність».

Однієї вересневої ночі черга на варту припала на помешкання хеміків.

Хеміками працювали на заводі молоді дівчата, яких, по закінченні фахових шкіл, було призначено на працю до хемічної лябораторії. Мешкали в окремому помешканні, де кожна з них мала невеличку кімнату.

Отже, тієї ночі, від хеміків мали йти «ловити диверсантів» Галя, Маруся й Сара. Заступати на варту мали від 12-ої години вночі. Прокинувшись перед дванадцятою, Галя й Маруся почали швидко збиратись. Крізь відхилені двері сусідньої кімнати чувся стогін і нарікання Сари, якій не хотілося вставати з теплого ліжка. Сара була низького зросту дівчина, з великою головою, злими очима й колючим язиком; дуже любила робити дві речі — дбати про власні вигоди й спихати на інших неприємні обов'язки.

— То зле, що ми йдемо на варту з порожніми руками, — говорила Галя до Марусі, — ну, щоб ми отак робили з тим диверсантом, якби він тут навіть і з'явився?

— Гм, то справді зле, — відповіла Маруся й замислилась. — Почекай, я зараз — додала й пішла до пивниці. За хвилину повернулась, несучи в руках лежачарську палицю. Вона прив'язала до неї мотузочок у вигляді петлі й закинула на плече, як носять рушницю. — Ну, а тепер ідемо захищати родину зі зброею

в руках, — зробила патріотичну міну Маруся й обидві вийшли з кімнати.

В сінях горіла затемнена лямпочка й дівчата побачили, що Сара принесла зі собою стільця.

— Чи не краще було б взяти сюди ліжко? — спитала Галя, — може допомогти вам винести?

Сара вдала, ніби не чула. Сіла на стілець, підняла комір плаща, прихилилась до стіни й заплющила очі. Галя й Маруся вийшли надвір.

Ніч була темна. Небо було вкрите чорними хмарами, падав дрібний, холодний дощ. Дівчата перейшлися по подвір'ю. Було холодно, непривітно й до болю прикро — занадто ясно відчувалась безглуздість такого вартування — і що могли б зробити беззбройні боязкі жінки з диверсантами, які, звичайно, при нападах, бувають озброєні по зуби? І для чого, взагалі, були потрібні диверсантам завод і жебрацькі помешкання робітників, вночі, коли німці серед білого дня бомбардували що хотіли?

Але засліплені страхом тверді мізки партійних погоничів над тим не думали. Навпаки, ще ходили ногами й перевірjali варту, вимагаючи, щоб вартові ходили цілу ніч кругом заводу й будинків, закидаючи при тому, що хто того не виконує, той співпрацює з диверсантами. Таке обвинувачення могло коштувати голови й тому Галя і Маруся, не зважаючи на дощ, пішли «шукати диверсанта». Вони перейшли двір і наблизились до сусіднього будинку, в якому теж мешкали робітники. Проходячи коло дверей, дівчата раптом помітили на тлі білої стіни якусь чорну тінь і зупинились; Галя відразу задубіла від страху, а Маруся, дрижачими руками стягнула з плеча палицю й наставила її перед собою, як рушницю.

— Хто тут? — крикнула переляканим голосом.

— Це я, дітоньки, це я, Лемішчиха, — зашамотів у темряві старечий голос, — маю шьогодні варту, штережу того, як він... гивершанта...

Дівчата зацікавили, тепер вже не від страху, а з дива — перед ними була мати бухгалтера заводу Лемішки, якій було понад вісімдесят років. Отже і її пар-

тійні керівники заводу призначили охороняти «най-могутнішу в світі» державу від диверсантів...

Походивши ще трохи, дівчата повернули до хати.

— Не будемо ж киснути на дощі до ранку, — сказала Маруся, — пізніше вийдемо знову.

Вони увійшли в сіни. Сара спокійно сиділа собі в куточку й дримала.

— Чи ви думаєте отак цілу ніч ловити диверсанта? — не втерпіла Маруся.

— А што ви думалі, што я ради вашого диверсанта поїду там де темно і дощ ідьот? — гиркнула Сара.

Дівчата не відповіли на те нічого, бо Сара мала над ними дві переваги: перша — вона була комсомолка, друга — вона була Сара, а не Галя чи Маруся й тих переваг було цілком досить, щоб сидіти спокійно в затишних сінях і не ходити в темряві по дощі. Маруся тільки пригадала собі при тому вчорашній мітинг, на якому Сара найголосніше за всіх кричала:

— Клянемося великому Сталіну заціщатъ родіну до последнего іздиханія!

Тому, що могла надійти кожної хвилини контроля, довго залишатися в сінях було небезпечно і дівчата, за короткий час, зібралися виходити знову.

— Ну, Сара, ходімо трохи на повітря, — сказала Галя, — та пошукаємо втрьох того диверсанта, бо він сюди, до сіней, мабуть, не прийде.

— Как вам його нада, то йдіть та й шукайте, а я його й звідси побачу, — злісно кинула Сара, щільніше загорнулася в плащ і вместилася вигідніше на стільці.

Дівчата мовчки вийшли і зачинили за собою двері.

— Не займай, бо ще наживеш біду, — сказала Маруся, — нехай там сидить каменем.

Тим часом дощ уже перестав падати, але зірвався сильний вітер і гонив по небі великі темні хмари. Сподіваючись контролі Галя й Маруся пішли в напрямі заводу, який так як і робітничі оселі, стояв у степу.

По обидва боки дороги якою вони йшли, були гори робітників і на них стояло ще не зібране бадилля кукурудзи й соняшників. Було вже коло третьої години над раном, навкруги було темно й безлюдно, і дів-

чатам, самим у степу, стало моторошно. Вітер шелестів і хитав бадиллям, і здавалося, що за кожним соняшником ховається диверсант. Маруся несла в бойовому поготівлі свою «винтовку», Галя щільно притулилась до товаришки й оглядаючись зі страхом на всі боки, вони помалу посувалися шляхом.

— А що, як ми й справді зустрінемо тут диверсанта? — пошепки спитала Галя. — Що ми тоді зробимо?

— Втічемо до хати й замкнемося на ключ і на заціпку, — теж пошепки відповіла Маруся, — але я думаю, що ми його не побачимо, бо дуже темно.

Вони пройшли ще кілька метрів далі, а страх усе зростав, виглядав з сухого бадилля, хапав за плечі невидимими руками.

— Я думаю, — почала нерішуче Галя, — що цієї ночі диверсанти, напевно, мають роботу деінде й до нашого заводу не прийдуть...

— Я теж так думаю, — поспішно згодилась Маруся, — тому ми не маємо чого йти аж до заводу, краще подивимось, чи нема диверсанта коло нашої хати.

Вони швидко повернули назад і за кілька хвилин були вже коло свого мешкання. Саме, як вони збиралися заглянути до сіней, чи бува, часом, який диверсант не вкрав Сару, в темряві почулися голоси й надійшла контроля — секретар партійного комітету з двома іншими посіпаками.

Почувши знайомі голоси, Маруся підняла вгору палицю й грізно крикнула:

— Хто йде? Стій, бо стрілятиму!

— Свої, свої! — поспішив відповісти секретар і вгледів у темряві силуету палиці — а ето што у вас, винтовка? Наверное з ополченія? А де ви були зараз?

— Еге ж, винтовка з ополченія, — поважним тоном відповіла Маруся, — й тому, що ми озброєні, ми були оце зараз коло заводу, обійшли кругом три рази й скрізь заглянули, навіть перешукали оті соняшники й кукурудзу, що стоять отам коло дороги... Е, ми знаємо, що таке бдїтельность, — додала вона самовпевненим голосом, непомітно ховаючи «винтовку» поза плечі.

— Очєнь харашо зделалі, правільно девчата, — згодився секретар, — бдітьєльнєсть в настєящій мємент — єто всьо!

Тим часом почало розвиднятися. Секретар сказав, що вартєві вжє можуть іти до хати й пішов гєть. Галя й Маруся збудили в сінях Сару, яка з огляду на «бдітьєльнєсть» проспала цілу варту до «последного іздиханія», тобто, до часу, аж коли можна було йти до хати; вони прийшли до кімнати й швидко полягали спати.

О вєсьмій годині ранку вони всі три вжє почали свою щодєнну працю в лябораторії заводу. Кожна хємічка мала до помєчі дві дівчини-ляборантки, які працювали під її наглядом. Але сьєгодні Маруся почала робити аналізи сама, а своім дівчатам дала іншу роботу — розпакувати хємічний посуд, який самє прислали до лябораторії. Скриня з посудом стояла на бальконі, до якого з лябораторії були відчинєні дєрєві. Ляборантки — Ганя й Софійка побігли на балькон і швидєнько взялиєя до праці.

Після негоди вночі дєнь видався дужє гарний — соняшний і теплий. Осінь тільки що починалася й ліс, що тягнувся смугою на віддалі одного кілометра від заводу, був щє зовсім зелєний. За лісом розкидало по стєпу свої білі хатки великє село.

Дівчата на бальконі пильно працювали, коли нараз почувся гуркіт літака. Він лєтєв швидко, промайнув над лісом і сєлом і зник з очєй. Якує хвилину пізніше Ганя ненароком глянула на небо.

— Глянь, Софійко, глянь! — скрикнула.

Над лісом маячили в повітрі дві якіє дивні постаті — верхня частина була широка й біла, долішня — вужча й довша. Постаті, поблискуючи білим проти сонця, повєлі спуєтилиєя в ліс.

Дівчата позастигали з широко відкритими очима.

— Дивєрсанти... — прошепотіла, побілівши, Ганя.

— Дивєрсанти... — беззвучним голосом повторила Софійка, — впали з літака...

— Біжім! — шарпнулаєя Ганя й за мить обидві, як вітер, залопотіли спідницями через подвір'я заво-

ду до канцелярії директора й влетіли до неї бліді й задихані.

— Товаришу директор, там... — відсапуючи показала Софійка пальцем у вікно на ліс, — там...

— Що сталося? — стривожився директор. — Що таке там?

— Там таке... згори біле, донизу чорне... впало з літака й сіло в лісі...

— Двоє, — вставила Ганя.

— Двоє, двоє, — закивала головою Софійка.

Директор зблід. «Диверсанти — майнуло в голові, — ще й так близько від заводу...» — Чи ви їх добре бачили? — запитав.

— Бачили, їй-бо, бачили, — зацокотіли в один голос дівчата, — там таке — згори біле, а від нього щось таке, як ноги, й сіло просто в ліс... або поза ліс...

Почувши слово «ноги» директор нервовим рухом вхопив слухавку телефону:

— Дайте кабінет партійного комітету..., а ви — повернувся до дівчат, — можете йти! Та глядіть, не робіть паніки!

Дівчата пішли назад до роботи й зовсім не робили «паніки». Тільки поки дійшли до лабораторії, цілий завод вже знав від них про те, що «в ліс спустилися на парашутах диверсанти». Атмосфера вмить змінилася — над заводом зависла невидимим маревом тривога. Робітники, оглядаючись на всі боки, перешіптувались між собою, новина котилася з уст до уст, кількість диверсантів росла як снігова баба й за годину парашутистів у лісі став уже цілий загін, який ось-ось мав зробити на завод збройний напад.

Тим часом директор заводу тремтячим голосом повідомив про подію секретаря партійного комітету, той скликав зараз же «екстренное засідання» партійного осередку, на якому з гарячковим поспіхом було вирішено, що «отряд ополченців» зі зброєю має негайно йти до лісу й знайти там тих диверсантів.

«Ополченці» почувши, що вони мають йти на диверсантів, твердо заявили, що нікуди не підуть, поки кожний не повідомить своєї жінки. Не було ради, прий-

шлося дати півгодини часу на те, щоб кожен «вояк» повідомив свою родину, що має йти в облогу на диверсантів.

За півгодини «ополченці» почали сходитися на майдан. За кожним, голосячи, бігла позаду жінка, за жінкою з криком діти. «Вояки» поставали в ряди, а жінки, втираючи сльози, обступили їх кругом, малі діти чіплялися батькам до ніг. Команди «струнко» майже ніхто з тих «вояків» не чув, бо кожен був зайнятий своїм ділом — один казав дитині йти до мами, другий давав жінці розпорядження на випадок як він поляже в бою з диверсантами, а третій просто гукав до жінки: «та цить, чого ревеш...»

Побачивши таку «боеву» готовність ополченців», з якою від диверсантів можна було б тільки втікати, а не їх ловити, секретар викликав з районного відділу НКВД з Лохвиці загін озброєних енкаведистів. «Ополченці» приєдналися до них йдесь біля першої години дня, те ціле «військо» нарешті вирушило до лісу.

Минуло кілька годин, минула четверта, а за нею й п'ята пополудні, а з лісу ніхто не вертався. Тривога на заводі виросла до нечуваних розмірів. Робітники були певні, що всі ті, що поїхали, вже лягли в лісі трупом і що тепер прийде черга на них. Родини тих, що поїхали, стояли натовпом коло заводу.

Тим часом скінчився робочий день, всі робітники повиходили з заводу, але додому ніхто не йшов, всі стояли й чекали в тривозі кінця тієї події, а Ганя та Софійка, які стали героїнями дня, були зацікавлені в тому найбільше.

Нарешті,десь коло шостої вечора, все «військо» — ополченці й енкаведисти, стомлені й вкриті пилюкою, повернулися назад і розповіли, що, не дивлячись на детальний обшук лісу, диверсантів не знайшли.

Командир загону енкаведистів підійшов до секретаря партійного комітету й почав допитувати — хто саме бачив тих диверсантів.

Секретар показав на Ганю й Софійку.

— Що це ви, дівчата, нарobili такої паніки? —

сердито запитав енкаведист. — Где ж оні, ті диверсанти?

— Ми не робили паніки, — заперечили в один голос дівчата. — Ми тільки побачили, як щось спускалося над лісом, таке — згори біле, а коло нього щось як ноги... й ми сказали директорові... бо всі кажуть, що треба мати оту... як вона... бдительність...

— То добре, добре, але де ж воно оте з ногами, — гримнув енкаведист. — Ми перешукали в лісі кожний куш, затратили пів дня, ми відорвали людей від роботи, розумієте, ілі нет?

В тій хвилині, з-за плечей енкаведиста, висунувся колгоспний пастух із сусіднього села, дід Омелько, який саме прийшов на завод до свого сина.

— Звиняйте, товариш начальник, — почав дід, — я хочу сказати, що я теж, значиться, бачив те, що летіло сьогодні в полудне над лісом...

Очі енкаведиста, як і всіх присутніх, з німим запитанням, спинилися на Омелькові.

— Ну, й що ж то воно було?

— Та то були, звиняйте, два чорногузи, вони значиться, мають гніздо на тій хаті, що стоїть під лісом. Я якраз пас там колгоспну череду, як ото в полудне пролетів іроплян та й сполохав їх з гнізда, вони піднялися над лісом, а потому, значиться, спустилися та й знову сіли в гніздо... Я добре бачив, бо я там пас череду...

ОРДЕНОНОСКА МАРИНА

В Київському Хеміко-технологічному Інституті новина — має приїхати вчитися орденоноско-п'ятисотниця Марина Гнатенко, яка зібрала з гектара п'ятсот центнерів цукрових буряків (тому й назва «п'ятисотниця») й за те дістала від самого Сталіна найвищу нагороду — орден Леніна. Отож ця сама Марина мала стати студенткою нашого інституту й мешкати разом з нами в гуртожитку.

— Ось яка нам припала велика честь, — з гордістю сказала одна студентка-комсомолка, — не кожен інститут має в себе орденоноску!

— А вже ж, що так, — голосно погодився з комсомолкою мій язик, в той час, як моє серце чомусь ніяк не хотіло відчувати почуття гордості з приводу такої «великої честі», яка припала нашому інституту.

Зате мене відразу зацікавила інша сторона тієї справи. Марина, ясна річ, мала починати від першого курсу. Кожний, хто хотів вступити до інституту, мусів мати закінчену середню освіту та ще й здати при вступі досить тяжкі іспити. Марина, вчорашня колгоспниця, яка мала кілька кляс сільської школи, тобто, вміла тільки читати, писати й трохи рахувати, як вона могла стати студенткою високої технічної школи? Очевидно, дирекція інституту, якій було накинено Марину згори, стала перед складним завданням — що робити у високому учбовому закладі з малописьменною сільською бабою, яка зі своїми знаннями могла, що найбільше бути в інституті прибиральницею, але не студенткою першого курсу.

Тим часом приготування до прийняття «значної студентки» йшли на цілу пару.

В гуртожитку, недалеко від кімнати, де мешкали ми, студентки четвертого курсу, було звільнено для Марини окрему кімнату. Прибиральниця, тітка Катерина, помила вікна й підлогу, комендант гуртожитку сам привіз для «знаменитости» меблі, а пару днів пізніше з'явилась й сама «знаменитість».

Зрозуміла річ, що ми, студенти, з зацікавленням чекали на ту «сталінську цяцю» — одні хотіли побачити що вона собою уявляє, інші — як одягнена, а мене найбільше цікавило, як вона буде давати собі раду з наукою.

Вражіння, яке зробила на мене Марина коли я її побачила вперше, було для мене цілком несподіване. Як би там не було, але вже з огляду на її жіноче ім'я, я сподівалась побачити перед собою щось жіноче. Але при першому погляді на неї мені здалося, що якийсь незграбний мужчина помилився й замість штанів та сорочки, натягнув на себе жіночу сукню. Висока, широкі костисті плечі, величезні ноги й руки, обличчя з випнутими вилицями й великим, подібним до картоплини, кирпатим носом в центрі. При тому каламутного кольору очі й темне, по мужеськи підстрижене волосся, а до того всього ще й грубий, цілком чоловічий голос. Отже, в цілому зовнішньому вигляді Марини єдиною ознакою жіночости була хіба що сукня.

Ходила Марина з високо піднятою головою, не звертаючи уваги на нас — звичайних, не «орденоносних» убогих студентів, даючи відчутти свою «вищість» і перевагу свого становища над нашим.

Тим часом дирекція інституту знайшла вихід з клопоту — як саме пристосувати Марину до навчання. Це питання розв'язали зовсім просто — дали для Марини окремий кабінет, куди щодня приходили професори й давали їй лекції математики, фізики, мови, тощо. Всі партійці й комсомольці величали Марину студенткою першого курсу в той час, як та «студентка» сиділа замкнувшись з професорами в окремій кімнаті й слухала лекції програмового матеріалу народньої школи... У нас — студентів — переверталосся в середині, коли ми чули, що її називають студенткою інституту, так саме

як і нас, в той час, як вона, фактично, нею зовсім не була і ні в якому відношенні нам не дорівнювала. Тому ми пошепки висловлювали між собою своє обурення, додаючи з глузом при тому, що, мовляв, у нас техніка дійшла вже до того, що ми почали міряти освіту кількістю буряків — п'ятсот центнерів дорівнює середній освіті, і маючи їх таку кількість, кожний малописьменний може стати студентом високої школи. За такі розмови, якби хто довідався, можна було позбутися не тільки інституту, але й власної голови й тому ми були з тим дуже обережні. Але все таки ми не втримались щоб не підрахувати — скільки ж складає місячний видаток на Марину й, підрахувавши, зжахнулись: самі тільки лекції коштували майже тисячу карбованців на місяць, крім того 400 карбованців стипендії місячно й безкоштовно гуртожиток. Отже, взявши все разом, одна «орденоносна» Марина коштувала державі яких 1500 карбованців на місяць. Таким чином Москва, грабуючи українське населення до останньої сорочки й останнього шматка хліба, годувала тим же хлібом та вдягала в гарну одягу яничарів-стахановців, ударників та п'ятисотниць, таких як Марина, для того, щоб їхніми руками видушувати до решти всі сили з їхнього ж народу.

Ми все те бачили й розуміли. Ми бачили, як гарно Марина була одягнена, як багато мала грошей, в той час, як ми були обдерті й завжди напівголодні.

І те породжувало в душах багатьох з нас — бідних студентів — гіркоту й жаль за таку несправедливість, а вислідом того було почуття відрази до Марини. Те почуття ще підсилювалось поведінням самої Марини — зарозумілість, брак елементарної чемности, грубіянство — заставляли не один раз червоніти за неї, так студентів, як і професорів. В тому, що нашій «знатній» п'ятисотниці бракує елементарного виховання, я мала нагоду переконатись особисто.

Одного разу комсомольці нашого курсу вирішили влаштувати вечір присвячений пам'яті Пушкіна (т. зв. «Пушкінський вечір») і запросити на той вечір і Марину. Комсомолки Галя й Надійка, з якими я мешка-

ла в одній кімнаті, зібрались іти до Марини, щоб передати їй запрошення.

— Дівчата, — звернулася я до них, — ви йдете до Марини? Візьміть і мене з собою. Вона ж не знатиме, що я не комсомолка, а поки ви будете її запрошувати, я тим часом роздивлюсь як там у неї в кімнаті.

— Добре, — сказали дівчата, — ходи.

Кімната Марини була зовсім близько від нашої й за хвилинку ми вже були під дверима. Надійка постукала.

— Можна, — загуло з середини.

Ми увійшли й стали коло порога. Марина сиділа за письмовим столом плечима до дверей і щось писала.

— Добрий вечір! — сказали в один голос Галя й Надійка.

Відповіді не було. Минула хвилина, друга, ми ніяково тупцялися біля порога, при чому я, не гаючи часу, швиденько бігала очима по кімнаті.

Раптом Марина підвелася з крісла й своїм широким, салдатським кроком, пішла просто на нас.

— Вам чого треба? — витріщила до нас очі.

Від такого «делікатного» запитання, ми, спочатку, просто розгубилися і якусь мить дивилися всі три мовчки на Марину, при чому я, що була в ролі німого спостерігача, відразу зауважила, що її очі мають колір гнилої води, а ніс кінчається округлою бамбулою. За хвилину Надійка, відітхнувши, трохи непевним голосом почала:

— Комсомольці нашого курсу влаштовують Пушкінський вечір і запрошують на цей вечір і вас. Вечір має відбутися...

— Я не маю часу йти до вас на вечір, — нараз перебила її Марина, — як буду мати час, то прийду, а як ні, то не прийду та й вже. Ото все.

«Знатна особа» круто повернулася до нас своїми «орденоносними» плечима, помаршувала назад до крісла, сіла й знову почала писати.

— Добраніч! — сказали до «орденоносних» плечей Галя й Надійка.

Відповіді не було. Я вискочила з кімнати перша,

дівчата за мною. Помалу пішли ми до нашої кімнати. Почувалися так, ніби хтось наплював нам у вічі.

— Оце то прийняла нас Марина, — обізвалась Галля, — навіть сісти не запросила, а в неї ж така гарна канапа. Я була певна, що вона скаже нам на ній сідати.

— І навіть не відповіла ні добрий вечір, ні добраніч, — додала Надійка, — просто мені аж ніяково стало.

— Так вам і треба, — скрикнула я сердито, забувши всяку обережність, — пішли просити з поклоном до неї, от і дістали! На другий раз будете знати як то виглядає!..

Дівчата, похнюпившись, мовчали.

Я замовкла також, а душу мені тиснув жаль — кімната Марини, в порівнянні з нашими убогими кімнатами, здалась мені королівською — письмовий стіл, радіо, м'яка канапа, чудове ліжко з купою подушок і гарною ковдрою, килими, шафа для одєжі, нарешті вмивальник і навіть залізко до прасовання. Як на советську державу — люксус!

І це все в той час, як у наших кімнатах виглядало, як в касарні — незграбний стіл і кілька стільців, старі залізні ліжка та маленька шафка, одна на дві особи, де можна було покласти рушник і мило, то все. А холодно часом було так, що ми цілими днями не скидали теплих плащів. Умивались ми в холодних умивальнях, де дуже часто не було води й ми носили її глечиками з криниці, що знаходилась на цвинтарі, поруч з нашим гуртожитком. А залізок до прасовання було всього два на цілий гуртожиток, де мешкало біля тисячу студентів, тому до них була вічна черга.

«Мій Боже, — думала я, — так гарно умебльована кімната, такі вигоди, а вона навіть говорити з нами по-людськи не хоче, така зарозуміла, така необтєсана!» Але Марина, ясна річ, такою себе зовсім не вважала. Навпаки, вона на кожному кроці намагалась підкреслити своє упривілейоване становище, вважаючи при тому, що все мусить бути так, як вона хоче.

Одного разу, десь забарившись, спізнилась вона до студентської їдальні на вечерю. При дверях їдаль-

ні завжди сидів сторож, дядько Семен, який мав строгий наказ від дирекції замикати їдальню в 10-ій годині вечора, й цей наказ він виконував дуже ретельно. Ми знали те правило внутрішнього розпорядку й часом, спізнившись на вечерю, ніколи не стукали до їдальні по десятій вечора, а покійно йшли й лягали голодні спати, знаючи, що стукання все одно нічого не pomoже.

Але для Марини не існувало ніяких правил. Вона прийшла до їдальні в чверть на одинадцяту й почала стукати в двері.

— Хто там стукає? — сердито гукнув дядько Семен з середини, — чи не бачите котра година? Не стукайте, бо все одно не відчиню!

— А я вам кажу: відчиніть зараз же, бо тут стукає Марина Гнатенко! М-а-р-и-н-а Г-н-а-т-е-н-к-о! — розумієте?!

І величезні «п'ятисотенні» кулаки Марини важко загупали в двері їдальні.

Але дядько Семен ніяк не хотів зрозуміти, що в двері стукає така «велика цяця» як Марина Гнатенко. Він тільки розумів, що коли він в цю пору впустить кого небудь до їдальні, то його можуть прогнати з роботи.

— Хоч ви й Марина, а я дверей вам не відчиню, бо вже пізно, — розлютившись, гукнув дядько Семен. — Ідіть геть і не стукайте!

На той гармидер з сусідніх кімнат повиходили студенти й лукаво посміхаючись, мовчки слухали діалог Марини з дядьком Семеном. Скінчилося тим, що Марина, люта як відьма, пішла до своєї кімнати без вечери.

Не знаю, чи та незначна подія мала який вплив на дальше життя дядька Семена, чи ні, але скоро після того він перестав працювати, а ще за якийсь час ми почули, що він помер.

Побувши в інституті «студенткою» яких пару місяців, Марина подала заяву про прийняття її до партії. Як правило, хто хотів вступити до партії, спочатку мусів бути два роки кандидатом партії і коли за той час

потрапив довести, що він є гідний бути членом партії, тобто, потрапив дерти шкіру й пити кров з народу саме так, як того вимагає генеральна лінія, того переводили з кандидатів у дійсні члени.

Для Марини, з огляду на п'ятсот центнерів буряків, зробили виняток — вирішили, що вона вже має ті, необхідні для кожного доброго партійця, здібности, тому її можна прийняти до партії. Для того було скликано відкриті партійні збори, на які мусіли йти всі — партійні й безпартійні студенти, професори й дирекція інституту.

Марину попросили вийти наперед.

— Ну, товаришко Гнатенко, розкажіть нам про свої успіхи в навчанні, — привітно звернувся до неї декан технологічного факультету, доцент Будницький.

— А ви що, хіба самі не знаєте, — огризнулась Марина. — Ви ж декан, то мусите знати!

Бідний Будницький зніяковів, аж очима закліпав. Напевно йому так ще ніхто не відповідав, та ще й прилюдно, при студентах і професорах.

Та за хвилину він звернувся до Марини знову:

— Так, я знаю, але ви розкажіть про те присутнім, вони не знають.

Марина щось подумала, трохи помовчала й раптом сказала:

— Та... все було б нічого, як би не ота проклята хвізика...

Очевидно, читання, писання й чотири дії арифметики «студентці першого курсу» йшли ще сяко-так, але до такої справи як «хвізика» її «орденоносна» голова, видно, ніяк не надавалася і тут навіть буряки були безсилі. Студенти в залі непомітно посміхались, а я собі подумала — це тому, що ти замало буряків накопала. Було б накопати ще більше ніж 500 центнерів, тоді напевно Сталін наказав би, щоб тобі «хвізику» буряками заступили. Бо ж заступили тобі буряки середню освіту при вступі до інституту!

З тяжкою бідою, плутаючись, розповіла Марина свою «біографію», з якої ми зрозуміли, що для того, щоб мати високий урожай буряків треба було приклас-

ти багато зусиль і праці, а найперше треба було добре угноїти поле, тому вона ходила з відром по курниках та по інших місцях спеціального призначення, забирала все те, що в таких місцях, звичайно, знаходиться й несла той увесь скарб на колгоспне поле, посипала й поливала ним свою ланку, потім добре обробляла землю й нарешті, з того всього збрала врожай, аж 500 центнерів буряків з гектара, за що й дістала орден Леніна. Отже, шлях Марини до ордену був встелений не тільки буряками, але й іншими речами...

Коли Марина скінчила, голова зборів зачитав задалегідь написану резолюцію про прийняття Марини до партії, поставив — для формальности — на голосовання й збори, віддаючи належну увагу зусиллям товаришки Марини в боротьбі за сталінський врожай (як ходження з відром по спеціальних місцях), одногосно ухвалили прийняти її до партії. З того часу наша Марина задерла голову ще вище. Вона бо була тепер партійна, отже стала ще «важнішою особою», ніж була досі. Тепер київський обласний комітет партії — найвища київська влада, що займалася тим, що пильнувала, щоб хто, бува, не збочив від генеральної лінії — почав запрошувати Марину на свої засідання.

Одного разу на таке засідання поїхав з Мариною партійний організатор технологічного факультету, студент Сергій.

На другий день можна було бачити, як студенти, сміючись, перешіптувались про щось між собою. Як виявилось, Сергій, повернувшись з засідання, розповів «під секретом» хлопцям таке:

— Сидимо, — каже, — ми з Мариною під час перерви та й щось собі говоримо. Аж ось підбігає фотореporter і, очевидно, прийнявши нас за подружжя, звертається до Марини: «Разрешіте сфотографіровать вас вместе с вашим мужем!» Але Марина не звернула на нього уваги. Тоді реporter повторив своє запитання ще два рази, і аж за третім разом дістав від Марини відповідь: «Пішов к нечистій матері!» гаркнула вона на нього й продовжувала зі мною перервану роз-

мову. Ми оторопіли — і репортер, і я. Репортер, очевидно, не зрозумів відразу, що означає такий соковитий український вираз, бо якусь хвилину стояв, дивлячись то на Марину, то на мене. А я... я не знав де подітись від сорому за нашу орденоноску, яка, на думку репортера, була моєю жінкою. Потім я собі подумав, що то ще добре, що вона послала його тільки к нечистій матері, бо вона могла післати його ще далше...

Отож, де б наша «знатна» Марина не ступила, за нею всюди, як каже приказка, виростали золоті верби.

Але незабаром настало для Марини найбільше свято — в Москві мав відбутися з'їзд партії. Марина поїхала на той з'їзд, щоб поцілувати в руку свого тата-Сталіна та подякувати йому за те, що в одну мить перетворив її з колгоспниці в студентку високої школи. За якийсь тиждень Марина повернулась назад.

Зустрівши її на подвір'ї коло гуртожитку, я аж стала й задивилася — на її чоловічій фігурі теліпалась гарна шовкова сукня, на величезних ногах тріщали нові, дорогі т. зв. модельні літні черевики, а на руці поблискував годинник.

— Диви, що привезла від Сталіна, — з їдкою іронією шепотіли між собою студентки, — напевно вона не казала йому «пішов к нечистій матері», як тому репортерові...

Зараз же на другий день по приїзді Марини, було скликано загальні збори студентів, на яких вона мала зробити звіт про те, що вона бачила й чула в Москві на з'їзді. Ми думали, що Марина вийде на сцену й просто, своїми словами нам те все розкаже. Але на наш подив, вона вийшла, тримаючи в руках кілька аркушів паперу й почала з них читати. Але як читати! З того читання ми з жахом побачили, що наша «студентка першого курсу» ще не вміє добре читати! Вона читала, як школяр, що вже знає склади й складає з них окремі слова. Таке читання в стінах високої школи, перед студентами, професорами й докторами, було настільки дивним явищем, що спочатку в залі запанувала якась ніякова тиша. Але коли минуло перше вра-

жіння, нам стало дуже смішно і тоді наше становище стало критичним. Бо сміятися зі «знатної орденоски», яка звітує про з'їзд комуністичної партії в Москві з участю самого Сталіна, означало ризикувати головою, бо навколо знаходилась ціла хмара партійців, комсомольців та всяких інших донощиків. Вийти із залі — означало збудити підозріння й потрапити в халепу, а тим часом груди розпирав нестримний сміх, якому ні за яку ціну не можна було дозволити вийти наверх.

І тоді у всіх студентів раптом з'явився спільний нежить — всі ми почали витягати з кишень хустки й кашляючи і шморгаючи, поспішно ховали до них свої носи, ховаючи разом з ними і наш сміх.

А Марина читала далі. Що читала — зрозуміти було тяжко. Бубоніла своїм басом собі під ніс, чути було тільки уривки слів, при тому те читання йшло так тяжко й помалу, ніби вона гаком витягала кожне слово з того паперу, що тримала перед собою.

«Так читає, ніби вона своїх п'ятсот центнерів буряків на гору тягне, — подумала я, — авжеж, це не те, що з відром ходити...»

Скінчивши свій «звіт» Марина пішла геть зі сцени. Студенти зітхнули з полегшенням й нагородили Марину аплодисментами за те, що нарешті скінчила.

А на другий день в одній з київських газет з'явилася стаття, в якій, між іншим, було написано таке: «...знатна орденоска п'ятисотниця Марина Гнатенко, студентка першого курсу Технологічного інституту, повернувшись з Москви зі з'їзду ВКП(б), зробила на загальних зборах студентів яскраву доповідь, докладно розповівши про те, що вона бачила й чула на з'їзді. Доповідь було вислухано з напруженою увагою й вона зробила на студентів величезне вражіння»...

Ми читали ту статтю разом — я, Галя й Надійка. Прочитавши, не в стані були сказати на таке нахабство ані слова, тільки дивились одна на одну й мовчали. Я мовчала, бо боялася їх, вони мовчали, бо боялися одна одної. Але всі ми зрозуміли, що нахабству й підлости

московської пропаганди немає меж. Ми побачили на прикладі, що Москва виловлює з нашого середовища шумовиння, купує його за наші ж гроші й ставить їх над нами за погоничів, а нас, своїх невірників, кидає тому шумовинню під ноги.

Чотири роки пізніше, перебуваючи в Києві під час відпустки з праці, я випадково довідалась, що Марина все ще вчиться на «першому курсі». Не могла я тільки довідатись, як там у неї йшла «хвізика».

ДВА СВЯТ-ВЕЧОРИ

Тихий зимовий вечір. Я йду вулицею американського міста-велетня.

Завтра латинський Свят-Вечір і тому сьогодні місто виглядає інакше ніж звичайно. Святочно прикрашені виставові вікна, бородаті «Санта Клоси» в червоних жупанах, метушлива юрба на хідниках, святочно заклопотані обличчя, навантажені пакунками руки, поспіх і гамір, а над усім тим високо-високо, на тлі вечірнього неба величезний світляний напис MERRY CHRISTMAS. Десь згори з невидимих голосників линуть бадьорі звуки улюбленої різдвяної пісні американців «Джінгел беллс, джінгел беллс» (дзвонять дзвінки, дзвонять дзвінки) — ось вигляд американської вулиці перед Різдвом.

Я йшов поволі, дивився на передсвяточну метушливу американців, а думки мої були далеко, далеко, на моїй поневоленій батьківщині. Мимоволі насувалось порівняння — як зустрічає таке велике свято американський народ, а як мій... Стали перед очима неволя, голод і злидні, зганьблені, позамикані церкви, а над тим усім московський терор.

Тим часом вже зовсім стемніло. Тиха зимова ніч спустилась на землю й небо і темним оксамитом постелилась на дахах хмарочосів американського міста.

Я глянув на небо. Воно мерехтіло зірками і я зауважив, що одна з них, малесенька, раптом покотилась і згасла. І тут мої думки помандрували в минуле, і в пам'яті виринув один... зовсім інший Свят-Вечір.

— — — — —
Зима 1933 року.

Велике, заметене снігом, село на Україні.

В селі тихо й порожньо. Ні людського гомону, ні

руху. Навіть не чути гавкання собак. Присипані снігом хати дивляться чорними, мертвими вікнами. Двері стоять напіввідчинені, а стежки до них... заметені снігом. Хати нагадують покинені, забуті могили, а ціле село — засипане снігом кладовище.

В одній хаті — невелика родина. Батько, мати та семирічний синок Івасик. Батько лежить на полу коло вікна. Ходити він не може — сині, страшно розпухлі ноги його вже не слухають. Він лежить нерухомо, тільки час від часу чути його тихий стогін. Мати ще ходить. Насилу пересуваючи спухлими ногами, вона, час від часу підходить то до чоловіка, щоб подати йому води, то до сина.

Івасик лежить на ліжку біля печі. Висохле маленьке тіло, жовте, аж прозоре, ніби воскове личко, з якого дивляться великі темні очі, а в тих очах тільки одне німе благання: їсти! Але мати може дати йому, як і батькові, тільки... води, бо крім води в хаті вже давно нічого їстівного нема. Та сьогодні Івасик вже не хоче води, нічого не говорить, тільки лежить і дивиться в одне місце своїми сумними оченятами.

Мати підійшла до ліжка, сіла біля Івасика й прикрила його драпаним ряденцем. Своїми спухлими руками вона взяла висохлі рученята малого й почала дихати на них, щоб зігріти. Але не змогла. В хаті вже давно не палено, бо нема чим, і блискуча паморозь вкрила стіни. В хаті було тихо, ніби в могилі.

Мати сиділа над дитиною, глибоко замислившись. Її пам'ять, притуплена страшними муками голоду, снувала тоненьку ниточку спогадів, яка раз-у-раз уривалася.

Спочатку вона бачила себе з чоловіком на власному полі за роботою, далі пригадала яку гарну вони мали господарку, як втішалися єдиним сином Івасиком. А потім... потім те все десь поділося... Де? Ага, спочатку прийшли комсомольці, гнали всіх на збори, говорили про якісь колгоспи... потім забрали в них поле, за ним худобу... Почалася нестача хліба, тяжка праця на чужому полі, нужда й злидні... то все звалося колгосп. Так, так, колгосп. І нарешті, минулої осе-

ни, комсомольські бригади... приходили кілька разів. А після них порожні комори, перекопані долівки, розвалені печі... і голод... страшний голод... Де взяти хоч малесенький шматочок хліба для Івасика, де?

В тому місці думки матері дійшли до якоїсь невидимої перепони й стали в безвиході. Тим часом до села прийшов вечір. Він заглянув у вікно убогої хати, обережно виповнив її сивим мороком, а вікно заслонив темно-синьою хусткою. Потім махнув невидимою рукою й засіяв цілу небесну глибіню золотими зірками.

Мати підвела голову, глянула на вікно й тільки тепер зауважила, що вже смеркло. І нараз в її очах промайнула якась думка... Ох, Господи, та ж сьогодні Святий Вечір! — прошепотіла вона сама до себе. Помалу підвелася й підійшла до вікна. Дихнула на замерзлу шибку, протерла пальцями наморозь і крізь те маленьке віконечко дивилась на небо, шукаючи очима першої зірки. Зірок на небі мерехтіло вже багато, а між ними найбільшу, свят-вечірню, мати побачила відразу.

І нараз зауважила мати, що одна з зірок, маленька, найменша з усіх, раптом покотилась і згасла.

«Кажуть, що як згасає зірка, то значить, згасає чиясь життя на землі й душа його лине до неба, — подумала мати, — чи не дитяча якась душечка полинула до Бога, бо зірочка тая така ж малесенька...»

І раптом якийсь підсвідомий страх холодною рукою стиснув їй серце. Страшний здогад блискавкою промайнув у голові. Швидко, як тільки дозволяли спухлі ноги, кинулась до ліжка.

Івасик був мертвий. Мати не помилилась.

Того вечора до ясел новонародженого Святого Дитяти прилинув з поклоном ще один янгол.

Легкий шттовхан у бік і дзвінке «екскюз мі» переривають мої спогади й повертають до дійсності. Переді мною хлопчик років семи, гарно зодягнений, карокий, рум'яний, з цілим оберемком пакунків. Він тіль-

ки що вибіг з крамниці й, поспішаючи за своєю мамою, наскочив просто на мене.

Я глянув на нього — він був подібний до Івасика — теж чорнявий, з великими карими очима й такого самого зросту. Глянувши на мене своїми веселими оченятами, він притиснув міцніше до себе свої пакунки й побіг далі.

Я подивився йому вслід і почуття страшної кривди пекучою хвилею залило мені душу — чому це не наш Івась чи Петрусь, чому це не син мого народу, такий щасливий і веселий, так радісно готується до свята? Чому мільйони дітей мого народу гинуть передчасно від холоду й жахливої голодової смерти, гинуть разом зі своїми батьками на своїй рідній, такій багатій, землі? Чому, яким правом, північний московський зайда так жорстоко нищить мій народ? І як ще довго буде це тривати?

Падає легкий сніг.

Делікатні срібні сніжинки спускаються з зоряного неба й обережно сідають на капелюшки й хутра американських жінок.

«Джінгел беллс, джінгел беллс» — радісно й бадьоро дзвенить, шумить і вирує вулиця американського міста.

ЛЕГЕНДА

Над Кримом западала коротка літня ніч. Сонце, втомлене цілоденною мандрівкою, востаннє поцілувало білі гребені хвиль Чорного моря й спустилось в його глибини на відпочинок.

Над морем і землею чиясь невидима рука розіп'яла темне оксамитне шатро й розсіяла по ньому золоті коралі-зорі.

На березі, недалеко від моря, розташувався на ніч невеликий циганський табір.

Вже догоряли перед шатрами багаття, вже більшість циган, змучених спекою й мандрами, спали на твердій землі просто неба, а стара циганка Маріула ще сиділа коло свого, крайнього, шатра й курила люльку. Час від часу повертала свою зав'язану темною хусткою голову в бік моря й прислухалася до шуму хвиль, що набігали на беріг. І тоді таємничим світлом поблискували в її вухах срібні півмісяці-кульчики.

Але Маріула не була сама. На землі коло неї сиділа молода циганка. Обхопивши руками коліна, вона поклала на них голову й тихо говорила. В темряві літньої ночі не видно було її обличчя, тільки чути було сумовитий голос, що нагадував журкотіння степового струмка по камінчиках, голос виповнений по береги болем і смутком. Здавалось, із самого дна її палкого серця пливли повні жалю й докору гіркі слова молодій циганки, — що не любить її чоловік, що не може вона йому нічим догодити, що зраджує з іншими, що пропадає десь цілими тижнями, а як повернеться, то не хоче до неї й говорити...

Маріула слухала й мовчала. Час від часу потягла з люльки й тоді жевріючий вогник освітлював на мить її зморщене, суворо непорушне обличчя. Мовчала, бо й що ж було на те казати? Всі цигани в таборі

знали, який недобрий чоловік в молодій Ганки. Приблудився до них з якогось іншого табору, красунь, співак і музика, призвичаєний до гулячого життя й легких перемог над жінками. Відразу підбив собі серце тихої, убогої, циганської сироти Ганки. Старі цигани відраджували їй іти за нього, мовляв, він приблуда, ледащо, хіба нема в нашому таборі добрих циганських хлопців? Але Ганка була глуха на всі розумні поради. Вона чула тільки голос свого закоханого серця й пішла за його покликом.

Здавалося, спочатку щастя й справді поселилося в циганському шатрі разом з молодою парою. Але, за якийсь час, воно щезло, як марево й замість нього залишився смуток, заплакана Ганка, а перед нею рештки її розбитого молодого життя. То ж нераз приходила сирота до шатра старої Маріули й скаржилась їй, як рідній матері на свою гірку долю.

Журливий голос Ганки далі шелестів, як суха трава кримського степу під вітром: — Я... я не знаю, чому великий Господь покарав мене такою долею... я змалку сирота й моє самотнє серце завжди хотіло мати біля себе добру людську душу й її любити. І я полюбила. Але... я думала, що за те і він мене буде любити. Чому ж він мене не любить? Може я недобра жінка? Може я не варта його любови? Чому?

Маріула раптово потягла з люльки й покрутила головою. Замиготіли таємничим світлом півмісяцікульчики, в люльці блиснув вогник і освітив похмуре чоло й зісунуті до купи брови.

— Ні, то не ти, то він не вартий твоєї любови, — кинула стара сердито, — таку жінку, як ти, хотів би мати кожний циган, бо ти маєш добре серце і вмієш любити. Але ти... ти не мала щастя, натрапила не на свою пару... не на свою половину. Кожна людина має десь на світі свою рідну другу половину й найбільше щастя має той, хто її знайде.

Ганка підвела голову з колін — як то, свою другу половину?

Маріула мовчала, ніби щось пригадуючи.

Навколо темною стіною стояла ніч. Море лашту-

валося спати й хвилі тихо плюскотіли вечірню молитву до зоряного неба.

...То було давно, дуже давно. Діялося те не тут, на землі, а в небі. Одного разу прийшли до Божого престолу янголи й сказали до Отця небесного — не хочемо більше бути янголами й бути в небі, хочемо стати людьми й жити на землі. Тому просимо — перетвори нас, Боже, в людей і зішли на землю.

Здивувався Отець небесний: — Ви не хочете бути янголами й жити в небі? А що ж доброго ви знайдете на землі? Чи не знаєте, що земля то долина сліз і печалі, повна гріхів супроти Бога? Ні, я не пішлю вас на землю, залишайтеся янголами й живіть тут, в небі, як досі.

Пішли янголи від Божого престолу геть. Але, думки про те, щоб такі переселитись на землю, не покинули. Тому, за якийсь час, знову прийшли до Отця небесного з тим самим проханням: — Перетвори нас, Отче, в людей і пусти на землю.

Захмарилось чоло Отця небесного. Не сподобалась Йому нерозважність і впертість тих янголів.

— Ви нерозважні, не знаєте, яке зло ви хочете самі собі зробити. Як станете людьми, як довідаєтесь, яке тяжке їх життя на землі, скільки зла робить людина людині, будете гірко жалувати та буде пізно. Тому як Батько ваш, кажу вам — для вашого ж добра залишайтеся в небі янголами і не йдіть на землю.

І знову пішли янголи ні з чим від свого Отця небесного. Здавалося, ніби погодилися з Його волею й перестали думати про землю.

Але за якийсь час лукавий нашептав їм до вуха, щоб вони такі спротивились волі Божій. І втретє пішли непокірні янголи до Божого престолу й сказали Отцеві небесному, що вони твердо вирішили стати людьми й забратися з неба на землю.

Розгнівався Отець небесний на нерозумних янголів і сказав:

— Добре, я зроблю так, як ви хочете. Я перетворю вас в людей і зішлю на землю. Але — з кожного з вас я створю двоє людей, дві однакових половини, одну

жіночого, другу чоловічого роду. А тоді розсію вас по цілому світі. І буде одна половина людського роду завжди шукати другу свою половину, щоб знову створити одну істоту, з якої вони постали. І так буде на землі до кінця світу.

І з того часу так і є. Одна половина людського роду, чи то чоловіча, чи жіноча, з тугою виглядає, вичікує й шукає по світі свою рідну другу половину. І як трапиться, що такі дві половини себе віднайдуть, тоді вони творять одну істоту і є щасливі, як ті янголи в небі. Але частіше буває так, що одна половина довго шукає свою другу половину, нарешті, їй здається, що вона вже її знайшла, а з нею знайшла й своє щастя. Але по якомусь часі виявляється, що то якась інша, чужа половина, бо замість щастя вони принесли одне одному тільки муку, так як оце в тебе тепер, Ганко. Проби Бога, щоб Він післав тобі твою рідну другу половину й ви будете обоє одне й не буде щасливіших від вас на світі.

А буває ще й так, що обидві половини роду людського ціле життя шукають одна другу й не можуть знайти. Такі люди живуть самотниками, мучаться, тужать за своєю половиною і вмирають самотними. Різно буває на світі...

Маріула замовкла. Її люлька давно погасла.

Ганка сиділа нерухомо, мов зачарована розповіддю старої циганки.

Море притулилось до берега й дрімало, заколисане словами прекрасної, старої, як світ, легенди.

СТАЛІНСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ

На дворі весна 1932-го, голодного, року.

Ми — студенти середньої сільсько-господарської школи сидимо на загальних зборах. Школа стоїть у великому садку і яблуні й груші заглядають до нас крізь вікна і киваючи вітами кличуть нас на свіже повітря, а з безхмарного неба до нас сміється квітнече сонце. Але ми на те все не звертаєм уваги. Ми зайняті дуже серйозною справою — сидимо й слухаємо «речь» представника райкому товариша Льови.

— ...Ви, товарищі, всі знаєте, що наша родина — сама передова країна в світі. Що наше колгоспне сільське господарство, завдяки особистому керівництву товариша Сталіна, уже давно догнало й перегнало капіталістичні держави, яким треба ще п'ятдесят років, щоб мати такі успіхи, як у нас вже є сьогодні. Але, товарищі, у нас є також і труднощі: декотрі колгоспи не справляються з роботою, мають прорив і по тій причині завтра влаштуємо «воскреснік», ми всі, товарищі, їдемо в село і будемо там працювати весь день в колгоспі. Ми — творці соціалізму повинні закріпляти наше соціалістичне сільське господарство.

Тут товариш Льова зупинився, потягнув носом і за хвилину попровадив далі:

...Крім того, товариші, ви знаєте, що завтра ця сама, так називаемая, Пасха. Як вам, напевно, відомо, це буржуазніє предразсудкі і опіюм для темного народа, а потому ми завтра, як свідомий елемент, під час праці в колгоспі повинні вести серед колгоспників антирелігійну пропаганду і пояснити їм, що релігія то опіюм і взагалі забобони...

На цьому місці красномовність товариша Льови увірвалася й він сів, витираючи рукавом з під носа піт.

Слово взяв директор школи. Він повідомив нас про

те, що сьогодні ж, о шостій годині вечора, ми мусимо бути знову в школі, бо з колгоспу прибуде транспорт, який звечора завезе нас до села, щоб ми завтра зранку могли взятися до роботи.

Після зборів ми з Оленою поспішили додому, бо мешкали дуже далеко від школи. Олена — моя сусідка й товаришка, дівчина дуже дотепна й гостра на язик. Ми разом ходили до школи, сиділи в класі в одній лавці й обидві однаково трусилися від страху, що одного дня комсомольці викриють наше «непролетарське проісходження» й ми, як «клясово-ворожий елемент» вилетимо зі школи. Тому, що ми обидві були в однаковому становищі, ми не боялися одна одної і між собою обурювалися, або кпили з сучасних порядків.

Тепер же ми зовсім не були щасливі з того, що мусимо їхати на «воскреснік» та ще на самий Великдень, але не було ради, відмова від «воскресніка» могла потягнути за собою дуже небезпечні для нас наслідки.

Тому я прийшла додому, зібралася в дорогу. Мої тато й мама віддали мені свою пайку хліба й на шосту годину вечора я знову пішла до школи.

Перед шкільною брамою вже чекав на нас колгоспний «транспорт» — кілька порожніх возів запряжених замученими, сухоребрими шкапами. На кожному возі обдертий, похмурий колгоспник-погонич.

— Це, мабуть, ті самі коні, що ними наша держава перегнала капіталістів, — сказала Олена, кинувши погляд на коней.

За яких півгодини ми виїхали з міста. Нам з Оленою припало сидіти на возі з самого заду — «на задніх колесах». Тому, що дороги у нас були сталінські — з ямами й горбами, а на возі не було соломи, нами немилосердно підкидало й товкло об полудрабки воза. Ми їхали до села Кочубіївка, до якого було 15 клм. На половині дороги, саме серед якогось села, сталася аварія — в нашого правого коня тріснув посторонок. Наш віз спинився. Через нас спинилася й ціла валка. Посторонок тріснув тому, що він був мотузяний, як і належало бути в «стране самой передовой техніки».

У відсталих капіталістичних країнах посторонки, як правило, робляться з ременю, але наша держава, завдяки бурхливому розвитку техніки, вже давно позбулася відсталих шкіряних посторонків і вступила в епоху посторонків мотузяних. В наслідок такої блискучої перемоги соціалістичної системи над капіталістичною, наш погонич мусів злізти з воза й взятися за направу посторонка.

Ми, сидячи на возі, розглядалися тим часом навколо. Село робило гнітюче вражіння — хати були темні й обдерті, огорожі зруйновані. Селяни убогі й сумні. Вони стояли купкою оподалік, поглядаючи з-під лоба на нашу валку. З їхнього гурту підійшов до нашого воза старенький дідусь.

— Що то, може, транспорт на Сибір?.. — спитав у нас пошепки.

— Ні, дідуню, ми їдемо в Кочубіївку, залатати колгоспові прорив...

— О, то ви тільки до Кочубіївки, — аж втішився дідусь, — а я думав, що, борони Боже, десь далі... То може б ви й нашому колгоспові залатали, бо в нас теж прорвалося, га?

Ми не встигли нічого відповісти старенькому, бо в тій хвилі коні рушили з місця й наша валка покотилася далі.

Тим часом сонце вже сідало. Наші візники почали підганяти коней, щоб приїхати на місце поки ще видно. Дорога за селом, розмита весняними дощами, була вкрита глибокими вибоями. Тому, що ми сиділи ззаду, нами трясло, як у пропасниці й підкидало на тих вибоях, аж нам клацали зуби.

— От лиха година, — не втерпіла я, — навіть не постелили соломи на возі! Невже таки нема в колгоспі соломи?

— Нема, — гецаючи об голі дошки воза, сердито відповіла Олена й тихо додала: — розтрусили по дорсзі, як з капіталістичними державами наввипередки бігли. Прибігли до соціалізму з порожнім возом!

— Цить, бідо, — штовхнула я її, — цить, бо як хто почує, то зробиш!..

До села ми дотарабанились пізнім вечором. Ночувати мали ми в школі. В порожній клясі було насипано на підлозі якогось сміття, що мало заступити солому, то була вся «постіль». Ми постелили на тому смітті свої плащі, полягали на них так, як були одягнені, та й скоро поснули.

На другий день я встала раніше від інших і вийшла на шкільний ганок.

Ранок був чудовий. Сходило сонце, роса блищала на траві самоцвітами і пташки дзвінким щебетанням зустрічали новий день. Але село, на тлі оновленої природи, видавалось темною, потворною плямою — небілені хати світили до сонця обдертими стріхами, чорніли пеньки повирубуваних садів, замість тинів стирчали тільки кілки, а коло хат не видно було навіть дробу. Жаль гострою колючкою ворухнувся в мене в серці — «благодаря лічному руководству товарища Сталіна, наше село догнало й перегнало» — гірко посміхнулась я собі в думці.

Тим часом студенти повставали й під галасливу команду Льови пішли ми всі разом до колгоспної їдальні. Їдальня — закурені стіни, голі брудні столи, мухи й портрет Сталіна. «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні!» — відразу ж продеклямувала мені на вухо Олена. З віконечка виглядала колгоспна куховарка. Вона подала мені щербате горнятко з якоюсь бурою рідиною; то був «сніданок» перед виходом на поле до праці. В цей час до їдальні увійшов колгоспник — сухий, почорніле лице, полатана свитина. Взяв з віконечка горнятко з рідиною, сів за стіл і жадібно пив. Без хліба, без нічого.

«Ось який в тебе сніданок на Великдень, чоловіче, — подумала я, і в моїй душі раптом спалахнуло ціле пекло — хто допровадив тебе до того? Ти ж працюєш від зорі до зорі, чому ж не маєш шматка хліба на сніданок? Де ж праця твоїх отих чорних, порепаних рук? » — кричав німим криком в моїй душі розпачливий голос.

І раптом я здригнулась — Сталін дивився на мене й на нещасного колгоспника зі стіни й... посміявся! Так,

його хитро примружені очі язята явно сміялися. То був цинічний сміх садиста над замученою жертвою. Я затиснула зуби й пішла з їдальні. Щербате горнятко з питвом лишилося неторкнене.

На полі нас приділили до «бригади» й сказали садити з нею картоплю.

«Бригада» — дід Свирид, дядько Матвій і баба Мокрина. Всі троє нужденні, обдерті й голодні. Опівдні привезли на поле обід. В чергу за зупою стали всі, крім Льови. Він сів осторонь на мішку з картоплею й почав уминати білий хліб з ковбасою, що взяв з собою з дому на обід.

Колгоспна куховарка насипала кожному в миску зупи й дала ложку.

Зупа — гола вода, ложка пшона, на додаток якийсь прикрий запах.

— І чому ця супа так погано тхне? — сказала я.

— Супа пролетарська, засмажка соціалістична, їж і будь щаслива, — відповіла Олена.

— Чому щаслива?

— Бо в капіталістичній державі ти мусіла б чекати на таку супу ще п'ятдесят років, а тут ти її можеш їсти вже зараз.

Наша «картопляна бригада» сіла обідати разом, коло розпряженого воза, де сумно звисивши голову над порожньою торбою (в якій мусів би бути овес!), стояв миршавий кінь. Ми з Оленою дістали з торбинки хліб, що взяли зі собою з дому. На ньому жадібно спинилися голодні очі всіх трьох колгоспників. І ми обидві відчували, що ми не зможемо їсти того хліба самі, він не піде нам в душу. І за хвилину ми поклали перед кожним з них по скибці хліба.

Дві блискучих сльози скотились з очей баби Мокрини й застрягли в глибоких зморшках обличчя. — Це замість паски, — прошепотіла вона, побожно підносячи хліб до уст.

— Спасибі вам, дітоньки, спасибі вам, — дякували всі троє.

І знову пекельна буря, така як там, в колгоспній

їдальні, зірвалась в моїй душі, — за що ці терпіння? Чому? І коли тому буде кінець?

Після «обіду» я лягла на возі, Олена примостилась коло мене. Колгоспники, розіславши свої свитки, полягали на землі під возом. Решта наших студентів відпочивали хто як хотів — одні полягали спати, інші пішли до сусіднього лісу.

Ми не спали. З-під воза чувся притишений голос діда Свирида, який розповідав про те, як колись українське село святкувало Великдень. Ми заслухались діда й непомітно опинились в іншому світі — чудовому світі великої музики дзвонів, урочистого церковного співу й тихої радості, що її приносить на землю свято Воскресіння; в світі рум'яних пасок, різнокольорових крашанок і писанок та інших чудових речей, зв'язаних з Великодними святами.

Раптом дід Свирид замовк. До нас наближався Льова, несучи в руках якусь чорну скриньку.

— Вот, товарищі колхозники, — промовив він, ставлячи скриньку на землі перед колгоспниками, — для того, щоб зробити ваш відпочинок культурним, ми постарались про те, щоб дістати для вас патефон. Зараз почувте очень харошую песню...

Колгоспники понуро мовчали. Льова поклав плитку, накрутив пружину й над полем залунав гугнявий голос якогось московського співака. Пообіцявши зараз вернутись, Льова пішов до іншої групи колгоспників. Напевно, щоб розказати їм, що релігія це опіум, а Великдень — забобон, і в такий спосіб їх «просвітити».

Дядько Матвій глянув з-під лоба йому вслід.

—...про патіфон позаботився, а про хліб для нас не бійсь, не позаботився... Сам ізз'їв наш хліб, а нам приніс патіфон...

Тим часом в повітрі розлягалася московська пісня:

Стоїт стеной високая пшеница,

Я знаю — это родина моя...

— Ти бач, як виспівує про нашу пшеницю, — озвався дід Свирид.

— А кричить як, — додала баба Мокрина.

— Наївся нашого хліба й сала то й кричить, — ска-

зав дядько Матвій, — не бійтеся, такого кандьору, як ми отут, напевно не їсть...

Ми соберьом колхозную пшеницу,

Ми соберьом весь урожай...

репетував тим часом москаль.

— Чуєте? Ще не вродило, а він уже кричить — заберем весь урожай! — скрикнув дід Свирид.

— Ой, лихо, — сплеснула руками баба Мокрина, — це ж знову всі комори та засіки повимітають... і долівки порозкопують...

Ми з Оленою посміхнулися — якби Льова знав, який вжиток зробили собі колгоспники з його «хорошої песні»...

Скрикнувши ще пару разів, московський співак замовк. Саме в тій хвилині нагодився Льова.

— Ну, как, товарищі, понравилась песня. Правда хорошая?

— Та гарна ж нема що казати, — кинув знехотя дядько Матвій, — занесіть її ще комусь хай послухас.

Але Льова вже перевернув плиту на другий бік.

— А тепер, товарищі колхознікі, послухаєм речь тов. Глузмана на з'їзді безбожників, який недавно відбувся в Москві...

В тій хвилі, як Льова клав плиту, його покликали студенти, що верталися з лісу. Він побіг до них, а ми почали слухати «речь» тов. Глузмана.

За кілька хвилин дядько Матвій повернувся до патефона плечима й накрив голову полою свити.

— Що, не хочете слухати? — спитала баба Мокрина.

— Нехай но я перше наїмся білого хліба з ковбасою, — відповів дядько, — а тепер нехай слухає той, хто його приніс.

А з патефона повзли до нудоти остогидлі, заялені фрази про те, що релігія це отрута, що Бог це вигадка, священики — шукачі дурману, свята — забобони і т. д. Ми були цікаві почути коментарі наших сусідів з під воза, але там було тихо. Минуло десять хвилин, далі чверть години, товариш Глузман вже захрип, а колгоспників як би не було. Нарешті, я не

втерпіла, заглянула під віз і мало не вибухла сміхом — дід Свирид, баба Мокрина й дядько Матвій, демонстративно повернувшись до патефона частинами тіла, які людина має для того, щоб було на чому сидіти, солодко спали, понакривавши голови свитками. Саме в тій хвилині, коли тов. Глузман безнадійно апелював до... плечей колгоспників, закликаючи їх вступати в лави безвірників, надійшов Льова. Ми з Оленою вмить зробилися сплячими. Побачивши як «уважно слухають» колгоспники антирелігійну пропаганду, Льова зі злістю замкнув патефон і закричав, що пора вставати до роботи. Я дивилась на колгоспників і відчувала в душі гордість — хоч і зламані фізично, духово вони були незламні.

Весняний день поволі догоряв.

Ми скінчили садити картоплю, попрощалися з нашими колгоспниками й тим самим «транспорт» потягнули додому.

С М І Х

Той, ніби невеликий клопіт, прийшов до Оксани цілком несподівано. Працюючи хеміком в одному хемічному підприємстві, що знаходилось на Полтавщині, вона вже цілий рік передплачувала газету «Більшовик Полтавщини». Але вчора, коли вона хотіла продовжити передплату, листоноша Семен, сухий дідок зі скаліченою рукою, не взяв у неї грошей.

— На цей раз газети нема, — сказав він.

— Як то нема, а де ж поділася? — спитала Оксана.

— Не приділили на наш завод газети, дали десь в інше місце... — пояснив дід Семен. — Може дадуть на другий місяць...

Людині, що живе в нормальній державі, вираз «нема газети, бо дали в інше місце» — здався б дуже дивним. Але Оксана, як підсоветська громадянка, призвичаєна до всяких явищ, таких ненормальних як і сама советська держава, відразу знала в чім річ — в «найбагатшій в світі» большевицькій державі був вічний брак паперу. Тому газет друкувалось замало і партійна влада розподіляла їх як сама хотіла — спочатку для себе, потім для своїх посіпак, а для людей часом залишалось пару газет, часом ні. Так сталося і тепер, і тому Оксана залишилась без газети. А «Більшовик Полтавщини» була добра газета саме тим, що була вона великого розміру і Оксана, йдучи до роботи, відривала від неї по шматочку й мала в що загорнути свій убогий сніданок, з чого була дуже задоволена. Бо в «передовій» советській державі не кожний щасливий громадянин (а там «щасливі» всі без винятку!), має в що загорнути краєць хліба, як іде до роботи. І в таких випадках «щасливий» громадянин знаходить вихід — спочатку пояснить сам собі брак паперу труд-

нощами зросту соціалізму в одній країні, оточеній капіталістичними акулами, потім потішить себе думкою, що після ...надцятої п'ятирічки паперу стане більше, а тим часом, покладе свій шматок хліба до брудної кишені робочої куртки й піде до роботи, виконувати п'ятирічку за чотири роки.

Взагалі, в ім'я справедливості треба сказати, як то така звичайна, буденна річ, як папір, потрапить ошасливити і без того вічно щасливого советського громадянина. Наприклад — школяр почуваеться дуже щасливим, як йому пощастить дістати (за гроші, звичайно), зошита. Домашня господиня, якій пощастило купити на базарі пару склянок пшоно, маючи в кишені шматок газети, є щаслива подвійно — і пшоно дістала і не мусить знімати з голови хустку, щоб те пшоно в ній принести додому. А вже всі без винятку советські громадяни — старі й молоді, партійні й безпартійні, навіть орденоносці — всі почуваяються задоволені, коли йдучи в певне місце (місце «усамітнення») мають в руці шматок газети.

І таких прикладів можна навести безліч, з яких видно, як то шматок паперу (навіть газети з доповіддю товариша Сталіна) упримне життя советським громадянам. І тому в них така туга за газетами.

Отака туга обгорнула й Оксану, як вона почула, що «газет не вистарчило». Туга, як бачимо, з причин чисто практичних. Бо щодо змісту газети, то вона ніколи не потребувала її читати. Всі ті «блага» про які вічно співалося в советських газетах, відчувала Оксана кожного дня на власній шкірі: про «щасливе й заможне життя» якнайкраще свідчила її стара облізла суконка й стоптані черевики, в яких вона щодня ходила до роботи (не маючи інших на зміну), її напівголодний шлунок свідчив про таке «досягнення» як виконання плянів хлібозаготівлі та інших продуктів, а вічний страх перед НКВД називався — «жити стало краще, жити стало веселіше»...

То ж тепер Оксана стояла й безпорадно дивилась на діда Семена. «Таки зле, як нема ані клаптика паперу в хаті», — думала вона.

— А може є яка інша газета? — в голосі Оксани несміливо притаїлась надія...

— Нема ніякої! — відразу знищив усі надії дід Семен, — газети ніякої нема! Але... ось подивлюся, здається, ще можна передплатити журнал... так, ось є записано, журнал «Партійний Роботнік», оце можете тільки дістати, більше нічого...

«Партійний Роботнік» — подумала Оксана й нараз відчула в роті такий поганий смак, що їй схотілось сплюнути, — та я до партії не належу, до чого ж мені той їхній «работнік»?

Подумала хвилину і — практична сторона тієї справи взяла верх.

— А який він завбільшки? — спитала.

— Та отакий, — показав руками розмір журналу дід Семен.

«Гм, якийсь малий, — подумала Оксана, але... коли виривати з нього по дві сторінки разом, то вистачить загорнути хліб до роботи... і на іншу потребу також вистачить... все ж краще, аніж зовсім нічого».

— Добре, я беру цей журнал, — сказала Оксана й передплатила «Партійний Роботнік» аж на два місяці відразу.

— А коли я його дістану? — спитала.

— Та повинен прийти вже наступного місяця, — відповів листоноша.

Але наступний місяць прийшов, а «Партійний Роботнік» не прийшов.

Тим часом Оксана вирішила, що хліб, який бере до роботи, щоб не класти його так наголо в кишеню, буде загортати в хустинку до носа.

Та з хустинками до носа було не так просто, як би комусь здавалось. Тому, що в «найпередовішій» советській державі такої «буржуазної витребеньки» як хустинка до носа ніде не можна було купити (хіба в Москві), бо їх, попросту, не було, винахідливі підсоветські громадянки знаходили вихід — вони робили хустинки до носа зі старої білизни, яка вже цілком не надавалася до вжитку. Але тому, що людям білизни завжди бракувало, продукція хустинок була невелика

і через те їх вживалося переважно при великих okazіях, як, наприклад, свято жовтневої революції, або першого травня. А в щоденному житті щасливі трудящі пролетарської держави, розуміючи труднощі будови соціалізму, мовчки втирали носи рукавами.

До такого способу вдалася й Оксана. Відірвала клапоть від старої сорочки і зробила з нього хустинку; не до носа, а щоб загортати хліб до роботи. І на тому й стало.

Минав день за днем, минув цілий місяць, а «Партійного Роботника» не було.

— Де ж той журнал? — питала Оксана в діда Семена. А він тільки безпорадно знизував плечима й казав: «Не знаю...» І дійсно — що ж він міг знати?

Минуло ще пару тижнів і знову нічого, «Партійного Роботника» ніби корова язиком злизала, нема та й годі. Оксана махнула рукою й тільки жалувала, що марно викинула на нього гроші.

А тим часом праця в хемічній лябораторії йшла своїм порядком.

Лябораторія працювала на три зміни. Кожна зміна мала одного хеміка й три ляборантки. Керівниками були: старший хемік Вера Івановна та завідуючий лябораторії. Тому що ляборантки мінялися досить часто, сталося так, що одного дня до Оксани прийшла нова ляборантка Маруся, молоде дівча, без всякої практики в роботі лябораторії. На перший раз Оксана дала новій ляборантці легку роботу — зробити простеньку аналізу. Пояснивши Марусі, як саме ту аналізу треба робити, Оксана присіла на хвилину на ріжку облупленого стола, що стояв тут же, в лябораторії.

Той стіл служив хемікам за бюро, але переважно вони на ньому сиділи, бо в лябораторії на всіх співробітників було тільки два стільці.

Лябораторія була невелика і, як воно й пасує «передовій соціалістичній державі», дуже убога. Дві скляних шафи, під стіною довгий стіл, на якому робилися всякі аналізи, а над ним, на закуреній стіні, портрет Сталіна (в рямцях і під склом, розуміється). Коли додати до того ще незграбного, подрапаного стола, на яко-

му тепер саме сиділа Оксана, а до того всього стару, безнадійно знищену підлогу, то внутрішній вигляд хемічної лябораторії в «найпередовішій» країні, буде цілком готовий.

Оксана (вона працювала тут інженером-хеміком вже два роки), кинула оком по цілій лябораторії й зупинила погляд на портреті Сталіна. Той портрет чомусь завжди її дратував. «Який дідько його тут повісив і на якого лиха він тут здався? — думала вона. — Та в хемічній лябораторії цілком на місці був би портрет якогось великого хеміка, а до чого ж тут, при хемії, Сталін?»

Але думати над тим, цілком логічним питанням, не було ніякого сенсу. Бо за часів панування Сталіна, низькопоклонство правлячої кліки — комуністів, яничарів та всякої іншої голоти, докотилося до такого ступня, що портрети Сталіна висіли абсолютно скрізь, за винятком, правда, тільки тих місць, куди кожна жива людина обов'язково мусить ходити. То були єдині місця, де «щасливий» советський громадянин міг побути кілька хвилин без пильного ока «улюбленого вождя»...

І тому портрет Сталіна висів і в хемічній лябораторії, саме над тим столом, де нова ляборантка Маруся робила аналізу — налила до скляної посудини води, дала туди потрібних хемікалій і поставила на газовий пальник, щоб те все закипіло. А Оксана, кинувши ще раз злим оком на портрет Сталіна, вийшла до другої кімнати.

І раптом, за яких кілька хвилин, в лябораторії почувся вибух!

Оксана влетіла кулею й кинулась до нової ляборантки — що сталося?! (відповідальність і за роботи і за життя ляборантів, аякже!).

Перелякана Маруся показала пальцем на свою аналізу — на пальнику стояла порожня посудина, бо з неї увесь плин вибухнув, вдарився в стелю і обхляпав стіну, а разом з нею й портрет Сталіна.

Як виянилось, вибух стався тому, що Маруся заткнула посудину корком, і гази, що утворилися при на-

гріванні, висадили в повітря корок і увесь плин з посудини. Бідна дівчина хотіла, «щоб воно швидше закипіло» й пам'ятаючи, як її мама, ставлячи в печі горшки до вогню, накривала їх покришками, вона й собі заткнула того «горшка» корком, зовсім не думаючи про те, що тут, в лябораторії, варилося щось зовсім інше, ніж у маминих горшках.

Оксана не сварила на Марусю. Дівча не мало в тій роботі ніякого досвіду й з переляку мало не плакало. То ж Оксана сказала зробити ту саму аналізу другий раз і при тому підкреслила — ніколи не затикати посуду корками під час нагрівання.

На тому й скінчилося. Ніхто в лябораторії не звернув уваги на те, що портрет Сталіна мокрий і обхляпаний. Навіть старший хемік Вера Івановна, що мала пильне око, не зауважила нічого. Між іншим, та Вера Івановна то була чиста кара Господня і бич для всього персоналу в лябораторії. Не дивлячись на те, що займала посаду старшого хеміка, розумілася на аналізах, як баран в аптеці... Ціла її «хемічна» діяльність полягала в тому, що вона щодня реєструвала кількість розбитого під час роботи скляного посуду й кількість зужитих на аналізи реактивів (хемікалій). І та реєстрація щоденно закінчувалась в однаковий спосіб — в лябораторії раптом розлягався різкий крик Вери Івановни: «Ви сволочі, ви зарази, посмотріте, сколько ви перебілі посуді! А какой большой расход реактивов! Куда і зачем пошло столько?!»

У відповідь на свій крик Вера Івановна завжди діставала мовчанку, бо всі «сволочі» й «зарази», тобто хеміки й ляборанти, зовсім не мали охоти вступати з нею в суперечку й доводити, що тих хемікалій вони не поїли, а мусіли зужити на аналізи, а щодо побитого посуду, то він нищиться скоро, бо він скляний і ніхто його не б'є навмисно. Тому всі «сволочі» й «зарази» мовчали, а Вера Івановна, вичерпавши увесь свій запас базарних і вульгарних слів, заспокоювалася і знаходила іншу «хемічну» роботу — присідалась до котрої-небудь з тих же «сволочів» і «заразів», тобто до одної з хемічок і починала захоплено розказувати,

скільки молочка випиває щодня її немовлятко-синок, і скільки разів на день вона змінює йому пелюшки.

На другий день, Оксана, роздавши завдання своїм ляборанткам, якось випадково глянула на портрет Сталіна й мало не розсміялась в голос — пика «вождя» виглядала, як морда мавпи вмочена в кисле молоко! Вчора, коли портрет був мокрий, не було видно нічого, але тепер, коли плин, що мав у собі багато соди, висох, ціла голова Сталіна була обліплена білим, а довгі патьоки соди текли йому з очей і з носа.

Оксана сіла, як звичайно, на ріжку стола й байдужим голосом звернулась до своєї старшої ляборантки Галі:

— Подивіться, Галю, на портрет. Бачите, який він заляпаний содою? Треба взяти мокру ганчірку й витерти.

Галя — молода жінка, що мала чоловіка й маленьку донечку, була добра й слухняна ляборантка, солідна в праці й Оксана ніколи не мала з нею ніяких непорозумінь, як то часто бувало з іншими під час роботи. Тому Оксана була певна, що Галя зараз же візьме ганчірку, вилізе на стіл і обітре Сталінові його задрипану піку.

Але за цим разом, сталося щось несподіване.

Добра й завжди слухняна Галя глянула з-під лоба на портрет і дуже спокійно відповіла:

— Я його витирати не буду. То ще замало заляпати йому очі содою, йому треба випекти їх сірчаною кислотою... бо то він зробив голод у 1933 році...

В першу мить Оксана застигла від несподіванки. Але вже в наступну мить вона мухою злетіла зі столу на якому сиділа й кинулась до сусідньої кімнати — чи нема там когось, чи не почув хто того, що сказала Галя? На щастя, там не було нікого. Та Оксана ще побігла й виглянула за двері, що вели на сходи — і там в тій хвилині також нікого не було. Тільки тоді відітхнула Оксана з полегшею і звернулась ро Галі притишеним голосом:

— Нащо ви таке говорите, Галю? Ви знаєте, що вам за це було б?

— Я такого нікому не говорю, то говорю тільки при вас, — відповіла Галя.

— А як би отам в кімнаті хтось був і почув, що тоді? Подумайте!

Галя не знайшла відповіді.

А Оксана знову сіла на ріжок стола й почала над тим усім думати. В умовах того терору, шпигунства й донощицтва, які в той час панували, за те, що сказала Галя, можна було (і то як Бог свят!) заплатити багатьма роками волі, або й власним життям. Але вона сказала, не вагаючись, те, що думала і при тому підкреслила: «...то я говорю тільки при вас»... — і, власне, саме тим, Оксана була неймовірно заскочена. «То значить, що вона має до мене величезне довір'я — думала Оксана. — Але чому? Чому ця молода жінка певна того, що при мені можна говорити такі речі, за які вона, напевно, наклала б головою, як би ще хтось почув те, що вона сказала. А за нею дісталосся б і мені за те, що не донесла на неї до НКВД, — при тій думці Оксани сипнуло по спині морозом! — Слава Тобі, Господи, що того ніхто не чув!»

Тим часом Галя вешталась собі по лабораторії, навіть не підозріваючи, яке хвилювання викликала вона в душі Оксани, яка в думці подивляля її відвагу, а крім того відчувала в глибині душі вдоволення з того безмежного довір'я Галі й певности в тому, що вона, Оксана, належить до таких людей, при яких можна все говорити. Щось тепле ворухнулося в серці Оксани й та її лаборантка, чужа людина, стала їй близькою. «Не бійся мене, — думала Оксана дивлячись на Галю, — я тебе не зраджу, твоє довір'я не піде на марне, ніхто й ніколи не довідається про те, що ти тут сказала... Тільки, цікаве, чому вона не боялась мене? — думала далі Оксана, — але... вона розумна жінка, можливо, що її інстинкт підказав, що і я належу до тих, що також хотіли б випалити Сталінові очі сірчаним квасом?»

І Оксана знову глянула на портрет Сталіна. І знову здушила в собі сміх, і разом з тим відчула в душі почуття сатисфакції — так тобі й треба, — подумала,

— за те, що стирчиш тут цілий час над головою, так тобі й треба!

Та хвилю пізніше якесь тривожне почуття з'явилося в душі Оксани. «Треба його обмити нарешті, щоб не було з того якого клопоту, — подумала вона, — треба вже зараз обмити, бо як хтось із тих побачить... буде біда...»

Думка про «тих» (партійців, що працювали на підприємстві), здмухнула Оксану зі столу, де вона й досі сиділа.

— Таки треба портрет обмити, — сказала вона до Галі.

Галя саме стояла серед кімнати й витирала якусь склянку. Почувши те, що сказала Оксана, якій вона підлягала й завжди слухала, Галя в цьому випадку зробила виняток. Очевидно, під впливом почуття пошани й любови до «батька всіх народів», вона повернулася до нього задньою частиною своєї фігури й, мовчки, з кам'яним спокоєм, далі витирала свою склянку.

«Ой, лихо, нічого з нею не зробиш, — подумала Оксана, — вона його не обміє... а я його мити також не буду... а тут, що хвилі може увійти хтось... що робити?..»

Оксана кинулась до другої кімнати й з розгону наскочила на Явдою — прибиральницю лябораторії, що саме прийшла мити підлогу. Показала пальцем на портрет і сказала, що його треба обмити. Явдося кинула на портрет понурий, згіршливий погляд, мовчки вилізла на стіл і обмила пику «пострадавшого вождя комунізму». Обмила, бо то був її обов'язок мити всякі бруди, де б вони не були, навіть у самого Сталіна на голові, тому відмовитись так, як Галя, вона не могла. А коли скінчила й виходила з лябораторії, відчинилися двері від сходів і на порозі став секретар партійного комітету Павлійчук — високий, грубий, червона пика й маленькі курячі очі.

Від несподіванки Оксані заперло в грудях дух.

— Здравствуйте девочки! Как ідъот работа? — прогуділа пика, а курячі очі вмить оббігли лябораторію

й спинились на портреті Сталіна (чи йому хто про те вже сказав?).

Язик Оксани автоматично відповів на оте заялене «здравствуйте», а в мозку промайнула думка — Боже! Як добре, що Явдося встигла ту біду обмити!

І Оксана зітхнула з полегшею — сталінська пригода закінчилася щасливо.

І знову попливли в лябораторії один за одним дні перевантажені працею й неспокоєм — хеміки клопоталися аналізами, Вера Івановна кричала «ви сволочі й зарази», ляборантки сперечалися за побитий посуд, а секретар партійного комітету щодня з'являвся, як злий дух, в лябораторії, пхаючи всюди свого носа.

Серед того щоденного гармидеру, Оксана зовсім забула про журнал, що вона його передплатила два місяці тому, і якого й досі не одержала, про «Партійного Роботніка». Але одного гарного дня, коли весняне сонце, посміхаючись з блакитного полтавського неба, заглядало крізь вікно в лябораторію, Оксана сиділа й записувала в зошит зроблені аналізи, як увійшла ляборантка Галя й поклала на столі якись два журнали.

— Це для вас, почтар передав, — сказала.

Оксана глянула — на обкладинці великими літерами стояло: «Партійний Роботнік». Нарешті! Обидва журнали за два місяці прийшли разом. Взяла один журнал і почала перегортати. Відразу повіяло задушливим запахом заялених фраз нудної партійної пропаганди. Звичайно, спочатку йшло лизання п'ят «геніальному й наймудрішому батькові всіх трудящих», далі якийсь «вчений» доводив перевагу соціалізму над капіталізмом, потім подавалося вказівки як саме треба прикрутити шрубку трудящим, щоб вони з ентузіазмом виконали п'ятирічку не за чотири, а за три роки і т. д.

Оксана з нехіття кинула журнал на стіл — бодай буде в що загорнути сніданок, — подумала собі й тільки хотіла знову братись до роботи, як відчинились двері й на порозі став Павлійчук, секретар партійного комітету. Високий, червоний грубас, підійшов до столу й тяжко, мов мішок з піском, гепнув на стілець навпроти Оксани.

— Здравствуйте! Как дела? Как аналізи?

І не встигла Оксана відповісти, як його шпигунське око вгледіло журнали.

— А это что такое?

— Та це мені ось тільки що прийшли журнали з почти, — відповіла Оксана.

— «Партійний Работнік», — прочитав Павлійчук і здивовано витріщив очі, — как, ви читаете такіе журнали, ви интересуетесь?..

Оксана поспішно примружила очі, щоб заховати глумливі вогники, що там раптом блиснули й відповіла:

— А чому ж би ні? Такими серйозними журналами кожний повинен цікавитись.

— Совершенно верно! — червона пика партійного «достойника» аж заясніла від вдоволення й він із признанням подивився на Оксану. — Вот, как, я й не знав, що ви так интересуетесь партійною літературою! В такому випадку ви повинні підготувитись і подати заяву про прийняття в партію!

Від несподіванки Оксана раптом відчула, що їй похололо аж у шлунку. Такого звороту розмови вона аж ніяк не сподівалася. Заскочена, розгублено кліпала очима, а в мозку літала думка — що відповісти? І який зробити вираз обличчя? Мабуть, треба зробити щасливий, бо дуже пильно дивиться... ой, лихо...

І за мить на Павлійчука вже дивилися щасливі очі й приємна усмішка з лица Оксани:

— Т-а-а-к? Я дійсно могла би?.. — для більшого ефекту вона додала до свого голосу мішанину радості й непевности, ніби то від щастя, аякже!

— Ну, конечно можете, — задоволений з такої реакції Оксани, запалився партійною ревністю Павлійчук, — конечно, почему же нет? Тільки треба підготувитись. Треба обов'язково вивчити доклади товариша Сталіна на з'їздах партії, а також доповіді товаришів Кагановича, Мікояна, Хрущова та інших партійних керівників (Оксані стало раптом гаряче!), крім того ще треба читати партійну літературу, таку, як ви тепер читаете, — показав рукою на «Партійного Работ-

ніка» — і за деякий час можете подавати заяву про прийняття в партію.

Оксана, зробивши урочисто-серйозну міну, уважно слухала партійця, киваючи головою й вставляючи в розмову московське «да, да, конечно!», бо добре знала, що має до діла з сексотом НКВД і тому, борони Боже, дати привід до найменшої підозри.

А Павлійчук так ревно агітуючи Оксану за вступ до партії, бідолаха, навіть не догадувався, що в грудях Оксани притаївся невидимий, навіть для його всевидючого ока, СМІХ! СМІХ над ним!

«Ой, чоловіче, як би ти знав, як то сталося, що я той журнал передплатила, — думала Оксана, — і як я партійною літературою «інтересуюся» і як її «читаю» — ой-ой-ой, що би то було! Таким як я, саме в партії місце! А як би ти, борони Боже, знав ще більше — якого я батька дитина, що я ношу в душі й чим я дихаю! Тоді ти напевно, відразу задзвонив би до НКВД, замість агітувати мене до партії!»

І Оксана відчула, що сміх в неї в грудях росте, що йому стає там тісно, що він підходить до горла й грозить вирватися назовні, голосно, просто в очі оцього московському яничарові.

Але вона добре знала, які з того могли б бути наслідки. Тому здушила в грудях сміх, зробила несамовито серйозну міну й відповіла Павлійчукові, що вона над питанням вступу до партії подумає, бо це питання серйозне і до нього треба поставитись дуже уважно, то значить, що треба добре підготуватися, а для того треба відповідного часу. Правда?

— Ну, конечно, конечно, треба основно підготуватися, — погодився Павлійчук.

— От бачите, — підхопила Оксана, — бо соромно мені, советському інженерові, подати заяву в партію, а не вміти відповісти на запитання й тоді червоніти перед людьми. До таких справ, як вступ в партію, не можна ставитись як небудь, треба підходити серйозно! Правда ж?

— Совершенно верно, у вас правильний підхід до

цього питання, — сказав Павлійчук і так аж ніби з ре-спектом подивився на Оксану.

— Ну, а як же інакше? В таких справах інакше й бути не може, — міна в Оксани була смертельно се-рйозна, голос штучно твердий, а в голові вертілася думка: ой, коли б він уже йшов собі, бо не витримаю...

Доля зглянулась над Оксаною. В тій хвилині за-дзвонив телефон — хтось шукав товариша Павлійчу-ка. Він зараз же побіг з лябораторії, а Оксана зітхну-ла з великою полегшею — дяка Богові, витримала! **Але.. як би він знав... ой, як би він знав!**

І знову сміх підступив їй до горла й вона відчула, що мусить дати йому волю, але сміятись при ляборант-ках не хотіла. Тому вийшла до цеху, стала тут же під дверима лябораторії й нарешті дала волю своєму сміхові! Сміялась щиро, відчуваючи величезну сатис-факцію з того, що тим нікчемним партійним журналом і своєю штучною серйозністю пошила в дурні таку цяцю, як секретар партійного комітету! Сміялась з того, що він, таку як вона, так ревно запрошував всту-пити в члени партії!

Аж очі заплющила, так сміялась хемічка Оксана. І раптом недалеко почувися кроки і чийсь голос за-питав:

— Що з вами? Чого ви так смієтесь?

Оксана здригнулась. Перед нею стояв робітник, що саме йшов цехом і, очевидно, мусів зауважити дивну річ — хемічка підперла дверима двері лябораторії й сміється як несамовита.

Оксана глянула на робітника:

— Та це я сьогодні рано чимсь дуже смішним по-снідала! — відповіла, увійшла назад до лябораторії й зачинила за собою двері.

«НЕХАЙ БУДУТЬ ПРОКЛЯТІ»...

Був місяць лютий 1933 року.

Кістлива примара голоду, що підвелася на увесь зріст над цілою Україною йшла владним кроком через її міста і села, залишаючи за собою покоси жертв.

Старовинне місто Умань, стиснене залізною рукою голоду, скуте лютим морозом, лежало мовчазне й нерухоме, ніби скам'яніле від жаху.

А жах був на кожному кроці. Щодня з довколишніх сіл повзли дорогами до міста опухлі істоти — селяни, з надією роздобути що небудь їстівне.

Вони падали і вмирили на дорогах, на вулицях міста, під дверима заповнених харчами магазинів-розподільників для партійців і військовиків, застигали з простягненими руками, з відкритими очима, з останнім благанням на устах... ї с т и ...

А міське населення (найбільше українці), животіючи на таких приділах, яких вистачало тільки щоб шкіра й кости людини трималися вкупі, з жахом дивилось на вмираючих, розуміючи, що кожному з них може прийти такий самий кінець.

— — — — —

...Ранок того зимового дня був дуже холодний.

Сніг поблискував іскрами й дзвінко рипів під чобітьми, а далеке, холодне сонце ледве освітлювало задубілу від морозу землю.

Степан вийшов з крамниці, де продавався на картки хліб і швидко пішов вулицею міста, тримаючи в руці кошик, з якого виходила пара. В кошику лежав фунт гарячої кукурудзяної мамалиги — щоденний приділ для родини з п'яти осіб, що його діставав батько Степана, як працюючий (члени родини приділу не діставали). Властиво, то мусів би бути хліб, але тому, що

то був 1933-ий рік, в якому, за словами Сталіна «було успішно розв'язано зернову проблему», в кошику Степана лежала гаряча мамалига й парувала, викликаючи своїм запахом корчі в шлунку голодного хлопця. Час від часу рука Степана ніби ненароком попадала в кошик і пальці намагались вколупати клаптик мамалиги, але за кожним разом сумління пригадувало йому, що вдома на ту мамалигу чекає ціла родина, а особливо маленькі брат і сестричка. І Степан поспішно витягав з кошика зрадливу руку, відвертав від мамалиги голову й приспішував кроку. Так було щодня.

Але чим далі ставало все гірше. Люди все більше виснажувались, пухли й падали на вулицях. Ось і сьогодні — санітарна служба міста зранку їздить по вулицях і збирає мертвих. Пролежавши ніч на морозі, трупи замерзали як качани й голосно стукали об дошки саней, на які кидали їх робітники. Степан подивився на ту «роботу» і йому нараз прийшла думка — чи за якийсь час не кинуть і ним так до саней, як тими жертвами голоду. Тому що Степан мав уже 19 років і домашнє виховання цілком протилежне большевицькому, він носив глибоко заховану в душі зненависть до тих, які так жорстоко мордували його народ. І тепер він дивився на руки і ноги, що звисали з саней, а його мозок муляла думка — за що? І коли прийде час справедливої кари за ті нелюдські знущання?

Заглиблений у свої невеселі думки, Степан вже був близько свого дому, як побачив, що до хати вдови Мельниченкової (їхньої сусідки), під'їхали убогі сани, запряжені одною конячиною, яку поганяв обдертий, висохлий на кістяк, чоловік.

То був Пилип — селянин, який під час «розкуркулення» втік з родиною з села, й після довгих поневірянь, знайшов притулок у Мельниченкової, винайнявши в неї невелике помешкання. Жив, працюючи з жінкою на всяких роботах, бідував гірко, перебиваючись, як то кажуть, з хліба на воду. Але коли притиснула нараз і люта зима й страшний голод, вони вже ніде не могли знайти роботи й останній час ніхто з сусідів їх не бачив.

Пилип зліз із саней і пішов до хати. Якесь прикре почуття порухнулось в душі Степана, коли він побачив, що на саях лежали мішок і лопата, тому він затримався коло своїх воріт. За якусь хвилину відчинилися двері й Пилип став на порозі хати.

Степан глянув і йому потьмарилось в очах — Пилип тримав на руках страшний, висохлий і скорчений труп своєї жінки. Її босі ноги й довге сиве волосся звисали додолю.

Пилип поклав трупа на сани, прикрив мішком, сів і поїхав на цвинтар. Чи зміг він викопати відповідну яму для своєї безталанної жінки в такій твердій, мерзлій землі? Напевно ні. Та про те ніхто ніколи не довідався.

Після того минув один тиждень, і другий, але Пилипа ніхто не бачив. Сусіди питали один у одного про нього, але ніхто не знав. Хотіли спитати Мельниченкову, але вона чомусь уникала людей. Треба сказати, що вдова Мельниченкова, в свій час дуже працююча жінка й першорядна господиня, мала троє дітей, була тепер дуже бідна і так як і другі, голодувала й пухла з голоду.

Минув ще тиждень і на передмісті сталася подія — обікрадено одного сусіда, що його хата була навпроти Мельниченкової. Покривджений зголосив до міліції, зазначивши при тому, що має підозру на сина Мельниченкової. Прийшов міліціонер, взяв кількох сусідів за свідків і вони пішли до вдови до хати. Пішов з ними й наш Степан. Увійшли й стали вражені жахливим видовищем — в печі палав вогонь, а Мельниченкова, ціла опухла, з якимсь несамовитим, божевільним блиском в очах, швидко різала ножом якесь м'ясо. В хаті було чути солодково-нудний запах.

Як виявилось, напівбожевільна від голоду вдова різала на шматки мертвого Пилипа, який помер тиждень пізніше своєї жінки, смажила і їла разом з дітьми. Побачивши міліціонера, вона зрозуміла, що прийшов її кінець. Відразу якось зів'яла, зігнулась, очі згасли, а голос затремтів і увірвався: «...Я знаю, чого ви прийшли, знаю, що ви мене заберете... я піду, тільки

почекайте поки я наїмся, дайте мені хоч один раз наїстися... хоч один раз... — благала вона.

Міліціонер почав робити в хаті обшук і познаходив рештки тіла Пилипа. Але голови не знайшов. Степан дивився на те все поширеними від жаху очима, а серце його тиснув страшний жаль і зненависть до винуватців, що допровадили ту бідну вдову таким пекельним голодом до божевілля, до такого нелюдського вчинку. Та найбільше пекла свідомість свого власного безсилля — неможливість ані запобігти лихові, ані покарати лютого ворога. Зденерований до краю Степан, не маючи сили більше дивитись на те жахливе видовище, швидко пішов з хати Мельниченкової. Йшов додому швидкими кроками, очі його палали, обличчя було бліде, а у вухах брехали повні голодної муки, останні слова-благання приреченої на смерть безталанної жінки: «дайте хоч один раз наїстися»...

Степан зупинився, стиснув п'ястуки у безсилій люті й тяжкий проклин вирвався йому з самої глибини його серця: «Нехай будуть тричі прокляті Богом ті, що допровадили ту бідолашну жінку до божевілля й пхнули її на шлях людодства, ті, що зробили для нас таке пекло на нашій, такій багатій, землі!»

Мельниченкову забрали з дітьми до в'язниці і слід по ній загинув.

Хата її ще довго стояла після того пустою, світячи дірами побитих вікон. Сад і город, колись найкращі на передмісті, заросли бур'яном, а від високих воріт і паркану zostались тільки два стовпи. Люди обминали ту страшну пустку. Десь взялася чутка, що в тій хаті ходять ночами якісь тіні й когось шукають. Спритні сусідки відразу потрапили пояснити те явище, то, мовляв, ходить душа Пилипа й шукає Мельниченкову, щоб помститися за те, що вона його не поховала, коли він помер. Тому люди обходили ту хату здалека й ніхто не хотів там мешкати. Аж кілька років пізніше, коли страхіття голоду й людодства відступило в душах людей назад перед новим страхіттям — ежовщиною, знайшлася одна родина, яка погодилася мешкати в хаті Мельниченкової.

Нові господарі відразу взялися чистити й направляти спустошену хату. Господиня вичистила від сажі комин і почала вигортати кочергою з груби попіл. Разом з попелом вигорнулось з груби щось загорнуте в рушник. Господиня розгорнула рушник, глянула і... закричала диким голосом!

На неї дивився чорними ямами очей, вишкіривши зуби, людський череп. Череп Пилипа.

ВЕЛИКДЕНЬ НАД ДНІСТРОМ

Маруся сиділа в сільській, т. зв. «общественній» їдальні за брудним столиком і терпляче чекала на ложку. Перед нею стояла в мисці зупа — каламутна рідина з різними домішками підозрілого складу й походження й вистигала, тому, що в їдальні бракувало ложок. Саме в той час (то була весна 1932 року), советська держава намагалася виконати п'ятирічку за чотири роки й, очевидно, всі металеві ложки було вжито на розбудову тяжкої індустрії. Тому Маруся сиділа й дивилась на зупу, порожній шлунок вимагав їжі, а їсти не було чим. Щоб з'їсти зупу ложкою, треба було замовити її в того, хто вже їв, і почекати поки він скінчить їсти. Маруся замовила ложку в якогось миршавого «товариша», що сидів за сусіднім столиком і, з нудьги, стала дивитись у вікно. Село лежало над Дністром, що був кордоном між советською державою й Румунією, і їдальня, що стояла на березі річки, дивилась своїми замураними вікнами просто в західний світ. З вікон їдальні було видно протилежний беріг Дністра, румунських прикордонників, що ходили понад річкою й великий монастир, а коло нього село.

День був чудовий, сонце сміялося з блакитного неба до оновленої весною землі й величала мелодія церковних дзвонів пливла з-за Дністра у весняному повітрі.

Того дня цілий християнський світ святкував Великдень. Цілий світ, за винятком одної шостої його частини, володарі якої, п'яні від крові власного народу, оголосили війну самому Богові та в ім'я божевільної, абстрактної ідеї комунізму, мордували населення, накидаючи йому «нові порядки» — виривали з корінням його віковічні традиції й звичаї, й не маючи сили зломити душу народу, взялися нищити його фі-

зично — штучним голодом. Тому не дзвонили на Великдень 1932 року в Україні дзвони й не вітали люди один одного з Воскресінням Христовим. Опухлі від голоду, сині, порпались вони по смітниках, шукаючи покидьків їжі. Заходити ж до ідальні місцевому населенню було суворо заборонено, й там харчувалися тільки ті, що приїздили до села. До них належали найперше «уповноважені» різних гатунків, яких посилали на села дбайлива «рабоче-крестьянская власть» — уповноважені для вимітання збіжжя з засіків і видирання з рота останнього шматка хліба в селянина, для перетворення церков у стайні, уповноважені забирати з хати останню сорочку за невиконання хлібозаготівлі, перекопувати долівки й печі в пошуках за хлібом для «государства» і т. д., потім всякі агрономи, агротехніки й механіки-трактористи, які своєю працею помагали колгоспам «доганяти й переганяти отстаєлі капіталістическіє страни», й нарешті, такі як Маруся, бідна студентка агрономічної школи, яка мусіла відбувати примусову практику в колгоспі. З тяжким серцем дивилась вона на голодних, опухлих колгоспників, які щодня під час обіду, приходили й несміливо ставали в ідальні біля порога. Стояли й мовчки дивились на тих, що їли, водячи голодними очима за кожною ложкою. А коли хтось залишав на дні миски хоч трохи зупи, кілька душ кидалось до тієї миски, найспритніший хапав її обома руками й пив ту зупу, як воду.

Маруся, сама голодна, бо приділ хліба на картку був невеликий, ніколи не могла з'їсти увесь обід — під поглядом тих голодних очей їжа зупинялася їй в горлі. І сяк-так загамувавши голод, Маруся все старалася залишити в мисці хоч трошки для тих нещасних.

Але «великі партійні риби» — москалі з ненавистю дивилися на голодних селян, називаючи їх підкуркульниками й ледарями, що не хочуть працювати в колгоспі.

Дочекавшись, нарешті, ложки, Маруся почала їсти холодну вже зупу, як до ідальні увійшла жінка в шкіряному плащі і з течкою в руках. То була комуністка, уповноважена партійного комітету, яка приїхала про-

читати селянам, саме під Великодну ніч, «антирелігійний доклад». Маруся, щоб уникнути неприємностей, теж була вчора на тому «докладі», який відбувся в сільській читальні. На передніх лавках сиділи сільські активісти — партійці й комсомольці, а маса, для якої, власне, був призначений «доклад», складалася з двох десятків виснажених голодом, обдертих людей, яких комсомольці позганяли до читальні. Люди сиділи похиливши голови і нічого, крім фізичного страждання, не було видно на їх обличчях. За якийсь час, більшість з них, очевидно, з надмірного зацікавлення «докладом» почала дрімати, коли в монастирі за Дністром задзвонили дзвони. Селяни повернули голови до вікон і почали прислухатися. То не сподобалось доповідачці й вона підвищила голос, саме наводячи «наукові» докази того, що людина походить від мавпи. Худа, з набряклим лицем молодича, що прийшла зі своїм хлопчиком, мабуть, під впливом тих «переконливих аргументів», прошепотіла синові до вуха: «...біжи додому та засвіти лямпадку перед іконою, бо вже задзвонили до церкви, чуеш?.. Та позатуляй вікна, щоб не видно було з вулиці»...

Хлопчик зісунувся з лавки й непомітно вискочив з читальні, а його мама, показавши на ділі, як переконливо впливає на неї антирелігійна пропаганда, стала «уважно» слухати далі.

Тим часом доповідачка упрівала, намагаючись з'ясувати, що колись світ уявляв собою одну безформну масу матерії, яка протягом віків змінилась і набула певних форм, отже, що початком і основою світу є тілки матерія, і що твердження про те, що світ створений вищою силою — Творцем, є безглуздою вигадкою буржуїв, щоб тримати в покорі темні маси народу.

Почувши магічне слово «матерія», колгоспники заворушилися й повитягали шиї, прислухаючись до слів доповідачки.

— Що вона сказала про матерію? — тихо запитав один селянин у свого сусіда, — може привезуть, часом, щось на штани?..

— Та ні, — знехотя кинув сусід, — то вона ска-

зала, що колись на світі було так, що завжди і скрізь була матерія, а потім все змінилося й матерії немає.

— Ти бач, і не побоялася правду сказати, — здивувався старенький дідок, що сидів поруч, — ану, посьдьмо ще трохи, може вона що про хліб скаже...

Але доповідачка не сказала про хліб нічого. Колгоспники сидячи дрімали, а крізь відчинені вікна читальні могутньою хвилею вливався урочистий гомін дзвонів.

Все те дуже денервувало «уповноважену» й вона приспіненим темпом почала кінчати свій «доклад» — ще раз підкреслила роллю мавпи в створенні людства, від мавпи перейшла до Сталіна, як генія, що ощасливив те людство, загрозила пролетарською революцією капіталістичним акулам з-за Дністра й закінчила свою промову такими словами:

— Я уверена, товарищі колхознікі, что после моего доклада, ви все понялі і согласілись, что нікакого Бога нікогда не било і нет!

— Ох, Господи, — зітхнула старенька бабуся й на доказ того, що вона теж «поняла й согласилась», непомітно перехрестилась і прошепотіла — «Прости їм, Господи, бо не відають, що творять»...

Після «докладу», «уповноважена», вдоволена тим, що виконала замовлення своїх хлібодавців, добре по-вечеряла й пішла спати.

А вночі, перед ранком, в монастирі за Дністром задзвонили в усі дзвони, з церкви вийшла процесія й почалося свячення пасок. І не знала комуністка-«уповноважена», і їй навіть не снилося, що тоді зарипіли тихо-тихесенько по всіх хатах двері й ті, що слухали її «докладу», ті, що «поняли й согласились», висувалися темними тіннями з хат, ставали на коліна, очима зверненими до монастиря й молилися разом з тими, що святкували свято Воскресіння. І тепер, сидячи в ідальні, бідна «уповноважена» навіть не догадувалась, яка непоборна сила віри таїлася в серці кожного з тих голондних, що стояли коло порога й що всі її розмови про мавпи й матерію пішли на марне.

Маруся скінчила їсти обід. Залишила в мисці мало

не половину зупи й віддала її обдертому блідому хлопчикові, бо не могла знести жадібного погляду тих голодних дитячих очей. Потім розрізала на двоє решту хліба, що лишився їй після обіду, щоб дати шматок одному з тих, що стояли коло дверей. Коли хтось з тих, що обідали, виходив з їдальні, виносячи зі собою рештки хліба, до нього простягалось кілька рук — і опухлих, і висохлих старечих, і маленьких дитячих. І в очах тих людей було стільки муки від голоду і благагання їсти, що хіба тільки московське серце могло пройти мимо них без уваги. «Уповноважена» теж скінчила їсти й пішла з їдальні, несучи в руках добрий шмат хліба. Коло дверей, побачивши простягнені до неї руки, вибухла гнівом:

— Прочь с дороги, лодирі! В колхоз работать! Паразіти!

Нещасні злякано відступили назад. Як на паразитів вони виглядали дуже дивно, бо ще ніхто в світі не бачив, щоб паразити були голодні й простягали руки по крихти хліба. Отже вони були «паразитами» тільки за те, що вмираючи з голоду, не мали вже сили «работать в колхозе» на московських комуністів, які, з'їдаючи працю їхніх рук, читали їм за те «доклади» про мавпи й матерію.

Маруся встала з-за столу й виходячи з їдальні, затрималась на мить коло порога — в яку ж з тих простягнених рук покласти хліб?

Її очі зупинились на старенькому дідусеві — він завжди стояв мовчки позаду всіх і ніколи не простягав руки, тільки очі його дивились так вимовно, що той погляд доходив людині до самого серця.

І Маруся подала йому хліб.

Очі бідолахи засвітилися радістю. Взяв хліб, на мить затримався поглядом на обличчі дівчини й раптом прошепотів:

— Христос Воскрес!

Маруся стала вражена. Під впливом тих слів, в її пам'яті в одну мить виринули, мов з туману, стали мов живі перед очима, образи з далекого дитинства — ясно освітлена церква, гомін дзвонів, святочно одягнені лю-

ди з пасками й крашанками в кошиках, і на устах у кожного ті самі радісні слова — Христос Воскрес! — те все таке рідне й дороге, все знищене ворогом і таке тепер недосяжне.

І під впливом тих почувань, що разом наповнили їй душу — жалю за втраченим, зненависти до ворога й вдячності за ті, такі рідні й дорогі слова християнського привіту, Маруся, забувши про те, що не буде ма-ти хліба на вечерю, швидким рухом дістала й подала старенькому другий, свій останній, шматок хліба.

ЩИРА РОЗМОВА

То було літом 1941-го року, під час війни.

Гарячий серпневий день доходив до кінця. Рівно в шостій годині вечора загула заводська сирена й двері задушливих цехів хемічного заводу широко відчинилися. Вони випустили масу зморених, закурених робітників, яка потоком попливла до заводської брами. Але біля брами потік зупинився, ніби його хто загатив. Брама була замкнена.

— Що таке, чому замкнено, хто замкнув? — поспіпались питання.

Біля брами з'явилась постать воротаря.

— Сказано нікого не випускати, бо зараз дольжен бути мітинг. Потому, значиться і брама закрита.

— Он що, мітинг, — почувлися з маси втомлені, незадоволені голоси.

Але робити було нічого, брама стояла як фортеця, замкнена на величезну колодку.

Робітники повернули назад, посідали на вкритій пилюкою траві, що росла попід мурами заводу й не-терпляче стали чекати мітингу.

За яких чверть години, на трибуні, що стояла на подвір'ї заводу, з'явилося кілька осіб — секретар партійного комітету, заступник головного інженера, секретар комсомольського осередку та один член заводського комітету.

Секретар партійного осередку закликав робітників підійти до трибуни. Поволі, з явною нехиттю, робітники почали підводитись і купою стали перед трибуною.

Сонце стояло вже на заході. Його косе, але ще гаряче проміння яскраво освітлювало похмурі мури заводу, стомлені обличчя й похилені голови робітників,

а від грубого, червоного лица партійного секретаря, відбивалось, як від мідної таці.

Мітинг почався. Як звичайно, секретар парт. комітету промовляв першим. Повільно падали в натовп робітників безбарвні, заязозені, до нудоти остогидлі слова про те, що зараз війна, що фашисти підступно напали на нашу мирну країну, що наша «доблестная красная армія» б'ється з ворогом на всіх фронтах, а ми тут, в заціллі, мусимо працювати з усіх сил на оборону «родіни», не робити прогулів, перевиконувати норми, приглядатись до кожного, чи він часом не шпигун і т. д., і т. п.

Слова промови падали в натовп мов каміння у воду, не роблячи на робітників ніякого вражіння. На їх обличчях була написана така байдужість, що дивлячись на них можна було подумати, що секретар говорить свою промову до заводських мурів, або до брами, або ще до когось, але аж ніяк не до них.

Після секретаря промовляв заступник головного інженера, москаль Гуляев, а за ним секретар комсомолу. Всі вони говорили одне й теж саме, тільки москаль говорив московською мовою, а ті два — українсько-московською мішаниною.

Після того, як кількість дозволених висловів, стандартних для всіх мітингів у Советському Союзі була вичерпана, секретар парт. комітету звернувся до робітників, закликаючи їх висловитись. Але у відповідь одержав таку глибоку мовчанку, ніби він запропонував висловитись не робітникам, а заводському коминові, що високо стремів на тлі ясного літнього неба.

Секретар повторив свою пропозицію, але маса робітників не ворухнулася. Кожний нетерпляче очікував кінця цього примусового мітингу, щоб нарешті піти додому й відпочити після важкої цілоденної праці. Тому кожний мовчав і на площі стало зовсім тихо. Серед тієї тиші раптом голосно кракнула ворона, що, як виявилось, теж брала участь у мітингу, сидючи на дереві, що росло недалеко трибуни, і то було єдиною відповіддю, яку одержав секретар на свою пропозицію. Він уже хотів оголосити мітинг закінченим, як

в тій хвилині попросив слова член заводського комітету, партієць Гащенко. То був молодий чоловік з сусіднього села, чисто український тип, з гатунку тих, людей, які не дивлячись на «партійну» обробку, все ж таки зберігають, властиву справжньому українцеві, щирість. Гащенко вже кілька років працював на заводі, намагався говорити московською мовою, але не вмів, українську калічив, додаючи до неї московською, і з того всього говорив якоюсь жахливою мішаниною.

— Я, товарищі, хочу вам децю розказать, — почав він якимсь пригніченим голосом. — Я довго задержувать вас не буду, я тільки хотів би з вами по душам, товарищі, поговорить... Я оце вчора тільки приїхав з Ленінграда, їздив до брата, він був на фронті, на передовій лінії, ну і ранили його і він, ото ж, лежить в госпіталі, в Ленінграді. Так він мені розказував як то вийшло, якто, значить, його поранили... І вийшло так, товарищі, що ранили його не німці, а свої ж таки... Каже — як почали німці наступленіє, так серед наших почалась паніка, давай тікати хто куди, давай стріляти куди попало, замість на німців та на своїх! Ну, і ранили його, навіть дуже тяжело ранили... Дуже нехарашо вийшло, аж неприємно говорити, але то правда, нічого не зробиш. Так оце я й хотів розказать вам, товарищі. І ще я хотів сказати... — зворушений голос Гащенка на мить увірвався, — я хотів вам сказати, от ви тут, товарищі, сьогодні робите на заводі, а завтра кожного з вас можуть взяти на фронт, так не нада лякатись товарищі, не треба падати в паніку (в голосі Гащенка затремтіло прохання), бо від того тільки біда виходить, для своїх же... Дисципліна дольжна бути в самий перед і то обов'язательно... Це все я розказав вам для того, щоб не сталося з ким з вас так, як з моїм братом... Оце й все, що я хотів розказати вам, товарищі.

Гащенко замовк. Маса робітників стояла нерухомо, мов скам'яніла.

Коротка, нескладно розказана, але правдива й щира розповідь Гащенка ясно показала всім дійсне становище на советському фронті, паніку й безладдя в

червоній армії, про яку партійні попіхачі вигукували на мітингах, що вона «доблестная і воює дуже хоробро», заховуючи від людей правду.

Робітники стояли замислені. Кожному з ним ввижався нещасливий брат Гащенко, тяжко поранений своїми ж, панічно переляканими ворогом, зле вишколеними, червоноармійцями. Кожний розумів, що завтра він може опинитися в такому ж становищі.

Але секретар партійного комітету не замислився ані на хвилину.

Він перекинувся багатозначним поглядом з секретарем комсомолу й зараз же оголосив мітинг закінченим. Відчинилася брама, робітники розійшлися і заводське подвір'я спорожніло.

Годину пізніше, на паркані біля воріт заводу, з'явилось, написане великими літерами, оголошення:

Сегодня в 8 часов вечера созывается **ЕКСТРЕННОЕ** совещание партійного комітета заводу. Присутствие всех членов обязательно.

Партійний комітет

З того часу Гащенко зник. Ніхто й ніколи не бачив його більше на заводі.

К І Н Е Ц Ь

З М І С Т :

	стор.
А. Кущинський: Передмова	7
1. Провидіння	9
2. »Воюєм за Расєю«	16
3. »Ми прийшли сказати правду«	21
4. Смерть брата	31
5. Брати	38
6. Тернистим шляхом	46
7. »Амуніція«	145
8. Плач бандури	150
9. Святочний обід	156
10. Василько	162
11. У Великодну ніч	169
12. Диверсанти	173
13. Орденоска Марина	182
14. Два Свят-Вечори	193
15. Легенда	197
16. Сталінський Великдень	201
17. С м і х	209
18. »Нехай будуть прокляті«... ..	222
19. Великдень над Дністром	227
20. Щира розмова	233

Este libro terminó de imprimirse
en los Talleres Gráficos "Dorrego"
en abril de 1979. - Avenida
Dorrego 1102. - Buenos Aires.

Для відзначення 30-ліття нашого видавництва
видаємо черговий твір з української літератури:

Микола Приходько

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ»

Повість-хроніка, що в ній описані переживання Андрія Гука, який був запроторений в Сибір, звідтіля втік на Україну, а далі — діяльність в Києві під час німецької окупації, і виїзд з Капелею Бандуристів у вільний світ.

Сторінки цього твору насажені незвичайними епізодами і напруженою ситуацією дієвих осіб, що зворушать кожного любителя українського друкованого слова.

Автор повісти «ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» Микола Приходько — є членом Міжнародної Асоціації Письменників (ПЕН-Клюб), а за свої англійські публікації (шість різних творів) здобув почесне членство і диплом в Інтернаціональній Асоціації Марка Твейна в Кембрідж. З українських видань здобули йому тривке місце в українській літературі: «Далекими дорогами» (2 томи) і «На роздоріжжях смерти», що вийшла, крім української, ще у вісьмох мовах.

Вже незадовго можна буде набути цю повість-хроніку в усіх українських книгарнях на еміграції або впрост у нашому видавництві.

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» — черговий твір великого діапазону, що появиться на еміграції.

Прочитайте цей твір самі й заохочуйте інших українців цей твір набути й прочитати!

ЧИТАЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

**Книжки українських авторів для бібліотек
любителів української книжки на чужині.**

- Евстахій Загачевський: «Її регіт не лякав...» — оповідання з часів II світ. війни. — Ціна \$5.—
- Д-р Святомир М. Фостун: «Шляхами смерти» — повість з часів II світової війни. — Ціна \$5.—
- Анатоль Галан: «Життя» — оповідання з підсоветського і американського життя. — Ціна \$5.—
- Тетяна М. Цимбал: «З військового гнізда» — спогади з Визвольних Змагань. — Ціна: \$4.—
- Харитон Довгалюк: «Сповідь Андрія Заславського» — повість із сучасного побуту. Ціна \$7.—
- Микола М. Палій: «Палкою кров'ю» — переклади з еспанської мови (різні автори). Ціна: \$3.00
- Іван Евентуальний: «Про все потроху» — гуморески і сатири (з ілюстраціями). — Ціна: \$3.00
- Панько Незабудько: «Еміграційні родзинки» — гуморески і сатири з повоєнного часу. Ціна: \$5.00
- Валентин Сімянцев: «Інженер емігрант в ЧСР» спогади з рр. 1929-1945 (з ілюстр.) Ціна: \$7.—
(в твердій оправі з золотодруком — \$10.—)
- Остап Тарнавський: «Камінні ступені» — новели і нариси з українського життя. — Ціна \$5.—
- На поштову пересилку просимо переслати 40 ам. центів від кожної замовленої книжки.

Замовлення wraz із належністю слати на адресу:

Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)
1407 Buenos Aires — Argentina

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ:

стор.:	рядок:	надруковано:	має бути:
180	6 знизу	на знайшли.	не знайшли.
205	1 згори	очі язіята	очі азіята
207	5 знизу	шукачі дурману,	сіячі дурману,
221	6 знизу	підперла дверима	підперла плечима
232	6 згори	за втраченим	за втраченим

